Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

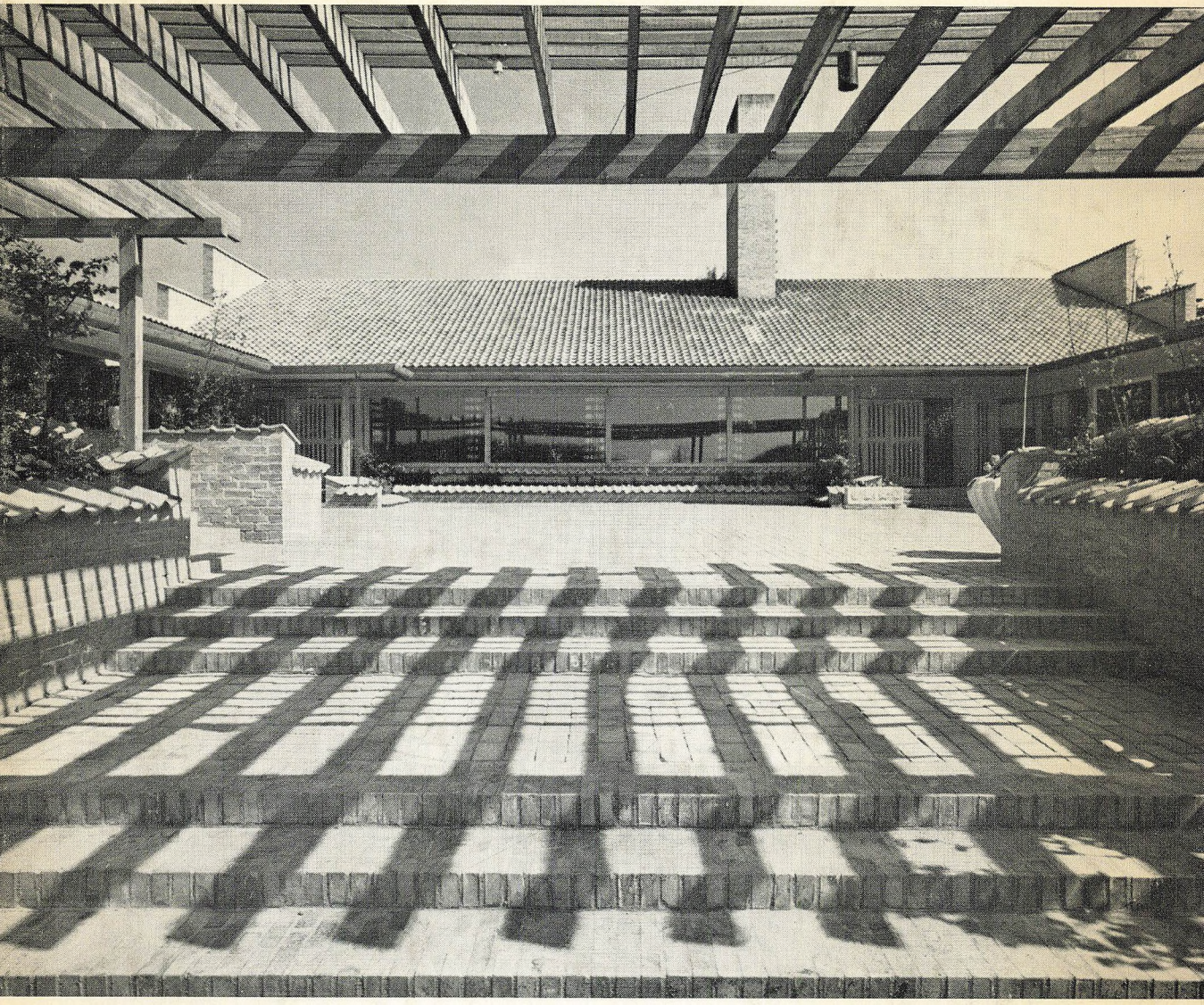

KOLLEKTIVHUSET

KOLLEKTIVHUSET - EN BOLIGFORM I DANSK ARKITEKTUR

Hans Erling Langkilde

KOLLEKTIVHUSET

- en boligforms udvikling i dansk arkitektur

DANSK VIDENSKABS FORLAG . KØBENHAVN 1970

Langenæshus i Århus.

Indhold

Introduktion 7
Kollektivhuset – en boligform 9
Pionertiden 14
Social og arkitektonisk nyorientering 25
Boligområdet og de kollektive foranstaltninger 37
Kollektivhuse med specielle forudsætninger 52

Kollektivhusbebyggelser 1955–1970, opført af Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige

Frederiksgården og Sophie Amaliegården på Frederiksberg .. 62
Hareskovbo i Bagsværd 68
Langenæshus og Langenæsbo i Århus 73
Silkeborghus i Silkeborg 78
Fredensborghuse i Fredensborg 80
Adelaïde i Ordrup 87
Esbjerg Kollektivhus 92
Margrethegården i Roskilde 96
Hellebo og Birkebo ved Helsingør 101
Ryetbo i Lille Værløse 109
Skansedal i Hillerød 113
Sandmarksbo i Køge 115

Hvordan er kollektivhuse at bo i? Resultaterne af en boligundersøgelse med kommentarer af Vald. Hvidt 117

Noter og henvisninger. Litteraturfortegnelse 126

Introduktion

Kollektivhuse er kun i ringe antal opført her i landet. Det skyldes ikke manglende interesse for denne boligform. Siden århundredskiftet er tanken om kollektivhuse med mellemrum dukket op i boligdebatten, og i perioder er den endog blevet heftigt forfægtet.

Det har været en del af opgaven ved denne bog at følge kollektivhustankens udvikling og redegøre for en række af de bebyggelser, der er realiseret, og i grove træk klarlægge deres forudsætninger og videre skæbne.

Det falder stærkt i øjnene, at kollektivhusbyggeriet har været en urimelig forsømt opgave indenfor boligproduktionen. Situationen synes på vej til at ændre sig, samtidig med at kollektivhustanken nu farves af nye synspunkter, som måske kan føre til interessante nydannelser. Som så ofte før er debatten omkring denne boligform hektisk, men de praktiske resultater er endnu sparsomme.

Det skal understreges, at denne lille bog ikke er et direkte indlæg i den aktuelle diskussion, men den hviler ganske vist på en fast overbevisning om, at kollektivhuse under forskellige former bør have en fremtid for sig.

Der er imidlertid ikke gjort noget forsøg på at genoplive hele den argumentation, som i tidens løb er ført i marken til fordel for et kollektivhusbyggeri. Når man har fulgt denne procedure lige siden 30'erne og ofte selv har bidraget med indlæg, er det mindre fristende at give sig i lag med en ny sammenstilling af synspunkterne, som i denne sammenhæng også ville give bogen slagside. Dens egentlige sigte har nemlig været at forsøge på at vise, hvorledes kollektivhustanken er vokset frem, og under hvilke former den har givet sig praktiske resultater.

En af de former, der i praksis har manifesteret sig, er kollektivhuset for ældre og enlige. Det skyldes i overvejende grad den indsats, som *Foreningen til Frem-*

skaffelse af Boliger for Ældre og Enlige har gjort. Foreningen blev oprettet i 1955 på initiativ af højesteretssagfører Vald. Hvidt, og den har i de forløbne 15 år opført en række kollektivhuse landet over. Den direkte anledning til denne bog har været foreningens ønske om at holde status over virksomheden og derigennem pege på en opgave, der har uformindsket aktualitet.

Kollektivhuse er kun i ringe grad præget af typedannelse. Det udelukker naturligvis ikke, at man kunne fremtvinge og fastlåse en type med tanke på en helt ensartet, rationaliseret produktion. En sådan tanke har foreningen ikke fundet ønskelig. Ikke mindst med udgangspunkt i de smukt beliggende og ofte landskabeligt værdifulde grunde, som foreningen har haft til rådighed, er bebyggelserne individuelt udformede. Rationaliseringsbestræbelserne er først og fremmest sat ind på en programmering med udnyttelse af indvundne erfaringer.
I konsekvens heraf fremtræder de opførte kollektivhusbebyggelser med forskelligartet arkitektonisk udtryk og afspejler ganske naturligt almindelige tendenser indenfor den periode, som de dækker. De gør det ofte på en meget markant måde, og enkelte bebyggelser har vel tilmed bidraget til at bane nye veje i den arkitektoniske opfattelse. Det er motiveringen for, at foreningens bebyggelser er behandlet som eksponenter for en udvikling i dansk arkitektur. Bogens undertitel understreger, at dette har været en væsentlig del af opgaven.

Perspektiv af haverum mellem boligafdelinger og kollektivafdeling ved kollektivhusbebyggelsen Ryetbo i Lille Værløse, projekteret af Svend Høgsbro.

Kollektivhuset - en boligform

Kollektivhuset har i en vis forstand gamle aner. Klosteret, hospitalet, kasernen – det er blot nogle af de velkendte boligformer, hvis daglige drift er baseret på et vist fællesskab. Alligevel plejer man ikke i diskussionen om kollektivhuse at vedkende sig slægtsbånd af denne art. Snarest har man villet hævde, at der er en forskel af principiel art. Det gælder nemlig for de fleste forløbere for kollektivhuset, at den kollektive husholdning er noget sekundært: en konsekvens af et fællesskab, som har et helt andet og dyberegående indhold. Det fremgår også af den kendsgerning, at de væsentlige træk i typedannelsen altid udkrystalliserer sig omkring det primære formål. Omvendt er kollektivhuse i moderne forstand bygget op omkring ønskværdige fællesforanstaltninger.

Som den følgende fremstilling vil vise, var de tidlige former for kollektivhuse i moderne forstand næsten helt og holdent baseret på et tilhørsforhold til – i visse tilfælde direkte afhængighed af – centraliseret madlavning og service. Kollektivhuse i denne betydning betjener husholdningstyper – familier eller enlige – som frit vælger boligformen, fordi de har et behov for den aflastning, der ligger i at kunne skaffe sig måltider og visse former for service indenfor ejendommens egne rammer.

Et sådant behov har i det moderne samfund meldt sig med stigende styrke. Allerede da de første kollektivhuse dukkede op, henviste man til de ændringer i samfundsstruktur og familiemønster, der var en følge af kvindernes voksende deltagelse i erhvervsarbejde. Som en naturlig konsekvens indgik børneinstitutioner derfor også på et tidligt tidspunkt i programmet for kollektivhusprojekter. Allerede i 30'erne var argumenterne for kollektivhuset som boligform fuldt formulerede på dette grundlag, men de mødte samtidig stærk modstand, baseret på fordomme og ubegribelige fortolkninger af begrebet kollektivhus. Selv om man forsøgsvis lancerede betegnelsen „familiehotel", havde man kun

ringe held til at nedbryde den konservatisme, der vendte sig mod den nye boligform.

Siden debatten rasede i 30'erne er der sket væsentlige ændringer, som synes at skulle styrke kravet om et kollektivhusbyggeri. Ændringer i husholdningernes struktur og størrelse, forskydninger i befolkningens aldersfordeling, generationskløften, kortere arbejdstid med behov for fritidsbeskæftigelse i en vis tilknytning til boligen, øget betalingsevne og mange andre forhold indvirker på problemstillingen. Servicebehovet indenfor boligområdet er i virkeligheden radikalt ændret. Dertil kommer en række sociale og psykologiske faktorer, som ingenlunde var ukendte i 30'ernes debat, men som langtfra fik den fremskudte position, der idag er blevet dem til del.

Det ligger uden for denne fremstillings rammer at bidrage med visioner om et eventuelt fremtidigt kollektivhusbyggeri. Den er fortrinsvis af registrerende art og søger derfor at klarlægge det grundlag, som det hidtidige kollektivhusbyggeri er baseret på. Til dette formål kan det være nyttigt at formulere de accepterede forudsætninger for et byggeri, der tør betegne sig som kollektivhusbebyggelse. Det er for så vidt allerede gjort af arkitekt Erling Knudsen, der som direktør for Dansk almennyttigt Boligselskab har været den drivende kraft ved opførelsen af en del fremtrædende kollektive bebyggelser. Han fremhæver fire afgørende træk i et kollektivhusprogram:

For det første skal den eller de boligsøgende have rådighed over et eget boligareal, en selvstændig lejlighed, der er funktionsduelig i den forstand, at man ikke tvinges ind i et afhængighedsforhold til de kollektive foranstaltninger.

For det andet skal der tilvejebringes supplerende udenomsrum, der bidrager til større udfoldelsesmuligheder, end boligen i sig selv kan honorere. Hertil tjener f. eks. gæstehotel, selskabslokaler, børnehave etc.

For det tredie skal kollektivhusbebyggelsen stå til rådighed med forsyninger af forskellig art, der kan aflaste husførelsen efter beboernes individuelle behov. I første række er der her tale om centralkøkken og restaurant, men man kan også medregne kiosk og indkøbsmuligheder, i hvert fald for hverdagens helt elementære fornødenheder.

For det fjerde skal der endelig indenfor kollektivhusbebyggelsen findes supplerende arbejdskraft, der yderligere tjener til aflastning af den private husholdning. Hertil hører rengøringsservice af forskellig art, plejemulighed i sygdomstilfælde, babysitter, varemodtagelse etc.

En fuldstændig udbygning i overensstemmelse med dette program må naturligvis bero på kollektivhusets størrelse, antallet af beboere. Jo mindre bebyggelsen er, jo mere skarpt må man sigte på en bestemt gruppe af beboere: hus-

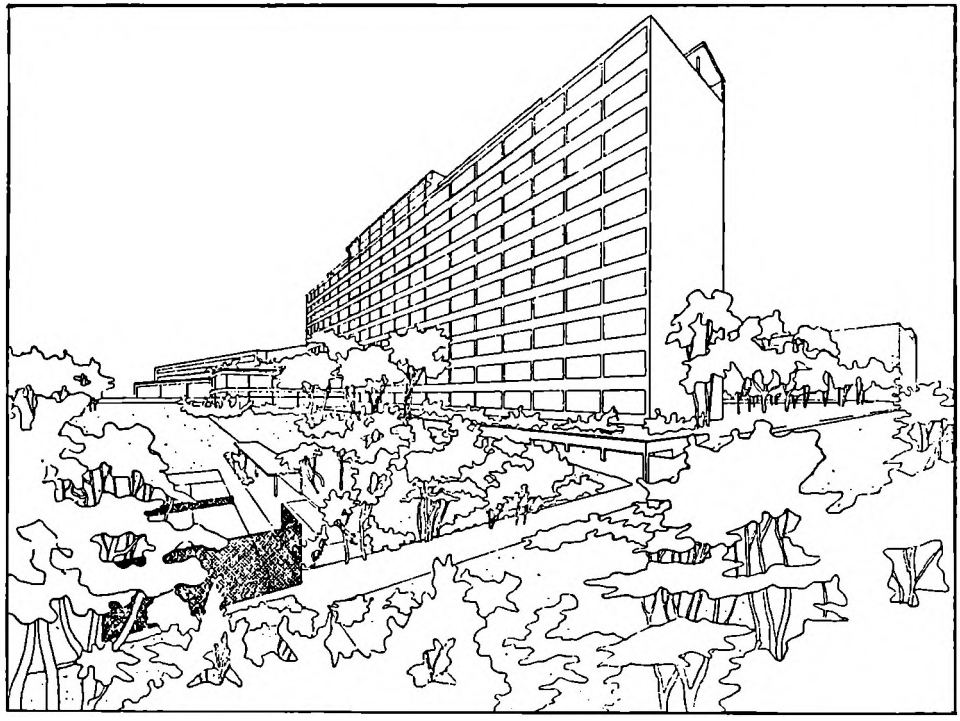

Perspektiv af en kollektivhusbebyggelse, projekteret af Sven Markelius. Projektet, der er fra midten af 30'erne, blev ikke realiseret, men flere af de senere svenske kollektivhuse var af tilsvarende format.

stande, der stemmer overens i deres krav til fællesforanstaltninger og deres vilje til at betale for dem. I den modsatte ende af spektret havner man i et boligkvarter, hvor servicefunktionerne helt eller delvis frigøres fra beboelsen – omend det bør fastholdes, at der skal være et nært tilhørsforhold, så man ikke forflygtiger den primære tanke om en effektiv betjening af beboerne. Det er vel netop på dette punkt, at meget af det aktuelle boligbyggeri viser en betænkelig tendens til at tabe målet af sigte og lader sig nøje med en mere formel opfyldelse af kravene ved hjælp af spredtliggende servicecentraler indenfor et større boligområde.

Det må være berettiget at anvende betegnelsen kollektivhus, selv om alle de nævnte forudsætninger ikke samtidig er opfyldt. Det er i hvert fald fuldt forsvarligt, hvis man direkte sigter mod en gruppe af beboere, hvis behov er af samme art og kan skønnes at være nogenlunde klart afgrænset. Et væsentligt afsnit i den følgende fremstilling drejer sig om kollektivhuse, der fortrinsvis er beregnet for ældre, og opførelsen af disse huse er i høj grad baseret på en vurdering af beboernes naturlige krav til en bebyggelse med visse fællesforanstaltninger.

Det er beskæmmende for dansk boligbyggeri og specielt for boligselskaberne, at der er gjort så lidt for kollektivhuset som boligform. Når det har skortet så

stærkt på praktiske resultater, skyldes det formentlig, at private bygherrer og halvofficielle bygherreorganisationer har været betænkelige ved tanken om den mere krævende administration og den mere risikofyldte drift, som denne specielle boligform kan siges at være belastet med. Boligsituationen har gennem årtier begunstiget en rutinemæssig udlejning af traditionelle lejligheder, og de servicemæssige foranstaltninger, som med stadig større styrke er kommet ind i billedet, har man til en vis grad søgt at henlægge til selvstændige enheder i de store bebyggelser, så de i sig selv var egnede til udlejningsformål.

Næsten alle de kollektivhuse, der er kommet op at stå, skyldes da også personer med initiativ, idealisme og en god portion stædighed. De har haft et klart blik for de ændringer i den sociale struktur og familiemønstret, som stærkere og stærkere motiverer en boligform med mere vidtgående kollektive foranstaltninger, der knyttes direkte til bebyggelsen og dermed til beboernes hverdag.

Behovet for egentlige kollektivhusbebyggelser er da også vokset mærkbart. Der er stærk efterspørgsel efter de relativt få kollektivhusboliger, der allerede findes, og nye institutioner og organisationer er allerede godt på vej med kollektivhusprojekter, omend de særlig synes beregnet for ældre og enlige. En langt bredere interesse for kollektivhuset kan dog samtidig registreres. Det kan måske være lærerigt at henvise til Sverige, hvor man har pustet nyt liv i diskussionen om kollektivhuse og hvor boligundersøgelser har godtgjort, at der også blandt yngre og familier med børn er en stærk interesse for boligformen.

Således har det store boligselskab HSB i 1969 gennemført en vel tilrettelagt undersøgelse i Gävle, og dens resultater anses for repræsentative for andre svenske bysamfund. Af de indsamlede besvarelser fremgår, at 10 % af de adspurgte familier helt klart ønsker at flytte til et kollektivhus og stort set også er villige til at betale en eventuel merudgift. Af de øvrige besvarelser angiver 29 %, at de „måske" vil foretrække et kollektivhus. Undersøgelsen anføres alene for at understrege, at der idag kan påvises et positivt grundlag for kollektivhusbyggeri på en bredere basis.

Det mest overbevisende udtryk for denne udvikling finder man måske i den kendsgerning, at initiativet nu i stor udstrækning synes at komme fra de boligsøgende selv. Man møder stadig flere projekter – ofte af mere ukonventionel art – som bygger på en aktiv interesse hos en bestemt beboerkreds, der i givet fald synes indstillet på at optræde som samlet kollektivgruppe med tanke på at realisere et byggeri. Det illustreres af det gengivne projekt til en kollektivbebyggelse vest for København. Det er blevet til på grundlag af et initiativ fra en kreds af familier, der har ønsket at skabe et milieu med rigere muligheder for kontakt mellem beboerne, et større register af kollektive foranstaltninger og en

bedre basis for alle mulige aktiviteter i og ved boligen end det traditionelle villakvarter kan byde på. Idégrundlaget er karakteristisk for de tendenser, der peger mod en fornyelse af kollektivhustanken: de kollektive foranstaltninger betragtes ikke blot som nødvendige lettelser i familiernes hverdagsliv, men også som middel til at skabe et differentieret milieu, der kan inspirere et aktivt samspil mellem alle aldersklasser.

Der er alt i alt tydelige tegn på, at den kommende tid vil kunne bringe langt flere og langt mere nuancerede løsninger på et kollektivhusbyggeri, der kan supplere og berige det konventionelle boligmarked. Det er udviklingen frem til denne situation, der er den følgende fremstillings tema.

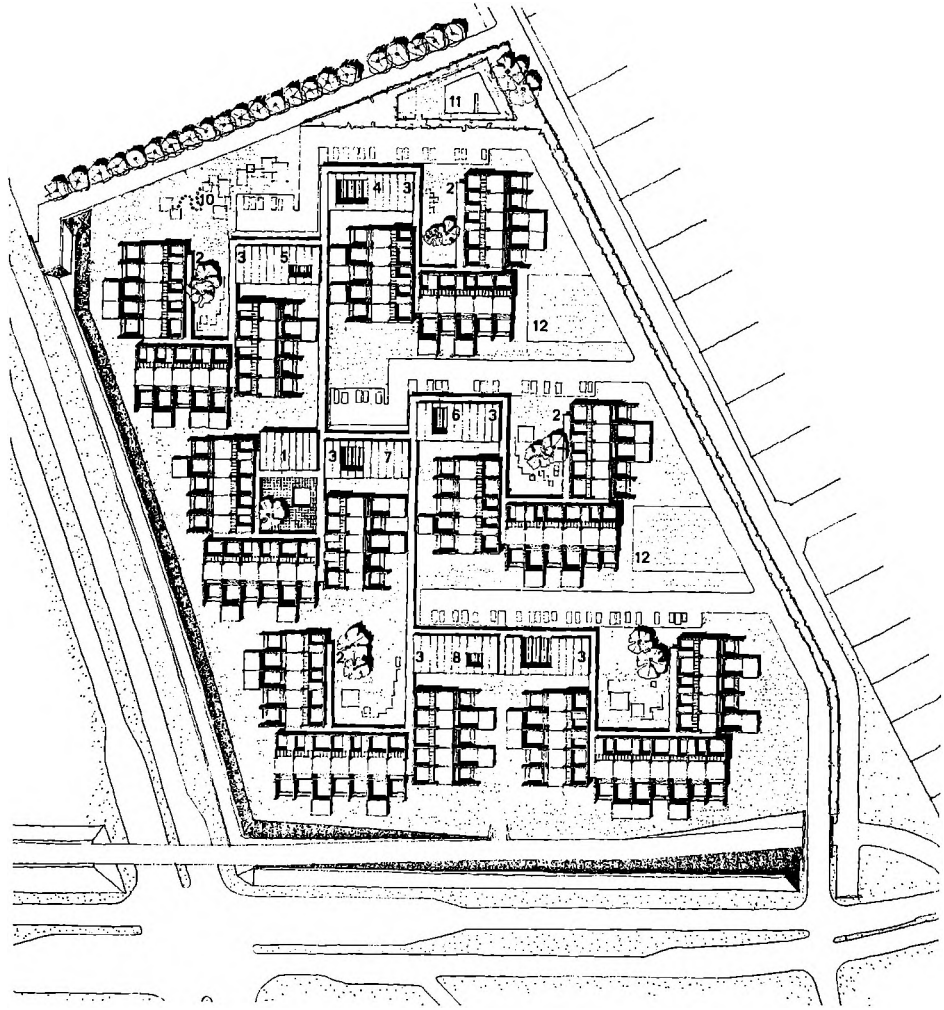

Projekt til en kollektivbebyggelse af Peter Rasmussen, principplan 1:2500. 1. boligkollektiv. 2. boliggruppe. med mulighed for udbygning til kollektiv. 3. opholdsrum for boliggruppe, overdækket legeareal. 4. vaskeri. 5. børnehave. 6. forsamlings- og studiekredsrum. 7. fritidshus. 8. vuggestue. 9. småbørnshus. 10. pædagogisk legeplads. 11. svømmebassin. 12. friarealer for boldspil m. m.

Pionertiden

Det første egentlige kollektivhus her i landet blev opført 1903–05 på hjørnet af Forchhammersvej og Sankt Markus plads i København.
Det var helt og holdent en enkelt mands værk – en mand med visioner og særprægede synspunkter, med sand pionerånd og stædig idealisme. Han hed Otto Fick og var født d. 18. august 1859 som søn af en embedsmand, kasserer ved Det kgl. Teater Benjamin Fick. Han blev student fra Borgerdydsskolen på Christianshavn i 1879. Året efter blev han cand. phil. og kastede sig derefter over lærergerningen. Han blev knyttet til en lille privatskole på Vesterbro, hvis grundlægger var pastor Immanuel Friis, som efter 1864 havde måttet forlade sit præsteembede i Sønderjylland. Ved sin hjemkomst til hovedstaden oprettede han skolen i 1865. Den havde tilhuse under primitive forhold i Dannebrogsgade, men skiftede tilholdssted flere gange i de følgende år.
Sit egentlige særpræg fik skolen, da forfatteren Carl Ewald i 1880 overtog dens ledelse, samtidig med at navnet ændredes til Frederiksberg Realskole. Carl Ewald havde højst uortodokse ideer, som var langt forud for deres tid. Han gennemførte, at eleverne mod et yderst beskedent vederlag fik bøger og andet undervisningsmateriale frit stillet til rådighed. Eleverne fik daglig undervisning i gymnastik, og de hygiejniske forhold i skolen var underkastet lægetilsyn. Desuden tog han initiativet til forældremøder på skolen. Det var på den tid højst revolutionerende ideer.
Da Carl Ewalds forfattergerning efterhånden tog hans tid, gav han i 1883 afkald på skolegerningen, hvorefter stillingen som skolebestyrer blev overdraget den da knap 24-aarige Otto Fick. Det blev ham, der for alvor realiserede og udbyggede Carl Ewalds skoletanker, og efter få års forløb fik han også gennemført, at skolen kunne rykke ind i sin egen bygning i Frederiksberg Allé. Den blev indviet i 1886. Skolebygningen er nu hjemsted for Statens pæ-

dagogiske Studiesamling. Der er talrige vidnesbyrd om Otto Ficks evne til at præge skolen ved sin pædagogiske begavelse og ukonventionelle metoder.
Denne omtale af Otto Ficks skolegerning er ikke helt overflødig, for den viser ham som en personlighed, der ikke var bange for at bane nye veje. Ved siden af sit skolearbejde havde han imidlertid mange andre interesser. Det var sociale spørgsmål, der lå ham på sinde, og det blev i ganske særlig grad boligproblemet, der greb ham. Også på dette område kom hans visionære evner til udtryk. Det er nok tvivlsomt, om man ligefrem kan sige, at han har „opfundet" kollektivhuset. Men med sine teorier om det og sin praktiske løsning på det har han i hvert fald fastlagt rammerne for denne boligform på en måde, som blev bestemmende for dens videre skæbne ikke blot i Danmark, men vistnok også i flere andre lande.

Tidens tanker om specielle boligtyper

Det har ikke været muligt at opspore, hvornår kollektivhustanken først er opstået hos ham. Men det bør retfærdigvis nævnes, at der netop omkring århundredskiftet havde rejst sig en hel del diskussion om billige og mere hensigtsmæssige arbejderboliger. De oprørende boligforhold i hovedstadens gamle og overbefolkede kvarterer gav for så vidt al mulig anledning til, at problemet blev rejst. Både i Københavns og Frederiksbergs kommunalbestyrelser var man meget aktive for at finde frem til brugelige løsninger.
Ved mødet d. 18. april 1898 i Københavns borgerrepræsentation blev sagen rejst af den socialdemokratiske ordfører, og det gav anledning til en langvarig debat, som imidlertid endte med, at partierne nedsatte et fællesudvalg, der nærmere skulle overveje sagen med udgangspunkt i en omtale af engelske arbejderboliger, som nogle af medlemmerne havde haft anledning til at se. Specielt fremhævede man et såkaldt familiehjem for enker og enkemænd med børn i Glasgow som en nydannelse, der var værd at studere.
Fællesudvalget hørte ikke til de såkaldte „hurtigt arbejdende". Resultatet af dets overvejelser forelå først ved et møde i borgerrepræsentationen i efteråret 1903. Et flertal gik ind for – som et forsøg – at opføre et familiehotel (efter et belgisk forbillede kaldet „familistère") på en kommunal grund ved Hellig Kors kirke på Nørrebro, og på udvalgets initiativ havde stadsarkitekten, professor L. Fenger udarbejdet et projekt. Det var i høj grad inspireret af nye typer på engelske arbejderboliger, som Fenger havde studeret på en rejse. Resultaterne af denne studietur havde han i øvrigt allerede gjort rede for i et foredrag med lysbilleder, som han holdt i Den tekniske Forening i december 1900. Sammen med udvalgets betænkning forelå Fengers kommentarer.

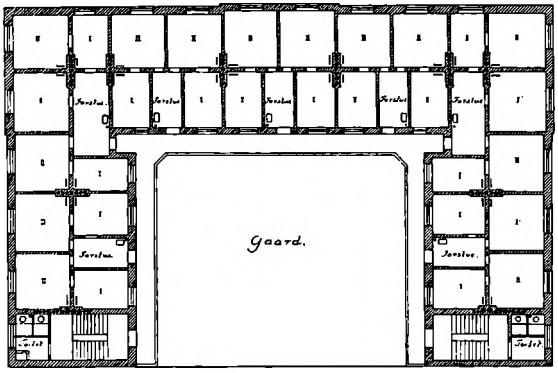

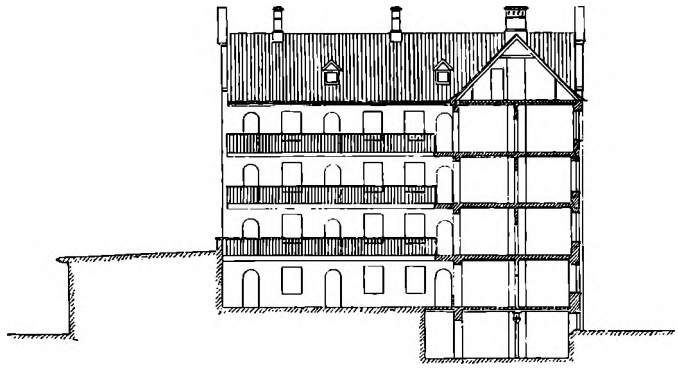

Projekt til et kollektivhus, en såkaldt „Familistère", for enlige kvinder og enkemænd med børn, udført for et kommunalt udvalg af Københavns stadsarkitekt, professor L. Fenger. Projektet er fra 1903. Det blev ikke realiseret. Det viste altangangssystem blev stærkt kritiseret. Lejlighederne bestod af 2 værelser uden køkken. I kælderen var centralkøkken, spisesal og legeværelser for børn.
Etageplan, snit 1:400.

Det kunne nok kræve et par ord med på vejen, for det var højst usædvanligt. Den u-formede bebyggelse i 4 etager, der fortrinsvis var beregnet på enker og enkemænd med børn, rummede 58 små to-værelsers lejligheder, grupperet 2 og 2 omkring en fælles forstue med en køkkenvask. Lejlighederne havde ikke selvstændigt køkken, men i et af værelserne var der et gaskogeblus. Men det var slet ikke meningen, at man skulle lave sine måltider i lejligheden. Maden skulle komme fra et centralkøkken i kælderen, hvor der også fandtes en spisestue for beboerne og legestuer for små og store børn. Huset skulle opvarmes ved centralvarme. Der var i kælderen værelser for personale, der ikke blot skulle tage sig af madlavning og børnepasning, men også bistå med vask o. lign.

Denne kollektivhusidé, som ikke fandtes i det engelske og belgiske forbillede, havde Fenger allerede antydet i det nævnte foredrag som en nærliggende mulighed. Ejendommeligt nok var det ikke så meget denne tanke, der gav anledning til bekymringer ved borgerrepræsentationens langvarige debat om sagen. Det var langt mere det forhold, at Fenger havde søgt at drage lære af de engelske såkaldte balcony-blocks og erstattet det af byggeloven påbudte system med hoved- og køkkentrappe til hver lejlighed med et princip, der var langt mere økonomisk for smålejligheder: trappe kombineret med udvendig altangang, hvorfra man havde adgang til forstuerne. Det forudsatte en dispensation fra brandvæsen og bygningsmyndigheder.

Det skortede ikke på kritik af projektet. Der var masser af indvendinger både af teknisk og boligmæssig art, og forslaget fik fra konservativ side prædikatet: „... den reneste og skæreste Kommune-Socialisme". Yderligere fremhævede man, at skolebestyrer Fick netop var gået igang med at realisere et byggeri med centralkøkken, og at man burde afvente hans erfaringer. Det hele endte med, at projektet blev stillet i bero. Det skyldtes næppe så meget de kritiske

røster som det faktum, at kommunens finanser netop på dette tidspunkt ikke tillod så vidtgående eksperimenter.
Otto Fick har næppe direkte haft indvirkning på projektet til en københavnsk familistère. Derimod har det været hævdet, at han stod bag en tilsvarende diskussion om arbejderboliger, som nogenlunde samtidig blev rejst i Frederiksberg kommunalbestyrelse. Det holder næppe stik. Det fremgår af kommunalbestyrelsens forhandlinger, at problemet blev rejst af ingeniør Fr. Johannsen, den senere telefondirektør. Sammen med andre medlemmer af kommunalbestyrelsen havde han på en studietur til Dresden set nogle billige tyske arbejderboliger, som repræsenterede nye ideer i planlægningen. Hertil hørte éntrappesystemet, der gav mulighed for større koncentration og bedre lejlighedstyper, hvis særpræg var et rummeligt opholdskøkken. Til dette ønskede Fr. Johannsen knyttet et lille „scullery" efter engelsk mønster. Der var altså ikke tale om kollektive foranstaltninger.
Det kan tilføjes, at på Frederiksberg kom der et positivt resultat ud af forhandlingerne, selv om éntrappesystemet ligesom i København gav anledning til en heftig debat. Myndighederne gav forsøgsvis de fornødne dispensationer, og med Ulrik Plesner som arkitekt og murermester Rothe som bygherre opførtes de såkaldte mønsterhuse i 1905 på Mariendalsvej. De var af en helt anden kvalitet end det Fenger'ske projekt og i mange henseender langt forud for deres tid.

Ficks centralbygning

Alt dette skal ikke forklejne Otto Ficks indsats, men alene illustrere, hvad der lå i tiden. Man véd, at han arbejdede grundigt med sin idé, inden han i 1903 var så langt, at den kunne realiseres. Han erhvervede en grund af Københavns kommune, matr. nr. 19 ai af Frederiksberg, beliggende på hjørnet af Forchhammersvej og Sankt Markus plads, hvor kirken var fuldført i 1902 efter tegning af C. Lendorf. Projektet til Ficks hus blev udarbejdet af arkitekt J. Chr. Kofoed. Han havde netop fuldført en bygning for KFUM mellem Gothersgade og Tornebuskegade. Den rummede også en række værelser for unge mennesker og havde i mange henseender et vist kollektivhuspræg. Det kan meget vel have været anledningen til, at han og Fick fandt hinanden. I øvrigt blev Ficks hus projekteret samtidig med og i tilknytning til en beboelsesejendom for murermestrene Krone og Johansen ud mod Sankt Markus plads, således at hele bebyggelsen i virkeligheden danner et sammenhængende hele uden noget mærkbart skel i facadernes udformning.
Men bygningens program var Otto Ficks værk. Han kaldte den „centralbyg-

ningen", og der lå både sociale og praktiske synspunkter til grund for den nye boligform. Fick har selv givet udtryk for, at hans egentlige mål var at bygge arbejderboliger, og det var jo i tråd med de allerede omtalte tanker i tiden. Hans løsning sigtede først og fremmest mod en boligform, hvor husholdningsarbejdet kunne forenkles og lettes gennem en række fælles foranstaltninger af praktisk art. Først på listen stod et centralkøkken, hvor man kunne lave mad til husets beboere, men desuden fandtes der i huset vaskerum, tørrerum, strygestue og personaleværelser, idet driften var baseret på en vidtgående service. Man kunne få sin lejlighed gjort ren, sine vinduer pudset og tøjet repareret. Desuden var der nedstyrtningsskakt og et støvsugningsanlæg i kælderen, som ved hjælp af udvendige rørkanaler i tilknytning til altanen på gårdsiden havde forbindelse til de enkelte lejligheder. Ved hver altan var der en forgrening på røret, som kunne tilsluttes en slange. Her var desuden placeret en nedstyrtningsskakt for affald. En gang om måneden sørgede personalet for, at lejligheden blev støvsuget. Centralkøkken og øvrige arbejdsrum samt personaleværelser og kontor var indrettet i en velbelyst kældereetage.

Ejendommen rummede 26 lejligheder på 3 og 4 værelser med anretningsværelse på størrelse med et lille køkken, selvstændigt wc og et lille bruserum. Den var projekteret med centralvarme og varmt vand. Beboerne var fra starten forpligtet til at aftage deres hovedmåltider fra centralkøkkenet, og maden blev sendt op i lejlighederne ved hjælp af madelevatorer, der forbandt kælder og anretningsrum. Derimod var der ikke fælles spisestue. Fick lagde nok vægt på, at alle fælles foranstaltninger var en hjælp for beboerne, men de måtte ikke være et indgreb i familiernes selvstændighed.

Otto Fick nåede at se sit hus bygget, men han skulle møde store vanskeligheder, og det var måske ikke så mærkeligt, når programmet i den grad afveg fra alle hidtidige konventioner. Kommunen havde støttet ham ved at tage en prioritet i huset, men financieringen voldte alligevel uventet besvær, og det blev nødvendigt at lade beboerne tegne en partialobligation ved udlejningen – ret beset også en nydannelse, der i dag i form af beboerindskud betragtes som en helt nødvendig forudsætning for en fornuftig financiering af et byggeri.

Til de financielle vanskeligheder kom den helt katastrofale byggekrise i 1908, som slog Fick ud. Kommunen måtte overtage ejendommen ved tvangsauktion i 1910, og Fick mistede alle sine penge. Han stod helt uden midler, og i en patetisk formet ansøgning, som samtidig blev sendt til kongen, kommunalbestyrelserne i København og på Frederiksberg, samt Socialdemokratisk Forbund, søgte han om et tilskud til en foredragsrejse i Tyskland, hvor hans ideer havde været gunstigt omtalt i en række blade, og hvor et kollektivhus efter hans

mønster faktisk blev opført i 1910 i Wilmersdorf ved Berlin. Her var Fick i en periode ansat. Han førte siden et omflakkende liv, der bl. a. bragte ham til USA. Han vendte siden hjem til en forarmet og bitter tilværelse i hovedstaden. Han døde d. 25. januar 1932. På centralbygningen på Forchhammersvej har gamle elever fra Frederiksberg Realskole ladet opsætte en mindetavle.

Selve huset fungerede i hvert fald delvis efter de oprindelige ideer i en lang årrække. Den nye ejer, Københavns kommune, ansøgte i 1911 bygningsinspektoratet på Frederiksberg om tilladelse til at indrette en fælles spisestue i kælderen, velsagtens med tanke på pensionærer udefra, der kunne gøre centralkøkkenet mere rentabelt – men afhændede i øvrigt ejendommen til en privatmand i 1942. Vanskelighederne under besættelsen gjorde det helt af med de sidste kollektive foranstaltninger, og ejendommen udlejes i dag på traditionel vis med selvstændige lejligheder.

Lige så radikal centralbygningen på Forchhammersvej var i sit program, ligeså konventionel var den i sin arkitektur, og det var jo synd. Al god arkitektur vokser frem indefra, og man kunne have håbet på, at en mand som Fick, der i sit skolearbejde uomtvisteligt havde vist evne til at inspirere andre, kunne have givet impulser til en – netop på dette tidspunkt – hårdt påkrævet fornyelse i boligbyggeriets udformning. Men arkitekten, J. Chr. Kofoed, var ikke benådet med et selvstændigt talent, endsige med kunstnerisk skarpsyn. Der er hos ham kun svage spor af den fornyelse, der efter århundredskiftet

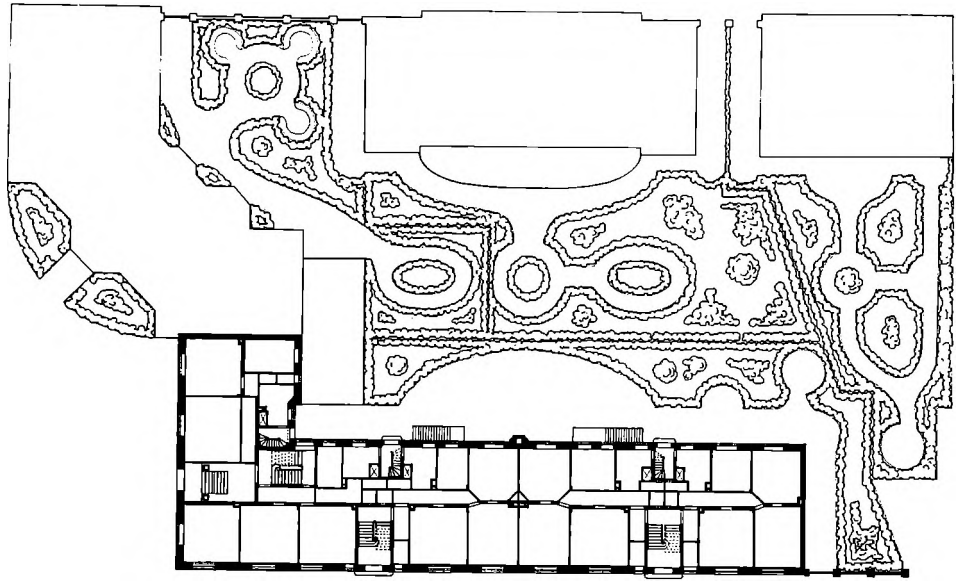

Otto Ficks centralbygning, etageplan 1:400. Lejlighederne havde ingen køkken, men et ret stort anretningsrum med madelevator til kælderetagen, hvor der var et centralkøkken og værelser for personale, der også kunne tage sig af rengøring o. lign. Centralbygningen var en selvstændig enhed i en sammenhængende bebyggelse, der var projekteret af J. Chr. Kofoed. Den øvrige del af bebyggelsen er vist i kontur. Det er et højst usædvanligt træk for den tid, at gårdarealerne har fået en havemæssig udformning med siddepladser.

slog igennem i de nye københavnske boligkvarterer. Den byggede bl. a. på de romantiserende bybygningsideer, der var formuleret af tyskeren Camillo Sitte omkring 1890.

Hjørnet af Forchhammersvej og Sankt Markus plads var sådan set en taknemmelig grund, hvis man ville demonstrere de nye ideer, idet de brudte hjørner, der fremkom som følge af pladsdannelsen om kirken, automatisk motiverede et uregelmæssigt gadeforløb og stærke forskydninger i facaden i overensstemmelse med Sittes tanker. De var velkomne, fordi man var ved at reagere mod de regelrette, monotone og temmelig trøstesløse gadebilleder, der var så karakteristiske for den foregående periode, og som man i så rigt mål møder i bebyggelsen af brokvartererne fra 1800-tallets sidste ti-år. På det modstående hjørne af Forchhammersvej og Sankt Markus plads byggede Andreas Clemmensen omtrent samtidig en ganske tilsvarende beboelsesejendom, som er betydelig bedre og mere overlegent udformet end J. Chr. Kofoeds hus. Det romantiske indslag i huskroppens forskydninger genfindes, og der synes også at være et vist samspil mellem de to facader mod Sankt Markus plads. De har f. eks. begge en kobberbeklædt, barokagtig tårnafslutning i de indadgående hjørner – muligvis inspireret af en højere instans, der her har hæftet sig ved, at de to ejendomme lå symmetrisk placeret i forhold til kirken.

Til gengæld er der visse træk, som demonstrerer to perioders forskelligartede opfattelse af den arkitektoniske udformning. J. Chr. Kofoeds bygning har mod Forchhammersvej en symmetrisk opbygget facade med et markeret midterparti, og 1. sal – den klassiske beletage – har fået sine vinduer prydet med gavlagtige fordakninger, mens Clemmensens bygning har et mere romantisk varierende forløb uden nogen form for symmetriakse.

Behandlingen af et hus i gadebilledet, som om det var fritliggende og lod sig vurdere på afstand, illuderende som et palæ med den fremhævede *piano no-*

Gadefacaden til centralbygningen, 1:400. Til venstre ses den del af bebyggelsen, der havde sin egentlige facade mod Skt. Markus Plads. Huset er opført i røde sten og med tegltag.

bile, hviler på den foregående periodes rettroende anvendelse af en aksefast symmetri som et uomgængeligt princip for facadeudformningen, selv om Kofoed samtidig – paradoksalt nok – her fornægter den stræben mod romantisk uregelmæssighed, som dukker op, når man er kommet om hjørnet. Clemmensen har derimod klart givet udtryk for den opfattelse af huset i gaden, som Ulrik Plesner få år forinden banede vejen for med sine af den yngre arkitektgeneration stærkt beundrede beboelseshuse ved Åboulevarden, Åhusene. Her fik facaderne et naturligt forløb fra opgang til opgang uden noget forsøg på at demonstrere en midterakse, som måske lod sig vurdere på et tegnebrædt, men som var helt uden værdi i det lukkede gaderum: – det var netop det væsentlige i Camillo Sittes tankegang, at den statiske betragtning af huset skulle afløses af rigt varierede oplevelser, når man bevægede sig gennem kvarteret. I hvor ringe grad Kofoed formåede at give arkitektonisk udtryk for centralbygningens egenartede program, får man bedst et billede af ved at betragte husets gårdfacade. De store rørinstallationer, der rummede affaldsskakt og det revolutionerende støvsugningsanlæg, er klistret løst uden på facaden og virker som tilfældige, senere tilføjelser – groteske og skæmmende.

Kvindernes boligselskab og Clara Raphaels hus

Ficks centralbygning blev en enlig og noget forkommen svale. Det kan synes ejendommeligt, at dens ideer ikke blev taget op, når man dog i bystyret både i København og på Frederiksberg havde interesseret sig for problemerne og begge steder var gået så vidt som til en udvalgsbehandling med tanke på at fremskaffe billige arbejderboliger i en utraditionel form som modvægt til det rutinemæssige spekulationsbyggeri. Forklaringen må nok søges i den voldsomme byggekrise, der satte ind i årene 1907–08 og som havde sine eftervirkninger helt frem til 1916, da stat og kommune var tvunget til at gribe aktivt ind for at lindre den stadigt voksende bolignød. Til gengæld var situationen nu totalt ændret og behovet for at fremme byggeriet så stærkt præget af den opståede boligmangel, at interessen for eksperimenter og utraditionelle løsninger, der var forbundet med økonomisk risiko, næppe har kunnet friste det offentlige. Ficks grundlæggende tanke måtte overvintre, men død var den ikke. Kollektivhustanken dukker op igen i 1917, da en kreds af selverhvervende kvinder satte et arbejde i gang for at få den realiseret. Det kostede store anstrengelser, fordi forholdene for byggeriet stadig var helt unormale. Men det lykkedes, og resultatet blev det såkaldte „Clara Raphaels hus" på Østerbrogade.

Det har ikke været muligt at påvise en direkte forbindelse med pioneren Otto

Ficks ideer. Det er dog nærliggende at gætte på en vis sammenhæng. I det første protokollat i bestyrelsesprotokollen for Kvindernes Boligselskab står der, at man skulle virke for „opførelsen af et Centralhus for enligtstillede, selverhvervende Kvinder i København". Fick var ophavsmanden til betegnelsen „centralbygning", som ikke synes at forekomme andre steder. Anvendelsen af denne betegnelse i protokollatet kunne tyde paa, at Ficks forsøgshus ikke har været deltagerne ubekendt.

Mere direkte kom tanken fra den daværende redaktionssekretær ved Dansk Kvindesamfunds blad „Kvinden og Samfundet", Thora Daugaard. Hun havde på en rejse i udlandet boet i et hus af lignende art for enligtstillede kvinder, og hun slog til lyd for et byggeri baseret på denne idé, ikke mindst fordi de enligtstillede, selverhvervende kvinder havde meget svært ved at skaffe sig lejligheder under den herskende boligmangel. Arbejdet begyndte at tage form i begyndelsen af 1918, hvor Johs. Strøm Tejsen blev tilknyttet som arkitekt og juristen, direktør F. C. Boldsen som forretningsfører og konsulent. Atter var det Københavns kommune, som hjalp foretagendet igang ved at tilbyde en velegnet grund til en rimelig pris og ved at yde garanti for de lån, der skulle til. Den byggestøttelovgivning, som blev gennemført under den første verdenskrig, var naturligvis en ikke uvæsentlig forudsætning for, at byggeriet kunne gennemføres. Huset blev taget i brug i sommeren 1920.

Det altovervejende antal af lejlighederne er på ét værelse med en lille forstue, thekøkken, alkove og toilet med bruse. I kælderen er der centralkøkken, og herfra går 3 madelevatorer op gennem huset efter det Fick'ske mønster. Den ene kan kun standse ved stue og 1. sal, den anden ved 2. og 3. sal og den sidste kun ved 4. sal og den beboede tagetage. Hustelefonanlæg gør det muligt at bestille maden, men i øvrigt findes der en fælles spisestue i stueetagen. Den fungerer tillige som restaurant. Ved hovedindgangen er der en portnerloge med hustelefon til lejlighederne, og som en særlig ordning kan man her få hjælp af forskellig art, bl. a. under hensyn til, at de fleste beboere er udearbejdende.

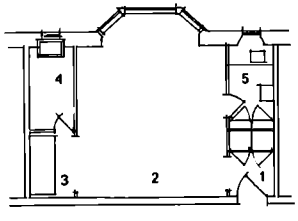

Midterkorridor

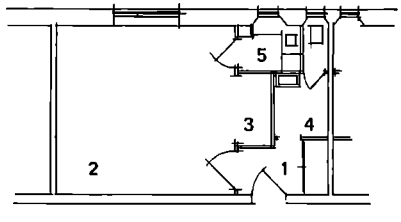

Midterkorridor

Plantyper i 1:200 fra Clara Raphaels Hus. Der er adgang fra en midterkorridor. 1. forstue, 2. opholdsstue, 3. alkove, 4. toilet, 5. thekøkken. Alle lejligheder har en åben alkove. Det er en løsning, der genfindes i flere af de følgende kollektivhuse.

Med Clara Raphaels hus introducerede man kollektivhuset med den begrænsede opgave at løse boligbehovet for en bestemt kategori af beboere, nemlig enlige og selverhvervende kvinder. Det afspejler sig i planen, som er baseret på et korridorsystem. Selv på dette tidspunkt var det ikke en løsning, som bygningsmyndighederne normalt ville acceptere. Adgangsmulighed til to trapper var et helligt krav, som stammede fra byggeloven af 1856, og den reviderede lov af 1889 satte en stopper for de planløsninger, hvor man ved smålejligheder gennemførte en korridor mellem trapperne. Totrappesystemet måtte selvsagt være en betydelig økonomisk belastning for ejendomme med ganske små lejligheder. I det tidligere omtalte kollektivhusprojekt af professor L. Fenger var problemet forsøgsvis løst ved et udvendigt altangangssystem, men det er karakteristisk, at det ikke blot vakte modstand i borgerrepræsentationen, men også gav anledning til en langstrakt og heftig diskussion i tidsskriftet *Architekten*. Ulrik Plesners forsøgshuse på Mariendalsvej havde, som allerede nævnt, gennem en helt speciel dispensation fået mulighed for en ordning med én trappe og altan til hver lejlighed. Det var først i 1929, at man efter lange og drøje kampe nåede frem til dispensationsbestemmelser, der gav éntrappesystemet borgerret i byggeriet og dermed skabte en radikal fornyelse af etagelejlighedens planskema. I et lille jubilæumsskrift for Clara Raphaels hus, der udkom i 1945, har direktør Boldsen dels – som hans sædvane var – gjort rede for sin egen fortræffelighed, dels for de trælse forhandlinger, der skulle til, før korridorsystemet – der måtte være en afgørende forudsætning for et hus af denne art – kunne godkendes.

Clara Raphaels hus er i arkitektonisk henseende et fortræffeligt arbejde, som næppe blev værdsat efter fortjeneste, fordi man allerede så småt var på vej ind i nyklassicismen. Det bygger nemlig fortsat på de Nyrop'ske idealer, men i den forenklede form med inspiration fra en hjemlig, borgerlig tradition, som navnlig arkitekten Henning Hansen havde evnet at give form i en del nyere boligbyggeri. Stærkest vidner det dog om Plesners indflydelse. Med frembyggede karnapper i den bevægede huskrop og med gavlenes frit tolkede renaissancemotiver er slægtsskabet med Plesners bygninger for Studenterforeningen og Kvindelig Læseforening, begge fra 1910, meget iøjnefaldende. Den kraftige detaillering af det hvidmalede træværk i de røde murstensflader bidrager til et lyst og venligt helhedsindtryk, som ofte måtte savnes i samtidigt byggeri, hvor de tunge murmasser dominerede. I kunstnerisk henseende er huset en videreførelse af de bestræbelser, som kunne spores i Clemmensens hus på Forchhammersvej, og facaden giver smukt og ærligt udtryk for planens særkende: den étværelses lejlighed med små vinduer til birummene.

Med Clara Raphaels hus havde kollektivhustanken fået et mere snævert sigte, end Otto Fick havde forestillet sig. Til gengæld havde den også fået et mere realistisk grundlag at udvikle sig på, fordi der var tale om en relativt klart defineret gruppe af boligsøgende med et let påviseligt behov og en vis økonomisk baggrund for at betale for visse fællesforanstaltninger.

At man desuagtet ikke nåede videre, før der var gået endnu et tiår, skyldes nok stadig de ekstraordinære forhold på boligmarkedet. Det var den såkaldte „statsboligfonds-periode", hvor det offentlige for alvor måtte gribe ind med financiel støtte, billige grunde m. m. for at få byggeriet forceret frem og komme bolignøden tillivs. Under disse omstændigheder samlede bestræbelserne sig nødvendigvis om produktionen af familieboliger, og byggeriet fik form af store, lukkede karreer med mindre lejligheder, sådan som det kendes bedst fra kvarteret omkring Borups allé, hvor Københavns kommune gennem sin grundpolitik bidrog væsentligt til en gunstig udvikling.

Hvis Otto Fick ikke forlængst var sat ud af spillet, ville han nok have hævdet, at vilkårene i efterkrigsperioden netop talte for at videreføre hans ideer, og med nogen ret ville han kunne henvise til, at hans eget hus efterhånden var blevet et helt godt foretagende for Københavns kommune. Udviklingen stilede imidlertid mod byggeforetagender af en helt anden størrelsesorden, end man tidligere havde kendt, og sammenholdt med det fortsat ustabile prisniveau var klimaet ikke gunstigt for eksperimenter.

Det var da også først efter, at en vis økonomisk stabilisering var indtrådt, at Clara Raphaels hus fik en efterfølger, nemlig Sygeplejerskernes hus, der blev opført ved Tagensvej i 1929 med L. Hygom som arkitekt. Tråden gik direkte tilbage til Clara Raphaels hus, for byggeriet blev administreret af Københavns alm. Boligselskab, hvis direktør, F. C. Boldsen, havde været forretningsfører for Kvindernes Boligselskab. Hans erfaringer kom det nye foretagende tilgode. De byggelovsmæssige forudsætninger var nu afklarede, så det ikke voldte vanskeligheder at gennemføre et midterkorridorsystem i de 2 af anlæggets fløje. Den tredie fløj, som havde lidt større lejlighedstyper for pensionerede sygeplejersker, blev planlagt med det nu kanoniserede éntrappesystem. Husets organisation fulgte forgængerens mønster, men savner et så væsentligt træk som centralkøkken og spisesal. Beboerne i de små lejligheder forudsattes at være aktive sygeplejersker, der normalt indtog deres måltider på hospitalet, men de har alle et lille thekøkken, hvor de i givet fald kan klare deres egen forplejning.

Nye træk er således ikke føjet til billedet af kollektivhusets udvikling, men da bygningen stod færdig, befandt man sig ved tærsklen til en helt ny fase.

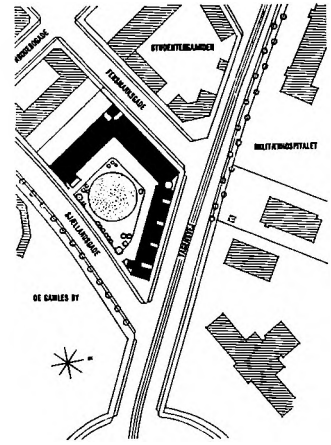

Situationsplan 1:6000

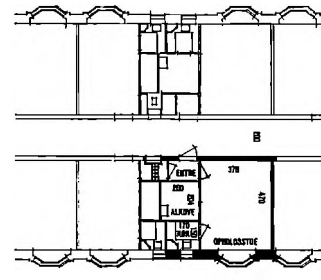

Bolig i Sygeplejerskernes Hus, projekteret 1929 af Louis Hygom. Mål 1:400.

Social og arkitektonisk nyorientering

Tendenser og tanker i 30'erne

På en måde betegner året 1930 nemlig et vendepunkt i spørgsmålet om kollektivhuse. Ikke i den forstand, at kollektivhuse pludselig gror frem som en boligform, der for alvor gør sig gældende – tværtimod – men forståelsen for de kollektive foranstaltningers betydning indenfor boligbyggeriet i almindelighed bryder igennem som en følgevirkning af den tekniske, sociale og arkitektoniske nyorientering, der nu sætter ind. Det lyder måske nok lidt naivt, når man vil knytte et bestemt årstal til denne proces – en præcision, der ellers kun hører hjemme i kongerækken. Men det har været skik at gøre det, fordi den festlige og revolutionerende Stockholmsudstilling med E. G. Asplund som arkitekt fandt sted i sommeren 1930. Med den slog moderne arkitektur igennem i Skandinavien, og med den rejstes også herhjemme en skelsættende debat om boligproblemerne og den sociale målsætning i byggeriet. Sagt med en forfærdelig grov forenkling: – efter 1930 så huse anderledes ud. Og indmaden var også ændret.

Sandheden er naturligvis, at der gennem 20'erne kan spores mangfoldige vartegn på en fornyelse. Tidligst indenfor kunsten, der her – som så ofte før – brød ned og banede vej. Denne gang var det først og fremmest maleri og skulptur, der forlængst var i gang med sit oprør mod klassiske former og konventionelle synsmåder og som, mere end noget andet, inspirerede arkitekturen. De, der kunne høre græsset gro og som måske tilmed havde været i udlandet og set det spire, kunne ikke være i tvivl om, at en omvæltning i boligbyggeriet var på vej. Le Corbusier skrev manifester i bogform og beton, Gropius og hans Bauhaus fremlagde præcise programmer for et socialt betonet og teknisk industrialiseret byggeri, og Poul Henningsens tidsskrift *Kritisk Revy* havde i sin 3-årige levetid, 1926–28, givet akademismen ulivssår med sin skarpe og vittige kritik – og havde samtidig i bredt formede, filosofiske oplæg lagt

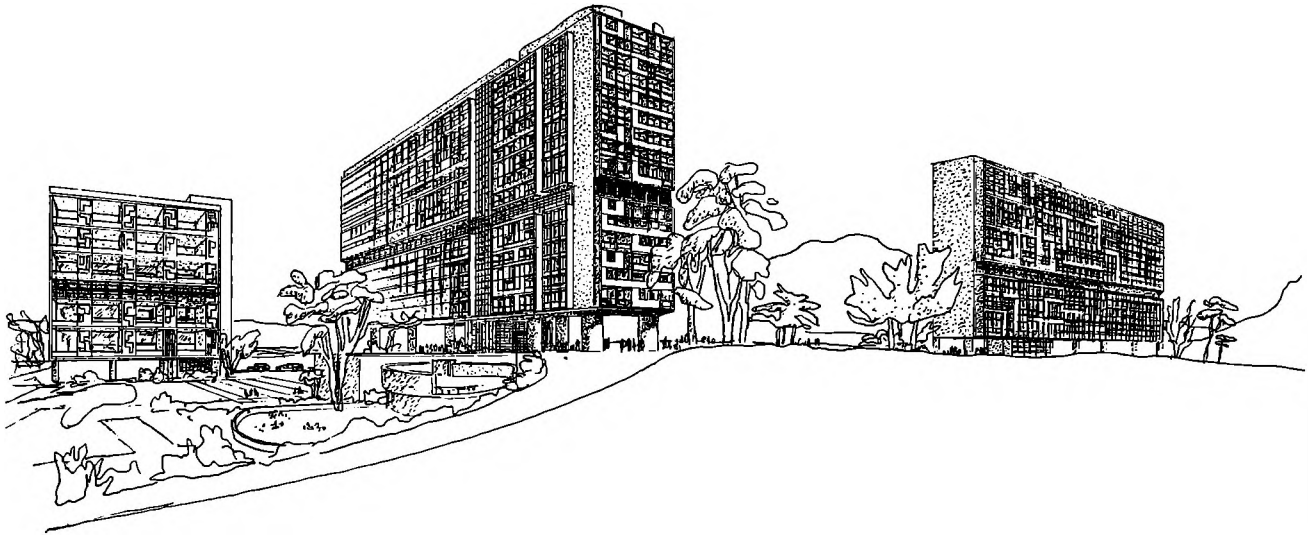

Perspektiv af en kollektivhusbebyggelse, projekteret af Le Corbusier. Med sine visioner om en fremtidig bystruktur brød Le Corbusier nye veje. Det gamle gadebillede er sprængt og bygningerne placeret i grønne omgivelser. Husene er skabt i jernbeton og indvarsler en ny arkitektur og et nyt socialt syn på boligen.

programmet frem for en ny livsholdning, der ikke mindst skulle give sig udtryk i en samfundsbetonet boligpolitik.

Det ligger uden for denne fremstillings rammer at analysere og klarlægge de mange sider af denne boligpolitiske og arkitektoniske udvikling. Der er en rig litteratur at øse af for den, der gerne vil gå i dybden. Men det kan være umagen værd at opsøge de virkninger, der afspejlede sig i hele indstillingen til de kollektive goder i almindelighed og kollektivhuset som boligform i særdeleshed.

Der voksede nemlig en helt utrolig interesse frem både hos arkitekter og andre for boligformer med kollektivhuspræg. Forklaringen skal sikkert hentes fra flere felter. Interessen var utvivlsomt socialpolitisk betonet, som rimeligt måtte være – men der indgik mange andre momenter, som egentlig først har kunnet tolkes mange år efter, fordi de anticiperede en udvikling, der næppe nok nåede at komme i skred i 30'erne.

Det står under alle omstændigheder klart, at baggrunden først og fremmest var *den sociale ansvarsbevidsthed,* som blev vakt hos folk med interesse for byggeriet, og navnlig hos arkitekterne. Det kan lyde lidt fordringsfuldt at ville tildele arkitekterne en fremtrædende rolle i denne sammenhæng. Men det er velmotiveret, fordi deres arbejder – hvad enten det var i form af visioner, projekter eller færdige bebyggelser – kunne gøre sig gældende som anskuelige og håndgribelige indlæg i debatten, der netop på denne måde blev konkretiseret og kontant. Det så man også ved den tidligere omtalte strid om en københavnsk familiestère: – diskussionen er næsten helt utænkelig på et

rent akademisk plan, men den fik farve og fylde, fordi professor Fenger havde lavet sit projekt, der så at sige materialiserede teorierne.
Oven i dette kom så det faktum, at arkitekterhvervet netop da havde folk med en formidabel evne til at procedere de nye synspunkter: Poul Henningsen og de folk, han knyttede til *Kritisk Revy,* for ikke at tale om de udenlandske profeter som Le Corbusier i Frankrig, Gropius i Tyskland, Gideon i Schweiz og den kreds af ligesindede, der i Sverige videreførte debatten omkring Stockholmsudstillingen i det klassiske kampskrift „Acceptera–" og lagde ryg til det forkætrede ord: Funktionalisme.
Verden var jo en anden efter den første verdenskrig. Industriel masseproduktion, rationalisering og kvinders erhvervsarbejde var forceret frem i de krigsførende landes fabrikker og blev afgørende træk i det hverdagsliv, der fulgte efter. Men først og sidst var verden politisk blevet en anden, og selv i de lande, hvor der ikke var tale om en ændret samfundsstruktur, fik befolkningsgrupper fra de brede lag en afgørende indflydelse. Det motiverede de statslige indgreb af meget kontant karakter. Ernst May's kommunale boligbyggeri i Frankfurt satte diskussionen igang langt uden for landets grænser. J. J. Ouds tilsvarende indsats i Amsterdam havde ganske den samme virkning.
Det er alle disse velkendte og derfor kun løst antydede faktorer, der for alvor påvirker boligsituationen efter 1930. Når arkitekterne blev trukket så stærkt ind i debatten og måske var dem, der heftigst gav udtryk for den sociale ansvarsbevidsthed, som var vokset frem, hænger det nok sammen med, at de i dobbelt forstand befandt sig i en ny situation. For det første var de rykket ind på nøgleposter i den nye boligproduktion – for det andet repræsenterede denne arbejdsmark en oplagt udfordring til den kunstneriske revolution, der krævede et nyt formsprog med hverdagens varer og befolkningens brugsgoder som de brændende aktuelle opgaver.
Idag lyder det lidt besynderligt, men i virkeligheden var man et godt stykke inde i 20'erne, inden man fandt det rimeligt og rigtigt at anvende arkitekter ved de såkaldte jævne byggeopgaver, hvortil boligbyggeriet måtte henregnes. Christiansborg slot, rådhuset, hospitaler og kirker: – det var naturligvis opgaver, der krævede arkitektens indsats, men i det almindelige boligbyggeri dominerede de håndværksuddannede bygmestre med lidt arkitektbistand til den kosmetiske side af sagen.

Der er to afgørende træk i den nye situation, som måtte begunstige interessen for de kollektive foranstaltninger, selv om de naturligvis samtidig gjorde sig alment gældende.

For det første skabtes der en klarere erkendelse af begrebet *boligbehov*. Nok havde man omkring århundredskiftet livligt diskuteret arbejderboliger, men det var som et politisk–socialt begreb – ikke som et spørgsmål om familietyper, husholdninger af forskellig størrelse, forskellig karakter og forskelligartede krav til en bolig. Otto Fick havde med visionær evne netop peget på behovet som det kardinale i planlægningen, men han kom en postgang for tidligt. Nu, derimod, tog man problemerne op omkring de børnerige familier, de enlige og selverhvervende, aldersrentenydere (som det dengang hed) o. s. v. De kollektive goder var ikke mere en akademisk abstraktion, men ganske konkrete foranstaltninger, der måtte vurderes ud fra de boligsøgendes specielle behov.

For det andet fik begrebet *rationalisering* – som var et konstitutionelt træk i det nye produktionsmønster, og som skærpedes på grund af den stramme samfundsøkonomi – en langt mere konkret tolkning end på det nye tidehvervs mere filosofiske stade. Den blev så at sige funktionalismens fornemste arbejdshypotese – retningsgivende, ja stundom et mål i sig selv. Man beskæftigede sig indgående med boligernes brugsværdi, den rationelt planlagte lejlighed, rummenes størrelsesforhold og møbleringsmuligheder. Den ekspatrierede russer Alexander Klein, der virkede som arkitekt i Berlin, søgte kort før 1930 at udvikle sine tanker om objektive, målelige angivelser af en lejligheds kvalitet, og kort efter rejste sig diskussionen om den rigtige planlægning af husmoderens arbejdspladser, det rationelle køkken, forholdet mellem tilberedning og spiseplads, spisekøkkenet m. m.

På denne baggrund blev planlægningen af boliger for de mindstbemidlede spændende som et stykke matematik, samtidig med at de påkaldte den socialt betonede indsats. De meget stramme, rationelt fastlagte mål på boligen måtte fremfor noget forløse den fornuftbetonede funktionalismes søgen efter eksakte, brugsbestemte størrelser. Længden af et kammer var fastlagt af størrelsen på en seng, bredden af morgengymnastikkens krav til armsving. „Wohnung für das Existenzminimum" var en betegnelse, der i begyndelsen af 30-erne dukkede op: på én gang et kongrestema, en udstilling og en publikation, som fik karakter af en katekismus. Den tyske arkitekt Ernst Neufert udgav i 1936 sin *Bauentwurfslehre*, et tykt bind med grafiske afbildninger af alle tænkelige målforhold i den menneskelige tilværelse, fra vugge til grav.

Det er egentlig ikke så mærkeligt, at kollektivhuset på denne baggrund kom til at stå næsten som et sindbillede på summen af idealer i projekteringen, essensen af alle velmenende rationaliseringsbestræbelser. Her havde man ikke alene rationaliseret de træk i de små lejligheders udformning, som boligbeho-

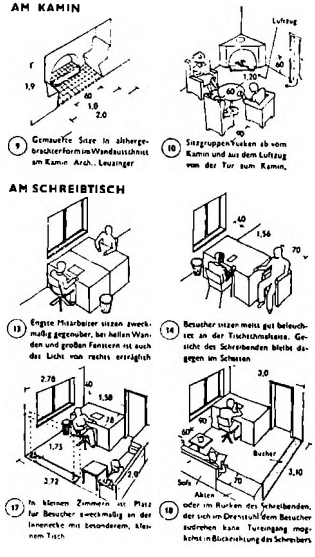

Et udsnit af Ernst Neuferts håndbog med målangivelser for alt, hvad der kunne have betydning for projekteringen.

Forslag til et minimumskøkken i en vægniche, projekteret af Franz Schuster ca. 1930. Sådanne sindrige, rationelle og pladsbesparende skabskøkkener fik direkte betydning for de små kollektivhuslejligheder.

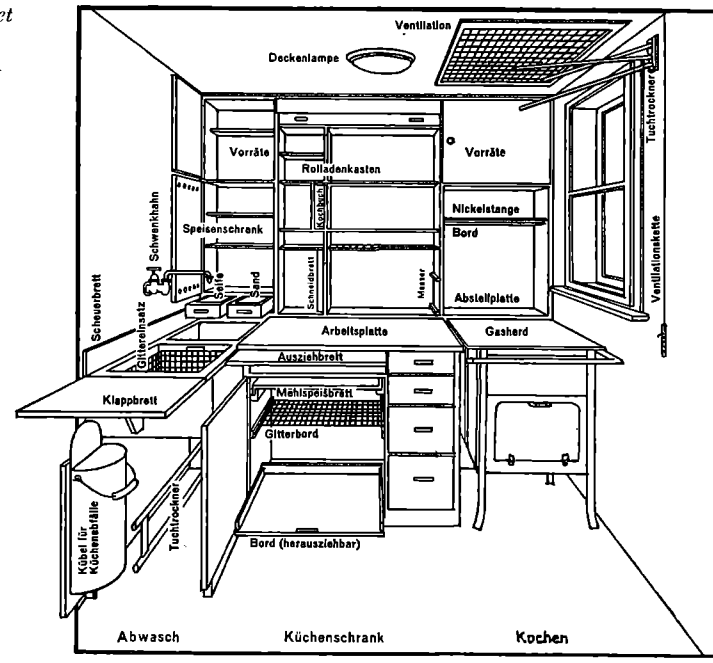

vet dikterede (– „skabskøkkenet" var jo spændende som en skakopgave, næsten en total kortslutning af alle arbejdsprocesser, alle ganglinier samlet i ét ståsted) – men hen over hovedet på den værgeløse befolkning søgte man også at rationalisere hele tilværelsen fra A til Z. Der findes fra disse år et Atlanterhav af socialpolitiske betragtninger over det samfundsmæssigt urationelle i, at alle husmødre samtidig skulle stå og røre i hver sin lille gryde, og det rationelle i at have fagligt kyndige folk til at sørge for vask, børnepasning o. s. v. Kollektivhuset var på en måde funktionalismens flagskib. Men det gik nu ikke så let med at få det til at løbe af stabelen.

Det er i virkeligheden forbavsende, så lidt der herhjemme kom ud af de mange teorier og velmente betragtninger. Det gælder også for de fleste andre lande, hvor kollektivhuse kun forekommer yderst sporadisk. Der kan findes smukke eksempler, som den dag i dag fungerer upåklageligt. Men tanken om, at en ny og mere tidssvarende boligform som en bølge skulle gå hen over boligmarkedet, holdt ikke stik. Det eneste land, hvor kollektivhuse fik en udbredelse, der bare stod i et nogenlunde rimeligt forhold til forventningerne, var Rusland. Det var ikke netop til gavn for sagen i de vestlige lande. Selve betegnelsen „kollektivhus" vakte på forhånd kuldegysninger hos det borgerskab, der ikke var bedre informeret – og ethvert russisk foretagende fremkaldte simpelthen mareridt. I al uskyldighed var sandheden den, at de helt ekstra-

ordinære forhold, der i mange, mange år efter revolutionen rådede i Rusland på arbejds- og boligmarkedet, havde skabt et oplagt behov for boligtyper, baseret på kollektive foranstaltninger – og at de selv samme forhold nødvendiggjorde en rovdrift på alt tilgængeligt boligareal, så kollektivhuset aldrig fik nogen chance for at fungere afbalanceret og regelret. Eller rettere: det fungerede sig selv til døde som følge af et virkeligt paradoks, idet alt det kollektive gik som det skulle, mens boligerne brød sammen under overbefolkningens pres. Betydelige arkitekter og fremtrædende fortalere for de boligsociale foranstaltninger blev importeret af russerne med deres teorier og tegnebrædt, men i praksis led de skibbrud.

De svenske kollektivhuse

I virkeligheden blev Sverige det land, hvor kollektivhustanken fik bedst fodfæste, og hvor man gennemførte den så smukt og effektivt, at det i og for sig beskedne antal kollektivhuse alene i kraft af kvaliteten blev en boligform, der vandt sig borgerret. Det er da også de svenske eksempler, der oftest er blevet gengivet og til en vis grad har dannet mønster for vore hjemlige forsøg. Det første og mest karakteristiske af de svenske kollektivhuse kan derfor nok have krav på en omtale.

Det blev opført 1935 i John Ericssonsgatan på Kungsholmen i Stockholm. Projektet var udarbejdet af Sven Markelius, der hørte til kredsen af visionære reformatorer, og som senere i sin egenskab af Stockholms byplanchef var manden bag satellitbyer som Vällingby, hvor tanken om de kollektive foranstaltninger har fået en helt ny dimension.

Det er ikke noget stort hus og skulle vel også opfattes som et forsøg: – kunne tanken bære i praksis? Det rummer 57 lejligheder, fordelt i fem etager, fra 1. sal og opefter, de fleste med 2 værelser, øverst med enkelte lejligheder på 4 rum. Alle lejligheder har et lille thekøkken og madelevator til centralkøkken i stueetagen. Her findes en restaurant, som af hensyn til driftsøkonomien blev gjort tilgængelig for offentligheden. Endvidere er der i stueetagen et par små

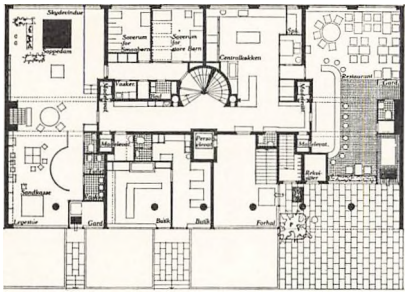

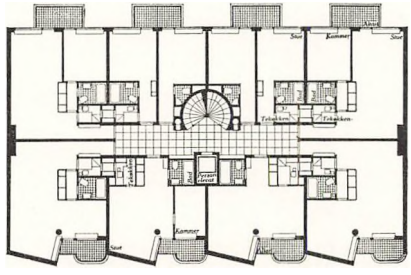

Stueplan og etageplan til kollektivhuset i John Ericssongatan, projekteret og opført 1935 af Sven Markelius. Mål 1:400. I stueetagen findes bl. a. centralkøkken, restaurant og børneinstitution. Der er madelevatorer fra køkkenet til alle lejligheder.

butikker og børnehave, vuggestue og isolationsrum. Der er hustelefon fra lejlighederne til centralkøkken og børneinstitution.
Planen er karakteriseret ved en centralt placeret trappe og elevator og en midterkorridor, der i en normaletage giver adgang til 8 lejligheder og et par enkeltværelser, alle med altan, og bygningen er opført med bærende tværvægge af beton. Med sin savtakkede gadefacade, der orienterer vestlejlighedernes vinduer mod Norr Mälarstrand, og med sine moderne betonkonstruktioner var huset ikke blot i sit indhold men også i arkitektonisk udformning et programmatisk bygværk, som da også blev brugt til en propagandaudstilling med møblerede „prøvelejligheder" af Svenska Slöjdföreningen, inden huset blev overladt til de fremtidige beboere.
I et hus af denne størrelse kunne kollektivhusets elementer kun realiseres i nedfotograferet størrelse, og en del måtte simpelthen udelades, fordi de ikke kunne få nogen fornuftig mening med det begrænsede antal af beboere. Ikke engang centralkøkkenet kunne få driften til at løbe rundt med så relativt få beboere. Sven Markelius søgte da også at gå videre med ideen i en meget større kollektivhusbebyggelse, men projektet led skibbrud og blev ikke realiseret. Det gjorde derimod adskillige andre kollektive bebyggelser, hvor man møder et langt mere nuanceret register af fælles foranstaltninger til gavn for beboerne. I en væsentlig større bebyggelse, opført af Yrkeskvinnors klub, findes portnerloge, klubrum, motionssal og lejlighed for fastboende hushjælp på hver etage. Flere af de svenske kollektivhusbebyggelser er opdelt i selvstændige fløje, så kun én af disse har regulær kollektivhuskarakter, men beboerne i de andre længer har lukkede forbindelsesfløje til centralbygningen, så de har nem adgang til at benytte sig af alle fælles foranstaltninger. Dermed peger de frem mod en senere fase i kollektivhustankens udvikling.

Danske eksempler fra 30'erne

Den stærke interesse for kollektivhusformen, som man møder i Sverige fra begyndelsen af 30'erne og som affødte en række mønsterværdige bebyggelser, savnes næsten helt i Danmark. Diskussionen var livlig nok, projekter skortede det heller ikke på – men når det kom til stykket, fordampede de smukke planer. Et enligt, tidligt, men måske også lidt specielt eksempel har man dog i „Lille Tuborg" ved Strandvejen i København. Det er en U-formet bebyggelse, bestående af tre husblokke i 3 etager og opført 1931–33 efter tegning af Charles I. Schou. Han havde besøgt Stockholmsudstillingen i 1930, hvor kollektivhusideen selvsagt var en del af det missionerende program, og han havde lejlighed til at drøfte den med nogle af de svenske arkitekter, der var opsat på at virkeliggøre den. Denne inspiration satte sig spor i „Lille Tuborg".

Den kollektive afdeling består af 3 sammenbyggede, men for hinanden forskudte husblokke, hver med sin trappe, der betjener 4 lejligheder pr. etage. Hver lejlighed består af en opholdsstue, et lille soverum, badeværelse og en forstue med et tilliggende lille opvaskerum, hvor der også findes elektrisk kogeplade. I kælderetagen er der indrettet centralkøkken og spisesal, og desuden et samlingslokale. Ejendommens inspektør har bolig i én af blokkene og står for administrationen, der også omfattede hjælp til rengøring af lejlighederne. Denne kollektivhusforanstaltning var nok mest beregnet på ældre og enlige, og bygningen benævntes da også „pensionisthuset". Et egentligt familie-kollektivhus kom ikke på tale.

Det var i øvrigt ikke uforståeligt, at der var en vis tilbageholdenhed hos bygherrerne i denne første periode. Man lærte nemlig meget hurtigt – og ikke mindst fra Sverige, hvis kollektivhuse tjente som det fornemste studiemateriale – at der ikke var tale om nogen billig boligform. Beboerne skal nemlig ikke blot betale deres egen husleje, men også deres andel af den husleje, som man ville have fået ind, hvis der var indrettet boliger i stedet for lokaler til de kollektive goder. De skal også betale forrentning og afskrivning af disse lokalers inventar og udstyr, og de skal – sidst, men ikke mindst – betale deres del af lønnen til et fagligt uddannet personale, der udfører alt det, som husmoderen ellers ville have gjort „gratis".

Man begriber, at det kunne knibe med at få projekterne realiseret i 30'erne, hvor man havde arbejdsløshed og økonomisk depression. Kollektivhuset kunne ikke blive det Arkadien for den jævne befolkning, som den missionerende arkitektstand havde forestillet sig. Ikke med urette blev det opfattet som en eksklusiv boligform, og de svenske eksempler blev da også i overvejende grad befolket med familier, hvor f. eks. både mand og kone var akademikere i vellønnede stillinger. Ægtepar af denne kategori havde et udpræget behov for den hjælp, som kollektivhus med centralkøkken og børneinstitution kunne byde, og de havde ingen vanskelighed ved at betale for hjælpen. Men det var rigtignok også et lille boligmarked at henvende sig til. Noget videre rammer gav det, at enlige og selverhvervende også var en kategori, som det havde god mening at bygge for – og flere af de svenske kollektivhuse var da også af samme art som Clara Raphaels hus og sygeplejerskernes hus. Det skulle dog heller ikke fremme efterspørgslen efter en speciel boligform, at der efterhånden var et rundeligt udbud af den vanlige.

Sygeplejerskernes hus fik omtrent samtidig følgeskab af en bebyggelse med samme snævre kollektivhusprogram. Den ligger på A. F. Beyersvej i København og er tegnet af Kaj Gottlob. Bygningen blev opført 1930 og var ligesom

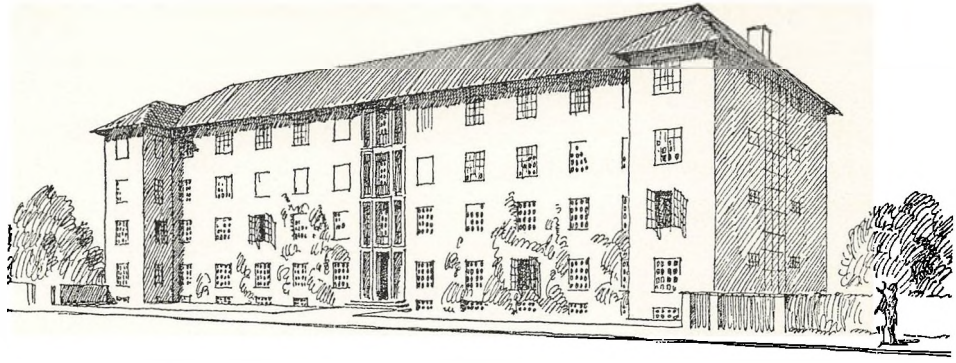

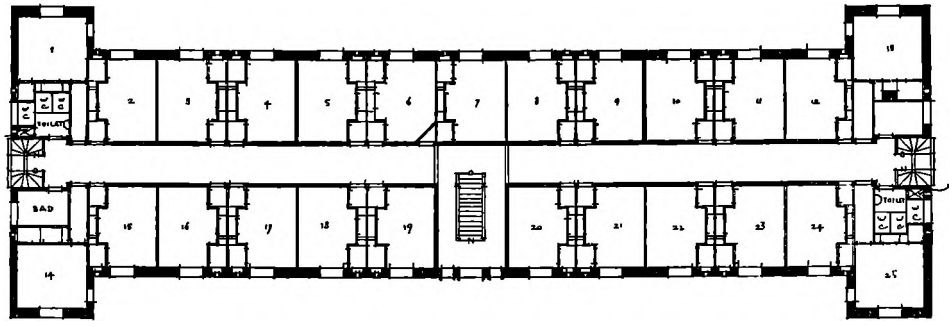

„Enrumshuset", A. F. Beyersvej på Frederiksberg, opført 1930 efter tegning af Kaj Gottlob. Huset bygger på samme mønster som Clara Raphaels hus, men er langt ringere udstyret med kollektive foranstaltninger. Plan 1:400.

Clara Raphaels hus beregnet for enlige kvinder. Huset har midterkorridor, og lejlighedstypen på 1 værelse med thekøkken, bruse og alkove er meget stærkt beslægtet med boligerne i Clara Raphaels hus. Der savnes imidlertid centralkøkken, og det kollektive islæt var begrænset til visse serviceforanstaltninger for beboerne.

Med al respekt for disse huse er sandheden den, at der i 30'erne kun blev bygget ét regulært kollektivhus, som var på linie med periodens doktriner. Det var Klintegården i Århus, og den har nok haft en videregående betydning for kollektivhustankens skæbne fremover.

Klintegården er i meget høj grad en enkelt mands værk. Den er bygget af ingeniør Ove Christensen, der drev entreprenørvirksomhed fra sit domicil i Fredericia. Oprindelig var han uddannet som bygningskonstruktør og havde i en periode omkring 1920 været ansat på tegnestuen hos P. V. Jensen Klint. Hans hovedsæde i Fredericia er med sine røde murstensfacader og afvalmede tegltage et tækkeligt eksempel på en borgerlig tradition i bygningskunsten, der er i god overensstemmelse med de bygmesteridealer, som Jensen Klint så stærkt forfægtede i skrift og støttede i praksis, bl. a. gennem Bedre Byggeskiks kursus og tegnehjælp. Ved siden af sin virksomhed som entreprenør oprettede og

drev Ove Christensen i øvrigt en bygmesterskole på det samme idégrundlag, men efter nogle års forløb blev den atter nedlagt.

Ove Christensens spændstighed og idérigdom ledte ham dog snart bort fra bygmesterskolens traditionsbundne form, og funktionalismens konstruktive vovemod og formmæssige frigjorthed fandt i ham en vågen discipel. Hans firma gjorde sig gældende ved en vidtspændende entreprenørvirksomhed, som for boligbyggeriets vedkommende præges af de helstøbte jernbetonkonstruktioner i et modernistisk formsprog, der ikke altid var så let at tøjle.

I Århus erhvervede han to store villaer, der som naboer var smukt placeret på en stejl skrænt ved vandet i den nordlige del af byen. Der hørte store grunde til husene, og de blev slået sammen, så der her i 1935–37 kunne opføres to 5-etagers husblokke, der rummer 130 lejligheder i størrelse fra 2 til 3½ værelse. Der er desuden enkelte helt store lejligheder og 30 enkeltværelser, som fra starten var sikret studerende ved Århus universitet.

Det interessante ved bebyggelsen er de meget omfattende kollektive foranstaltninger, der blev knyttet til den og som i alt væsentligt var samlet i de to gamle villaer. I den ene var der centralkøkken med spise- og opholdsstue for beboerne, der dog også kunne få maden bragt til lejlighederne, hvis de ønskede det. Der blev indrettet personaleværelser, så folk kunne få hjælp til rengøringen, og der var sørget for en del monterede gæsteværelser, som kunne lejes, når beboerne fik besøg. I den anden villa var der køkken og selskabslokaler, som beboerne kunne betjene sig af ved større selskabelighed. Desuden var der hobbyrum med billard, legestuer for børn m. m. Dette program for de kollektive goder er så omfattende, at bebyggelsen i virkeligheden indtager en særstilling i mellemkrigsperioden.

Ove Christensen måtte ligesom Otto Fick sande, at der er vanskeligheder forbundet med at bryde nye veje, og foretagendet gik ikke fri af financielle rystelser. Det kom dog tilsidst i havn, og i praksis har boligerne vist sig at være overordentlig efterspurgte. I flere henseender blev Klintegården vejledende for det senere boligforeningsbyggeri med kollektivhuse i hovedstaden.

Klintegården er projekteret af Ove Christensen som et helstøbt jernbetonhus. På en studierejse i Europa samlede han erfaringer med hensyn til de tekniske problemer, men lod sig også inspirere af det stilistiske gennembrud i arkitekturen, som allerede havde sat sig spor i de lande, han besøgte, navnlig Tyskland, Czekoslovakiet og Frankrig. Klintegården er meget typisk for den frejdige frigjorthed på det tidlige stadium, med husblokkenes enkle kubisme, som står i åbenbar gæld til 20'ernes pionerindsats i malerkunsten, og med anvendelsen af maritime forbilleder i tagterrassernes illusion om skibsdæk med ræ-

Klintegården i Århus, projekteret og opført af Ove Christensen i årene 1935–37. Bebyggelsen er opført på 2 store villagrunde, der blev slået sammen. De kollektive foranstaltninger, som var meget mere omfattende end tidligere kendt, blev hovedsagelig samlet i de 2 gamle villaer, af hvilke den ene bl. a. indeholdt centralkøkken og restaurant.

ling og koøjer i trappeopbygningen. I hovedstaden var der nok af nye bygninger, som betjente sig af det samme formsprog og gjorde det med betydelig større artistisk indlevelse, f. eks. Arne Jacobsens Bellavista ved Klampenborg fra 1934, der har noget af den samme bebyggelsesmæssige situation. Men Bellavista er i virkeligheden et traditionelt bygget hus, formet som en drøm om konstruktive muligheder i jernbeton, mens Klintegården tør regne sig til indtægt, at der er god overensstemmelse mellem teknik og form. Den fremtræder med en noget usleben selvsikkerhed, uden fortænkte raffinementer i detaillerne, hvor man med forfriskende oprigtighed har betjent sig af det nye formsprogs faste clicheer i altanformer, trappevinduer etc. Klintegården er selve inkarnationen af de tidlige 30'eres ureflekterede og derfor også lidt umodne stilistiske funktionalisme.
Klintegården var lidt af en bedrift – måske nok med noget af det vovemod, som følger folk, der handler uden gustent overlæg. Ove Christensen har selv givet udtryk for, at bebyggelsens samlede sum af kollektive goder ikke så meget var et resultat af nøgtern programmering med et fast mål for øje, men mere en spontan og idérig udnyttelse af muligheder, der meldte sig undervejs.

Besættelsen medførte en stilstand i arbejdet med nye boligtyper, og perioden umiddelbart efter besættelsen var selvsagt præget af store vanskeligheder for byggeriet, både teknisk og økonomisk. Til gengæld var der en levende diskussion og store forhåbninger til en kommende fornyelse i boligbyggeriet med et større perspektiv, end de hidtil kendte, individuelle bebyggelser kunne opfylde. Man var indstillet på at planlægge i et større format.
I denne sammenhæng fik de kollektive foranstaltninger en videre betydning som et nødvendigt supplement til boligområdet som helhed. Udviklingen spalter sig da i en bestræbelse for at tilføre de store bebyggelser kollektive foranstaltninger med et rigere program, samtidig med at selve kollektivhuset i mere snæver forstand og med mere specielle forudsætninger efterhånden får fastere fodfæste. Det er disse to hovedlinier, der behandles i de følgende afsnit.

Boligområdet og de kollektive foranstaltninger

Socialfilantropiske bebyggelser i forrige århundrede

Tanken om en udbygning af boligkvarterets kollektive foranstaltninger bygger også på en historisk udvikling, som går tilbage til forrige århundrede. Ganske vist var det sociale indhold dengang af en anden beskaffenhed, men det lønner sig alligevel at granske denne tidlige periode lidt nøjere, hvis man vil have billedet af kollektivhustanken til at stå med den fornødne klarhed. Det er så meget rimeligere, som denne periode har efterladt sig vidnesbyrd, der endnu kan sætte sindene i bevægelse. Der tænkes her på Lægeforeningens Boliger på Østerbro, hvis fremtidige skæbne endnu synes uvis.

Lægeforeningens Boliger var et socialfilantropisk foretagende, hvis tilblivelse var en direkte følge af den store koleraepidemi i 1853. Bl. a. på lægeforeningens initiativ stiftede man samme år „Foreningen til Opførelse af sunde og billige Boliger for de ubemidlede Klasser", og første del af den velkendte bebyggelse påbegyndtes omgående efter M. G. Bindesbølls tegninger. Bebyggelsen blev yderligere udvidet i 1867 med Aug. Klein som arkitekt.

Lægeforeningens Boliger blev gradvis forsynet med visse kollektive foranstaltninger. Således stiftede man i 1868 en husholdningsforening (brugsforening), som snart fik selvstændig butik. Et børneasyl blev oprettet i 1871 og fik sin egen bygning i 1885. I 1892 fik man en særlig badeanstalt, og desuden havde bebyggelsen sit eget bibliotek og en mødesal for beboerne. Nogen form for centralkøkken fandtes ikke, men det bør måske bemærkes, at der netop i slutningen af århundredet var en stærk interesse for oprettelse af supplerende, billige spisehuse, og et filantropisk selskab havde taget opgaven op. Det blev udgangspunktet for de senere kommunale folkekøkkener.

Den direkte anledning til denne bebyggelse var nok koleraepidemien, men baggrunden var en social interesse, der blev vakt som følge af industrialismens dystre virkninger, ikke mindst indenfor de større byers boligforhold. Den revo-

lutionære opstand i Paris 1848, som fulgtes af lignende uroligheder andre steder, havde tillige givet borgerskabet en forskrækkelse, som satte gang i et omfattende socialfilantropisk arbejde. Det løste ganske vist ikke problemerne, men bidrog dog til at mildne proletariatets kår og lettede vel også lidt på samvittigheden hos de bedrestillede klasser. Prins Albert, der var gift med dronning Viktoria af England, gik i spidsen, da han i forbindelse med verdensudstillingen i London i 1851 fik opført et par mønsterboliger for arbejdere. Ideen om sådanne boliger for „de ubemidlede klasser" bredte sig til fastlandet og fængede altså også her i landet. Det var en sen udløber vi mødte i det første kollektivhusprojekt.

Med al respekt for Lægeforeningens Boliger var det mest helstøbte og mest konsekvent gennemførte eksempel på en arbejderbebyggelse med kollektive foranstaltninger dog den af Det Classenske Fideikommis opførte bebyggelse ved Godthåbsvej på Frederiksberg, som gik under navnet De Classenske Boliger.

Det Classenske Fideikommis var grundlagt i 1789 af godsejeren og industrimagnaten, generalmajor Classen, hvis krudtværk og støberi i Frederiksværk og malmlejer i Norge skaffede ham en for den tid meget anselig formue. Det var et filantropisk foretagende i tidens ånd og af et hidtil ukendt format. Man støttede oplysningsarbejde under alle former, fra syskoler til videnskab, og man ydede hjælp på mangfoldige områder, hvor sociale forhold kunne motivere økonomisk bistand. De tanker om en boligsocial indsats, der lå til grund for Lægeforeningens Boliger og som i det hele taget var så levende i den offentlige debat på denne tid, inspirerede Fideikommis'et til at løse en større, samlet opgave. Netop fordi man i så høj grad havde søgt at bidrage med filantropiske foranstaltninger af en vis kollektiv karakter, f. eks. ved at bygge børneasyler, fandt man det naturligt at planlægge De Classenske Boliger som en bebyggelsesmæssig enhed, der i denne henseende var vel udstyret.

De Classenske Boliger var projekteret af Fideikommis'ets arkitekt, F. V. Tvede, og bebyggelsesplanen med parallelle stokke i 2 etager og små haver til lejlighederne stod direkte i gæld til Bindesbølls projekt på Østerbro. Men det var fra starten et mere helstøbt boligkvarter med fællesforanstaltningerne centralt placeret i planen. I midten lå en hovedbygning med maskinvaskeri og butikker, og for hver ende af denne bygning var der en åben plads, hvor en kirke var placeret på den nordligste, børneasyl med samlingssal på den sydligste. Ligesom i Lægeforeningens Boliger havde man sin egen brugsforening, der blev stiftet 1870. Allerede i slutningen af 50'erne havde Fideikommis'et arbejdet med tanken om en sådan arbejderbebyggelse, men der var vanskeligheder med at finde frem til en velegnet grund, og opførelsen blev først påbegyndt i 1866. Hele

Perspektivtegningen med Godthåbsvej i forgrunden stammer fra en udsendt indbydelse til at leje boligerne. Den viser den centrale hovedbygning (2, jfr. situationsplanen) med vaskeri, butik, samlingssal m. m., men ikke kirken (1) nærmest Godthåbsvej og børneasylet (3), der begge blev opført som en senere etape.

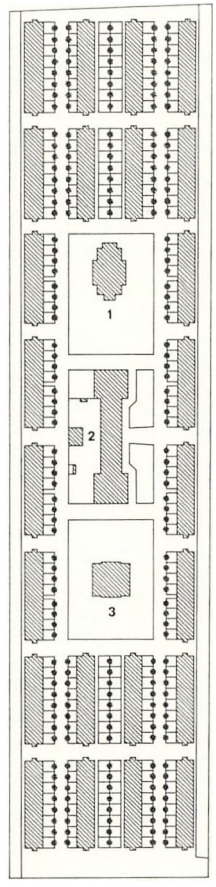

De Classenske Boliger ved Godthåbsvej på Frederiksberg.

kvarteret stod fuldt udbygget i 1880, og det fik en glansfuld start. Det blev besøgt af delegationer og eksperter fra mange lande og opnåede megen international anerkendelse.

For hundrede år siden var en bebyggelse af denne art nemlig et særsyn. Her i landet fandt man vel kun noget tilsvarende i Christiansfeld, hvor Brødremenigheden langt tidligere havde skabt et lille bysamfund efter det mønster, der blev lagt til grund overalt hvor missionen slog sig ned. Man havde altid boligerne liggende i stokke, grupperet omkring en kærne af kollektive anlæg og naturligvis med kirken som det centrale element i planen. Lægeforeningens Boliger og De Classenske Boliger var mere nødtørftige, beregnet som de var på at skaffe en ubemidlet arbejderklasse sundere og billigere boliger. Men begge de to anlæg var langt forud for deres tid med hensyn til den bebyggelsesmæssige struktur.

Selv om De Classenske Boliger nok havde en noget højere standard end for-

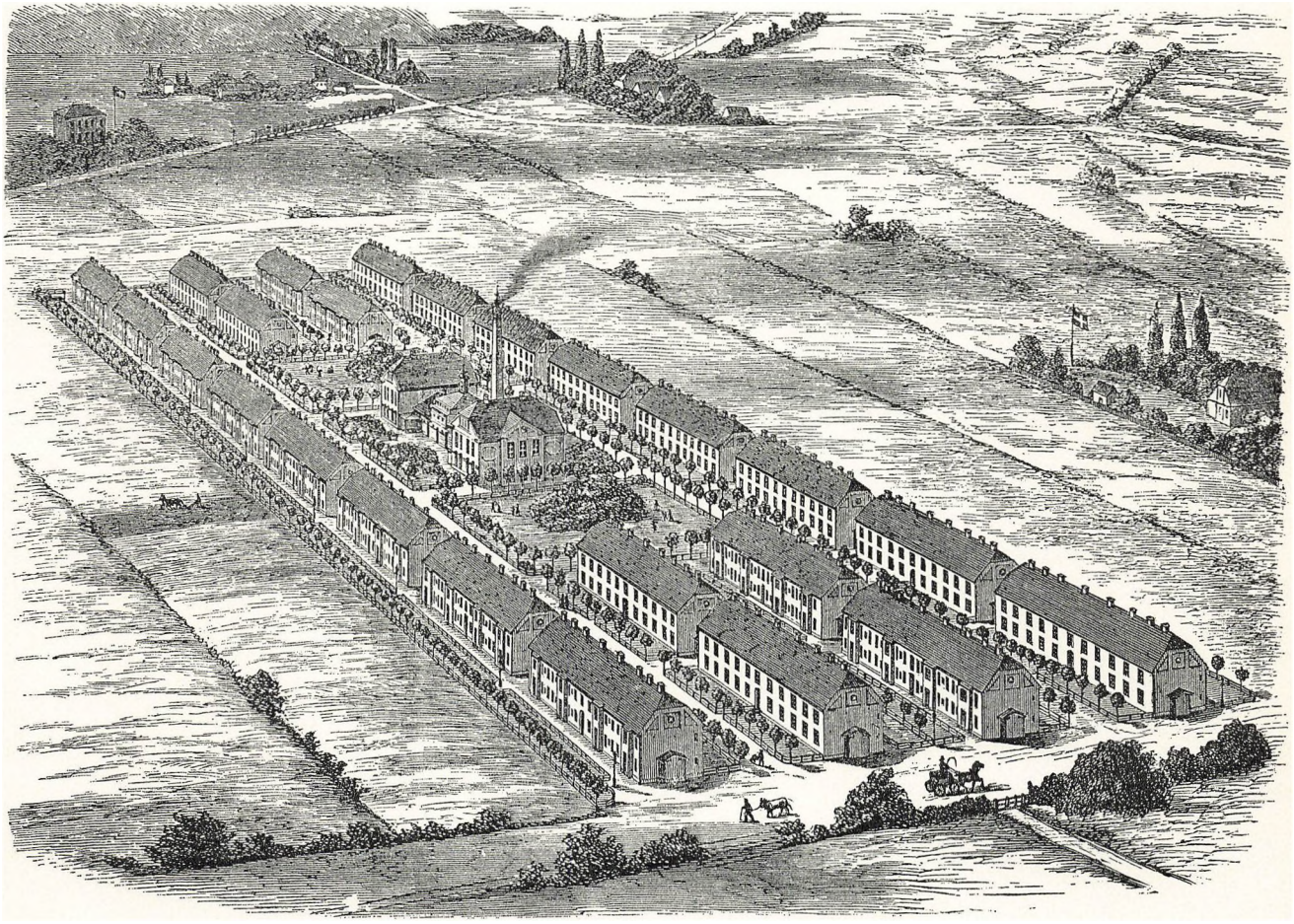

gængeren på Østerbro, opfyldte de naturligvis ikke de stigende krav til moderne bekvemmeligheder, der meldte sig efterhånden som man nærmede sig sekelskiftet, og de kom af den grund lidt i miskredit. Fideikommis'et ville derfor gerne ud af sagen, og da man først havde skilt sig af med dem, fik de for alvor lov at forfalde. Det var Frederiksberg kommune, der i 1909 havde overtaget kvarteret, og langsomt blev det hele efter overenskomst med Fideikommis'et likvideret. Husenes anvendelse som husvildeboliger efter den første verdenskrig trak dødskampen ud, og først i 1945 fjernedes de sidste rester for at give plads for et nybyggeri, hvor lejlighederne nok var mere tidssvarende, men hvor det samlede milieu i virkeligheden var mere forarmet.

Det kan måske virke lidt anstrengt at grave sig så langt tilbage for at opspore de spæde spirer til boligbebyggelser, der præges af et nært tilhørsforhold til kollektive foranstaltninger for beboerne. Men byplanfolk og arkitekter har ingenlunde været blinde for de kvaliteter, som de to gamle bebyggelser rummede, og det er en kendsgerning, at De Classenske Boliger i al deres armod stadig var i stand til at inspirere en del af de bestræbelser, som efter besættelsen kom til at farve den videre udvikling i det byplanmæssige samspil mellem boliger og kollektive foranstaltninger. Indsatsen på dette felt knytter sig særlig til Dansk almennyttigt Boligselskab af 1942, som gjorde en betydelig indsats for kollektivhustanken og gav den videre perspektiv.

De almennyttige boligselskabers indsats

Udgangspunktet for den kommende udvikling var den nye boliglovgivning, der gennemførtes i 1938 med bred politisk tilslutning. Denne lovgivning åbnede særlige muligheder for de såkaldte almennyttige selskaber, der fik vidtgående økonomisk støtte i form af statslån på billige rentevilkår, men som til gengæld ikke måtte drives med overskud. De var yderligere underkastet nøje tilsyn fra det offentliges side, og projekterne måtte igennem en streng skærsild med hensyn til boligernes standard og økonomi. Bag DAB stod nogle politikere af forskellig partifarve, men knyttet sammen i en fælles målsætning: – opførelse af haveboliger til en billig penge for familier med børn.

Det var en tanke, som nu dukkede op i boligdebatten. Der var i disse år en bred, undertiden næsten hektisk interesse for det lave boligbyggeri, og nye rækkehus- og kædehusprojekter marcherede frem i tætte kolonner. Det er en periode, der nu er kommet så meget på afstand, at man kan danne sig et billede af de kræfter, der førte det nye ideal frem. Nyt var det nemlig, for så vidt som den altovervejende del af nybyggeriet fortsat i mellemkrigsårene bestod af traditionelle etagehuse.

Omslaget skyldtes bl. a. en vis reaktion mod denne ensidighed på boligmarkedet. Det lille hus med have har vel altid været en drøm for mange mennesker, og chancen for at få den realiseret var ringe for de ubemidlede befolkningsgrupper. Men der skal mere til at vende op og ned på en boligsituation. Det var der også: først og fremmest den betænkning, som den i 1935 nedsatte befolkningskommission afgav i 1938. Med inspiration fra Sverige havde man behandlet problemerne omkring det faldende fødselstal, og den nye lovgivning rummede da også en klar tendens til at fremme boligformer, som måtte forventes at give familier med børn bedre boligkaar.

Det er værd at tilføje, at dette hensyn også fik udtryk i kommissionsbetænkningen på den måde, at man stærkt fremhævede betydningen af kollektive foranstaltninger som et naturligt supplement til boligområdet. Dette spørgsmål blev da også taget op i lovgivningen, som sikrede gunstige financieringsmuligheder og betydelig støtte til driften af fællesanlæg i de nye boligkvarterer.

Endelig var der visse hårde realiteter indenfor byggeriet, som yderligere måtte begunstige et lavt byggeri i denne periode. Der var i den sidste halvdel af 40'erne en knaphed på byggematerialer, som ligefrem nødvendiggjorde en streng rationering og bremsede den teknologiske udvikling til fordel for hjemlige, traditionelle byggemetoder. Det måtte give det lave byggeri medvind, fordi man lettere kunne overskue mulighederne for at få færdiggjort en række af enkelt byggede småhuse end en stor etageejendom. I en rækkehusbebyggelse

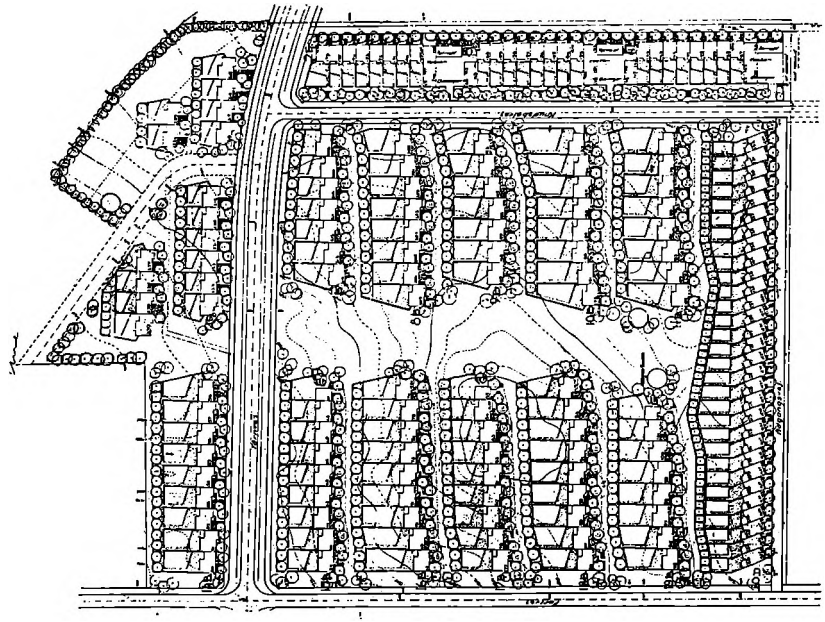

Beliggenhedsplan 1:3000 af et karakteristisk boligforeningsbyggeri med små, billige rækkehuse fra perioden efter besættelsen. Byggeriet er opført af DAB i 1951 og projekteret af Arne Jacobsen.

kunne man gøre et hus færdigt ad gangen, om galt skulle være – men ved et etagehusbyggeri kunne en krise i materialeleverancerne lamme hele foretagendet.

Det er forhold, som snart er gået lykkeligt i glemmebogen, men de forklarer det dominerende og ofte temmelig „skrabede" småhusbyggeri, der satte ind som en bølge. DAB måtte ifølge sit program følge trop, men det var selskabets fortjeneste, at det – under arkitekt Erling Knudsens ledelse – så faren ved en ny ensidighed på boligmarkedet og fik indført bebyggelser med et samspil mellem boliger og kollektive foranstaltninger, der på én gang gjorde de små og noget spartanske lejligheder mere acceptable, fordi de fik et supplement udenfor hjemmet, og som samtidig skabte lettelser for det stærkt øgede antal familier, hvor også husmoderen søgte ud i erhvervslivet. Hertil kommer, at man i DAB's bebyggelser sporer en virkelig forståelse for disse fællesgoders betydning for det samlede boligmileu: – en renæssance, om man vil, for den tankegang, der lå bag de gamle socialfilantropiske arbejderbebyggelser, Lægeforeningens Boliger og De Classenske Boliger, der trods deres forfald netop havde demonstreret en række kvaliteter i det lille, kollektive boligsamfund, som kun sparsomt ytrede sig i det almindelige boligbyggeri.

Man har ellers på fornemmelsen, at private bygherrer – og mange boligselskaber for den sags skyld også – savnede interesse i at gå ind for kollektivhustanken, fordi enhver form for bolig efter besættelsen uden vanskelighed lod sig udleje. De kollektive foranstaltninger komplicerede byggesagerne og stillede større krav til administrationen, og derfor købte man sig aflad med nogle legepladser og lod det være godt. Når DAB har krav på honnør, er det fordi selskabet virkelig fik tanken realiseret på et tidspunkt, hvor den ganske vist mødte fornyet interesse og fik megen tilslutning, men hvor den havde en sørgelig tilbøjelighed til at stivne på papiret. Og papir var der nok af.

Kort efter, at Klintegården var færdigbygget, havde en del studerende ved Kunstkademiet under professor Ivar Bentsens ledelse udarbejdet en publikation, „Kollektivhuse", der gjorde grundigt rede for boligformens forudsætninger og i detailler behandlede alle de fælles foranstaltninger, som kunne tænkes knyttet til huse af denne art. I 1949 udkom en bog af Bent Waagensen og Jenny Rubin med titlen: „Kollektivhuset og dets forudsætninger" med en række grundige undersøgelser af svenske eksempler og redegørelse for de erfaringer, man havde indhøstet. Og endelig forelå i 1954 en betænkning: „Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde", afgivet af et udvalg, som boligministeriet havde nedsat til behandling af kollektive anlæg. Alle 3 publikationer mundede ud i en fast overbevisning om, at boligformen netop som følge af ændringerne i er-

Kollektivhusbebyggelsen Høje Søborg, projekteret af Povl E. Hoff og Bennett Windinge og opført 1949–51 af DAB. Situationsplan 1:1500. Udsnit af stueplan i mål 1:400 med hovedindgang og kollektive lokaliteter.

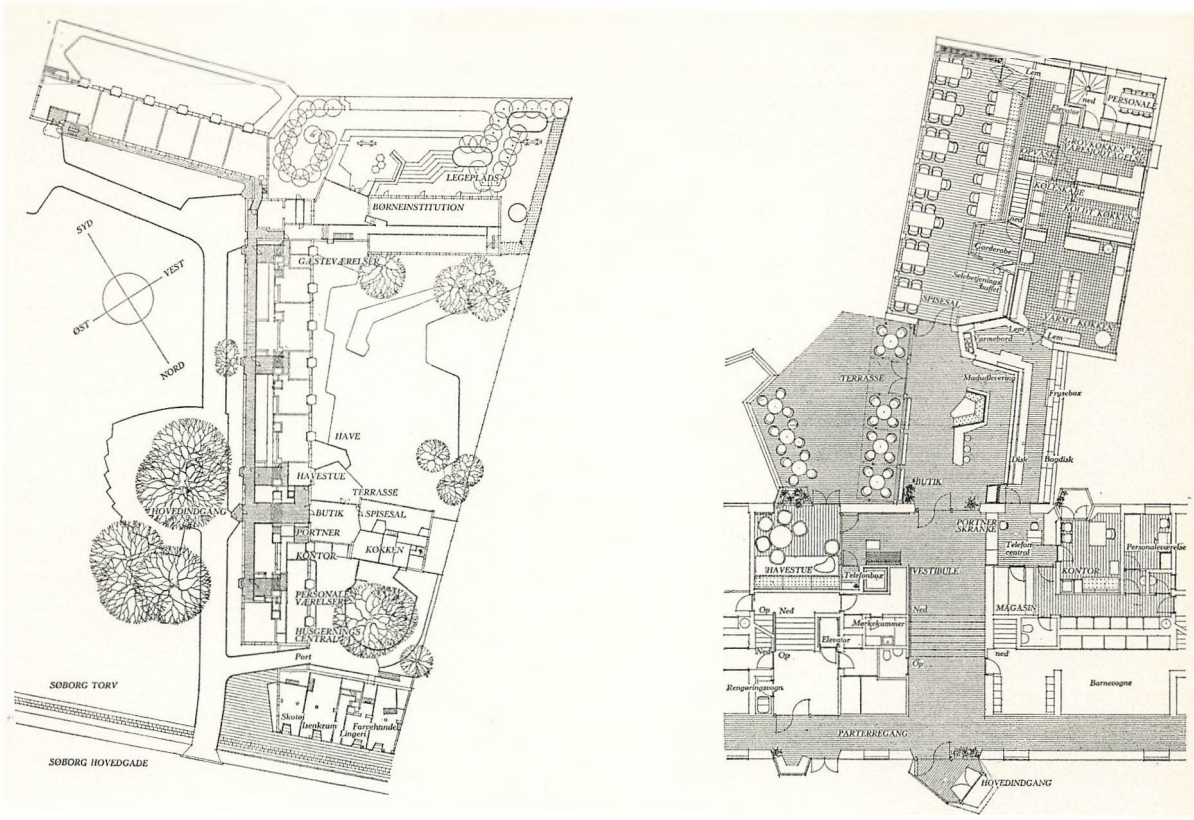

hvervslivets struktur havde sin mission, og at den ville finde sin plads som et naturligt supplement til det konventionelle boligbyggeri. Det holdt ikke stik – på få undtagelser nær. Det er overkommeligt at omtale dem nærmere.

Som led i et boligpolitisk program projekterede DAB i slutningen af 40'erne kollektivhusbebyggelsen Høje Søborg, der opførtes 1949–51 med Povl E. Hoff og Bennett Windinge som arkitekter. I første række var det atter de svenske kollektivhuse, der dannede forbillede, specielt de senere former, hvor man var gået bort fra den kompakte højhusform og havde valgt huslænger med mere moderat højde. I Høje Søborg har man kombineret en lang længe med 5 normale hovedtrapper og elevatorer og en kortere sidefløj med altangangssystem. Kollektivhuskarakteren understreges ved, at trapperne udmunder i en bred korridor i stueetagen, en intern „gade", der leder frem til hovedindgang og forhal med portnerskranke, der fungerer som central for de serviceforanstaltninger, som står til beboernes rådighed. Her modtager man også pakker, telefonbesked etc.

De kollektive foranstaltninger er iøvrigt meget omfattende. Man har ved forhallen en lille butik, hvor beboerne kan købe kolonialvarer og almindelige for-

nødenheder. Fra forhallen er der endvidere adgang til spisesalen med centralkøkken, hvorfra man også kan hente sine måltider. Der er rengøringscentral med fast personale, intern telefon, selskabslokaler, gæsteværelser, hobbyrum og taghave. Af hensyn til børnene har man organiseret et baby-sitter arrangement, og i en selvstændig fløj findes en børneinstitution med vuggestue, børnehave og fritidshjem.
Lejlighederne varierer fra 1 værelse til 3 værelser og kammer. Beboerne fordeler sig på forskellige husholdningskategorier: selverhvervende ægtepar med børn, enlige med børn, ældre ægtepar og enlige selverhvervende m. fl. – alle med en klar interesse i de goder af kollektiv art, som bebyggelsen rummer.
Det væsentlige i Høje Søborg – og baggrunden for, at kollektivhusbebyggelsen har fungeret upåklageligt gennem årene – var dog, at man søgte at drage lære af de svenske erfaringer og misgreb. Ikke så få af de svenske kollektivhuse fik nemlig den skæbne, at de efter nogle års forløb blev „afkollektiviseret", fordi der efterhånden rykkede nye beboere ind i de lejligheder, der blev ledige – beboere som først og fremmest var interesseret i at skaffe sig en bolig, men som ikke havde noget direkte behov for at udnytte husets fællesgoder. Endvidere bortforpagtede man som regel restaurantvirksomheden og andre foranstaltninger, der forudsatte en daglig drift, og dette viste sig ofte ret skæbnesvangert. Man kom for skade at underminere den følelse af fælles interesse og ansvar, som var en ikke uvæsentlig forudsætning for, at kollektivhuset kunne fungere.
I Høje Søborg har boligselskabet aldrig sluppet sit tag i den daglige drift, som varetages i forbindelse med beboerne, og det er aldrig løbet fra det ansvar, det havde påtaget sig. Så vidt gørligt søger man at „sortere" de mange ansøgere til ledige lejligheder, så man altid er sikker på, at der er tale om beboere med et behov for at udnytte denne særlige boligform. Det er ikke mindst i kraft af disse forhold, at Høje Søborg stadig fungerer efter sin grundlæggende idé og sit særlige program.

Andre steder er det ikke gået så godt. Foreningen Socialt Boligbyggeri, der sammen med en række andre boligselskaber var med til at realisere Bellahøj-projektet med højhuse i København, gik ind for den tanke, at en af blokkene blev gennemført som et kollektivhus. Foreningens stifter og daværende direktør, sagfører Rasmus Nielsen, havde besøgt Klintegården i Århus for at se, hvordan kollektivhustanken fungerede, men det blev alligevel de svenske løsninger, der dannede mønster, fordi punkthusblokkene på Bellahøj repræsenterede en husform, der var hentet i Sverige og netop i hjemlandet var anvendt som kollektivhus.

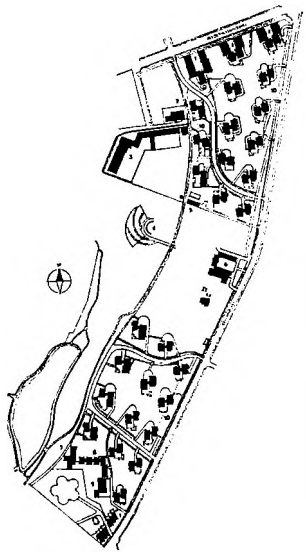

Højhusbebyggelsen på Bellahøj i København. Situationsplan 1:15000. Punkthusene består af 2 sammenkoblede blokke. Ved Frederikssundsvej, øverst på planen, er placeret nogle lave, u-formede butiksbebyggelser, den midterste tillige med restaurant og direkte tilknytning til det oprindelige kollektivhus.

Det var arkitekterne Ole Buhl og Harald Petersen, der stod for projekteringen. Tegningerne blev udarbejdet i 1949, men byggeriet stod først færdigt i 1953. I den 10 etager høje, dobbelte husblok – der nærmest kan karakteriseres som to sammenstillede punkthuse – har det ene af disse en delvis nedgravet underetage, hvor der er indrettet en børneinstitution. I en tilbagerykket overetage i den samme blok findes nogle gæsteværelser for beboerne samt en tagterrasse og motionsrum med brusebad.

Det væsentlige var imidlertid, at husblokkene er direkte knyttet til en lille torvedannelse mod Frederikssundsvej, hvor man i et par énetages fløje havde anbragt butikker i den vestligste og en restaurant med centralkøkken i den østligste. Beboerne var forpligtet til at aftage mindst 20 spisebilletter pr. måned. Selve lejlighederne er beregnet på enlige, evt. med børn, og er på 1 værelse og kammer. Der er kun indrettet thekøkken.

Om dette kollektivhusprojekt kan man temmelig bramfrit konstatere, at det var lidet vellykket. Programmet var for snævert og huset uden den indre struktur, der kunne gøre kollektivhusideen overbevisende og brugbar i praksis. Beboerne i den ene punkthusblok skulle i værste fald 10 etager ned og 11 etager op for at få glæde af motionsrum og tagterrasse. Man havde forspildt det for de svenske kollektivhuse meget karakteristiske træk, at maden i givet fald kunne sendes op i etagerne pr. madelevator. Mere væsentlig var det dog, at man ikke drog lære af de svenske erfaringer, men bortforpagtede restauranten og slap det faste greb i den daglige drift. Nok havde man lavet et kollektivhus – men man sikrede sig ikke, at det fortsat fungerede som kollektivhus.

Resultatet var et hastigt tilbagetog fra den oprindelige idé, og allerede i 1956 frafaldt man kravet om køb af spisebilletter, fordi beboerne var utilfredse med maden i restauranten. Nu betjener den som offentlig restaurant et større opland. Men kollektivhuset mistede sin mening og står tilbage som en lidt vemodig obelisk med små lejligheder og altfor små køkkener.

Moralen er den, at et boligområde som Bellahøj burde være behandlet som en samlet helhed med kollektive foranstaltninger, så man både i bebyggelsesplan og i drift havde samme klare struktur som f. eks. i De Classenske Boliger. Det var denne frugtbare tanke, der blev videreført af DAB i det store projekt Carlsro i Rødovre, som foreningen med fuld ret har kunnet betegne som en lille kollektivhusby.

Carlsro er formentlig det mest konsekvente eksempel her i landet på et boligområde, der bygger på en boligsocial målsætning med de kollektive foranstaltninger som en fundamental forudsætning. Projektet stammer fra årene umid-

delbart efter besættelsen, og programmet gennemløb forskellige faser, inden det fandt sin endelige formulering. Langvarige forhandlinger med de implicerede myndigheder gik forud, og den gamle diskussion: om man skulle bygge højt eller lavt, stod atter i forgrunden. I sidste instans blev resultatet et både-og.

Det godt 30 ha store areal, der ligger i Rødovre, nord for Roskildevejen og nær Vestencienten, er dels bebygget med énetages rækkehuse, dels med en 8 etager høj kollektivhusblok, således at Carlsro udgør et samlet boligkvarter, hvor en lang række kollektive anlæg står til beboernes rådighed, hvad enten de har valgt haveboligen eller etagelejligheden som boligform. Carlsro er projekteret af Magnus Stephensen og Knud Thorball, Mogens Jacobsen og Alex Poulsen samt Arne Jacobsen, der har været medvirkende ved udformning af bebyggelsesplanen. Byggeriet startede i 1951 med det lave byggeri som første etape og afsluttedes 1957–58 med højhuslængen.

Carlsro-bebyggelsen omfatter ca. 800 boliger, hvoraf ca. 600 findes i form af rækkehuse, de resterende i den store husblok, der tillige rummer hovedparten af de kollektive anlæg. Her findes butiksstrøg, klinikker med læge, tandlæge, jordemoder m. fl., kontorer, centralkøkken med restaurant og selskabslokaler, beboerhotel o. s. v. I stueetagen findes en forhal med ekspeditionsskranke, hvorfra al service for beboerne administreres efter nogenlunde samme mønster som i Høje Søborg. Den gamle gård, på hvis jorder Carlsrobebyggelsen er opført og som også har givet den sit navn, er bevaret, omend i en stærkt ombygget og udvidet skikkelse, og her er der skabt et fritidscenter med børneinstitutioner, samlings- og hobbylokaler, sportshal m. m. Legepladser for børnene er fordelt over området.

Det er imponerende så godt det er lykkedes at skabe et bebyggelsesmilieu, hvor beboerfællesskabet får udløsning i kraft af de kollektive anlæg. Der findes i Carlsro 22 klubber, som på forskellig vis samler beboerne til fritidsaktiviteter, fra idræt til politiske diskussioner. Beboerforeningen har også sit eget blad, hvor man behandler kollektivbyens egne problemer.

Den næsten 250 m lange etagehusblok med sit rigt varierede program er i sig selv en interessant fornyelse af kollektivhusformen. Her har man endelig frigjort sig af de svenske pionerprojekter og har fundet nye inspirationskilder, først og fremmest i Le Corbusiers eksperimenter med store kollektivhusblokke. Det nærmeste forbillede må søges i hans berømte Unité d'Habitation i Marseille, der opførtes 1947–52. Le Corbusiers gigantiske husblok er på én gang en arkitektonisk tour de force, som har øvet enorm indflydelse verden over, og en syntese af alle teoretiske betragtninger over kollektivhusets ideer, deres muligheder og funktion.

Højhuset i kollektivbyen Carlsro, projekteret af Alex Poulsen og Mogens Jacobsen og Magnus Stephensen og Knud Thorball. Højhuset rummer i stueetagen alle tænkelige kollektive foranstaltninger, som tillige betjener det til bebyggelsen hørende, store rækkehusområde vest for højhuset. Det har altangangssystem i hveranden etage, hvorfra interne trapper fører til de større lejlighedstyper i den overliggende etager.

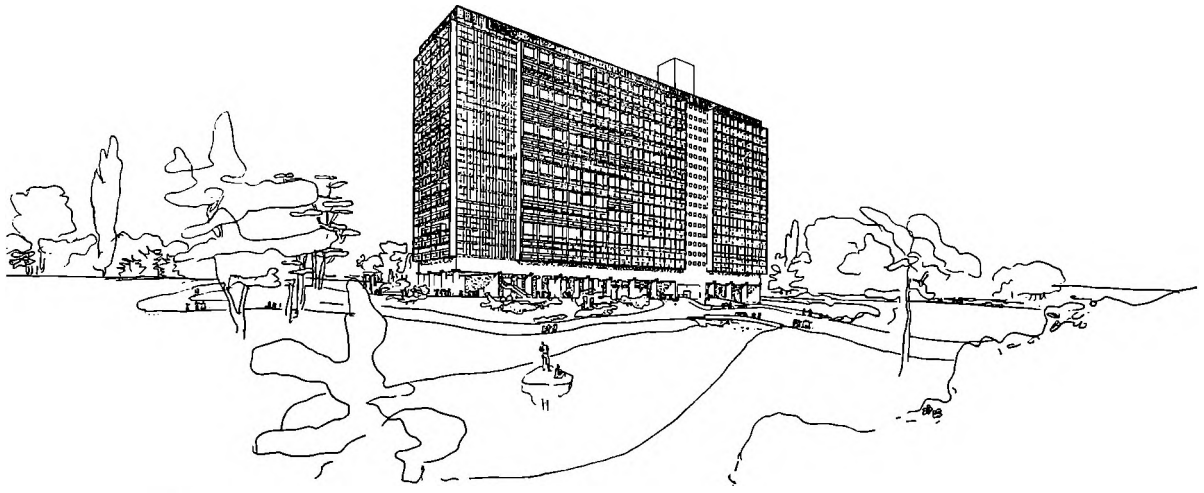

Perspektiv af kollektivhus i Nantes, projekteret af Le Corbusier efter samme principper som hans første store bebyggelse af denne art, Unité d'Habitation i Marseille.

Unité d'Habitation er udbygget med alle tænkelige kollektive anlæg indenfor husblokkens egne rammer, en vertikal bydannelse, hvor de selvstændige boliger er kombineret med fællesforanstaltninger, der i givet fald kan dække alle familiens almindelige fornødenheder i et register, der spænder endnu videre end i Carlsro. Le Corbusier var visionær: en profet der drev sine teser til grænsen af deres bæreevne. Med den traditionelle familiestruktur og det overleverede sociale mønster som grundlag er det svært at forestille sig en udvikling af kollektivhuset, der går stort videre end Marseillehuset, som ved sit format og sin kompakte form virker næsten skræmmende. Der er mere moderate proportioner i Carlsro, trods alt også et rigere ydre milieu i kraft af samspillet mellem højhusblokken og de lave énfamiliehuse.
Selve kollektivhuset som form står dog i åbenbar gæld til Le Corbusier. Ligesom i Marseille har man i Carlsro forsøgt sig med lejligheder i 2 etager. De er kombineret med et altangangssystem i hveranden etage. Selve den arkitektoniske udformning er mindre robust i den danske version, der ikke i samme grad har dyrket den grove betonkonstruktion som kunstnerisk udtryksmiddel, men i facadestrukturen møder man alligevel et mærkbart familiepræg både i proportionering, altanvirkning og farveindslag. Det forringer ikke indsatsen i Carlsro, som herhjemme bragte tiltrængt fornyelse og nyt perspektiv på udviklingen.

Allerede inden Carlsro stod færdig, var man i byplanlægningen nået til fuld erkendelse af den betydning, der må tillægges de kollektive anlæg i de større boligområder. Eller rettere: den forståelse, som planlæggerne forlængst havde vist problemet – der bl. a. i England havde fundet forbilledlige løsninger – var omsider også blevet vakt hos kommuner og andre offentlige instanser.

Det hænger naturligvis sammen med, at man som følge af den stigende industrialisering i byggeriet var nået frem til at opføre bebyggelser i et mange gange større format: – hele bykvarterer, hvor behovet for fællesanlæg af forskellig art måtte være indlysende. Legepladser alene gjorde det ikke – nu krævedes børneinstitutioner, butiksstrøg, cafeteria, vasketeria, lokal-bibliotek, småbørnsskole o.s.v. I løbet af 60'erne anså man det vel for fastslået, at et boligområde nødvendigvis skulle udbygges med en lang række supplerende foranstaltninger til gavn for beboerne. I almindelighed har boligforeninger og private bygherrer ikke vist sig særlig aktive for at få virkeliggjort et rigere boligmilieu, men den omstændighed, at planlægningen af byerne og af de store boligkvarterers generelle struktur er blevet et ansvar for det offentlige, har tvunget byggeriets parter til at gøre en indsats, som rækker videre end til en triviel masseproduktion af boliger. Nye eksempler på bebyggelser i det helt store format, som Urbanplanen på Amager, Albertslund, Vollsmoseplanen ved Odense og Gjellerupplanen ved Århus, illustrerer denne udvikling.

Tendensen synes helt klar med hensyn til boligområdets fællesanlæg. Mange af dem – og specielt de mere serviceprægede – har trådt deres børnesko i de få, men ingenlunde betydningsløse, rendyrkede kollektivhuse, smukkest repræsenteret af DABs bebyggelser, og efter pres fra de planlæggende myndigheder dukker de nu op som selvstændige elementer i bebyggelsesplanerne, hvor de ofte kombineres til servicecentre, der skal betjene et passende stort afsnit af den rene boligbebyggelse.

På få undtagelser nær har bygherrer – private eller halv-offentlige – derimod søgt at undgå den besværlige opgave at bygge egentlige kollektivhuse, og nu synes de med god samvittighed at kunne pege på, at de heller ikke er nødvendige. Med en vis ret kan man også henvise til, at det industrialiserede byggeri med sine stærkt typiserede boligenheder må se sin fordel i at udskille alle elementer af mere speciel art, der kun skaber komplikationer i byggeprocessen og virker fordyrende på produktionen. Man kan yderligere henvise til, at en placering i specielle servicecentre giver de enkelte kollektivanlæg mulighed for at betjene et optimalt antal af beboere, og dermed bedres naturligvis mulighederne for en økonomisk drift. Endelig kan bygherrerne vel heller ikke undlade at skele til, at visse servicecentre er af en sådan art, at driften måske før eller siden kan glide helt over til det offentlige og dermed aflaste deres administration for den mest plagsomme del af bebyggelsen. De fleste børneinstitutioner er allerede gået den vej.

Til sidst bør man næppe heller overse, at planlæggerne ser en interesse i at udnytte den mulighed for en nuancering af de store boligbebyggelsers milieu,

som en fordeling af servicecentre byder på. Man vil gerne bryde bebyggelsens uniformitet. Det er et kongenialt udtryk for tidens kommercielle kultur, at det lave, udstrakte butiksstrøg med overdækkede fodgængergader bliver områdets centrum og derigennem indløser den symbolværdi, der synes ønskværdig for at give de store bebyggelser en egen identitet.

Der er god mening i disse betragtninger fra bygherrens side. De hviler på rationelle synspunkter, og de har da også ført udviklingen et langt stykke fremad. Den står heller ikke stille. I svensk boligforeningsbyggeri arbejder man stærkt på en typisering af specielle servicecentre, der kan yde områdets beboere en væsentlig del af den mere personlige betjening, der tidligere var et særkende for det rene kollektivhus.

Man må acceptere denne udvikling – og man må ønske den yderligere fremgang, så sandt som ændringer i samfundsstruktur, familiemønster, konsumentkategorier, behov og betalingsevne helt har forrykket det mønster, der dannede udgangspunkt for de første kollektivhuses program. De kollektive anlæg skal idag nå ud til en langt bredere kreds, og det kan formentlig kun ske ved, at de frigøres af beboelseshusene og fordeles i boligområderne.

Selv om man således principielt må erkende, at selvstændige servicecentraler i vore boligkvarterer synes at være et rimeligt svar på spørgsmålet om forsy-

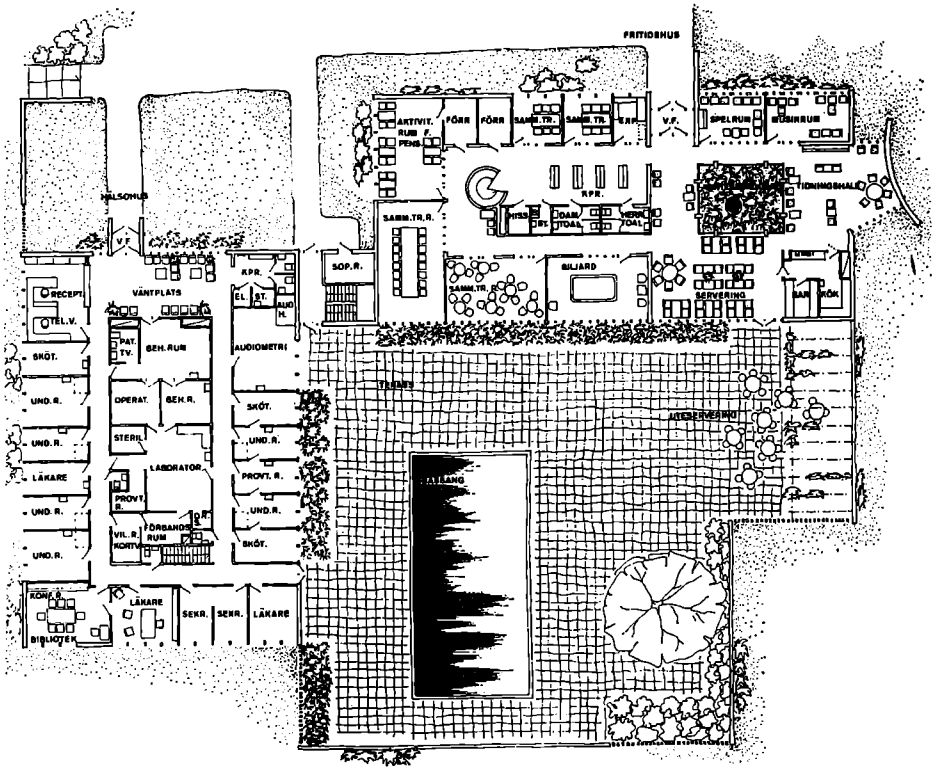

Et svensk eksempel på servicecentral og fritidshus for en større bebyggelse, projekteret af Baustedt og Heinemann. Husblokken til venstre på planen er et „helsehus" med lægekonsultation, undersøgelses- og behandlingsrum, terapilokaler etc. Den anden blok indeholder fritids- og hobbylokaler, cafeteria m. m. På den store terrasse foran bygningerne er der udeservering og friluftsbad.

ningen med kollektive anlæg, er det ikke givet, at svaret endnu har fået den rette formulering – og det er heller ikke givet, at det er det eneste svar. Der er to forhold, som bidrager til en følelse af usikkerhed.

For det første synes de fleste sociologiske undersøgelser af nyere boligkvarterer at vise, at familierne ikke altid finder den trivsel, som man kunne forvente, når man nu har sat så stærkt ind på at udbygge området med foranstaltninger, der kan være til hjælp for husmoderen og som yderligere giver familiens medlemmer adgang til et bredt spektrum af fritidsaktiviteter. Undersøgelser af den art er foretaget både herhjemme og i udlandet, og resultaterne stemmer stort set overens. Da der ikke er grund til at tro, at utilfredsheden skyldes brist i boligkvarterets serviceprogram – omend kapaciteten kan vise sig utilstrækkelig, hvad der f. eks. ofte gælder børneinstitutionerne – er det rimeligt at antage, at det oftest er formen, der føles mindre vellykket.

For det andet har der været en påfaldende tendens hos familierne til at supplere deres husholdning med en hel del dyre maskiner og hjælpemidler, som normalt ville stå til rådighed for husmoderen i de nye servicecentre, hvor man kan få hel eller delvis arbejdsmæssig bistand fra det fast ansatte personale. Det sidste er et forhold, som har givet anledning til spekulationer. Man har oftest affærdiget det med, at velstanden har øget behovet for statussymboler i form af glamouriseret maskinel udrustning. Fra amerikansk side har man fremført det synspunkt, at denne syndflod af husholdningsapparater snarere har den funktion at afstive husmoderen i hendes rolle som hjemmegående arbejdskraft end at lette hendes huslige gøremål. Begge synspunkter har måske en kærne af sandhed i sig. Mere væsentligt turde det dog være, at mange familietyper har måttet erkende, at der også kan være ulemper forbundet med servicecentraler udenfor huset. Man skal slæbe tøj i byen, bringe børnene i børnehave, man skal bestille tid eller stå i kø o. s. v. For kvinder med udeerhverv bliver kollektive anlæg på denne måde en hjælp med modifikationer.

I visse tilfælde har enhver ordning naturligvis sine ulemper. Derfor må man altid søge at udvikle og forbedre de løsninger, der anses for principielt rigtige. Servicecentraler for de store boligområder må i princippet antages at være det mest hensigtsmæssige. De repræsenterer et relativt nyt træk i planlægningen, og derfor kan man forvente, at der efterhånden rådes bod på nogle af de mangler, der har kunnet konstateres. Men det er næppe rimeligt at ville gøre disse centraler til et definitivt og entydigt svar på behovet for kollektive hjælpeforanstaltninger.

Meget taler for, at kollektivhuset ikke har udspillet sin rolle. Scenen idag er en anden, og det må være umagen værd at indkredse den aktuelle situation.

Kollektivhuse med specielle forudsætninger

Den seneste udvikling har vist, at der i hvert fald er visse præcist afgrænsede former for kollektivhuse, som vinder terræn. Det er bl. a. kollegier for unge under uddannelse, og det er kollektivhuse for ældre. For dem begge gælder det, at der er et enormt behov. Fælles for dem er det tillige, at de hører til det såkaldte „kategori-byggeri", d.v.s. at de er opført med henblik på en bestemt gruppe af beboere. I sidste instans kan dette forhold måske få afgørende betydning for den fremtidige vurdering af sådanne bebyggelser. Med nogen ret er der i hvert fald en voksende betænkelighed ved byggeri, der baseres på beboere af en bestemt kategori. Det historiske forløb lærer os på den anden side, at kollektivhusbyggeri må og skal have sit faste rodnet i form af en beboerkategori med udtalt behov for de kollektive foranstaltninger, hvis det skal vokse og trives. Det drager et skel mellem de to arter af kollektivhusbyggeri.

Kollegiebyggeriet er en følgevirkning af den uddannelsesbølge, som tog sin begyndelse i 60'erne. Da byggeriet gennemføres med meget betydelige tilskud fra det offentlige, opretholder man også visse normer, bl. a. med hensyn til boligernes størrelse og udstyr. Derfor er det ikke så underligt, at der har dannet sig visse typeløsninger, som går igen landet over. De typiske træk genkender man fra de tidlige kollektivhuse, bl. a. midterkorridorsystemet og de små værelser med forstue og toilet. Varianter forekommer naturligvis, og der er også gjort forsøg med værelser grupperet omkring hovedtrapper.

I almindelighed er kollegierne ikke forsynet med centralkøkken og spisesal, undtagen hvor man har sigtet mod en dobbeltanvendelse, således at en bygning i ferieperioden har kunnet tages i brug som turisthotel. Derimod har man som regel i etagerne indrettet mindre fælleskøkkener, hvor de unge i givet fald selv kan ordne deres måltider.

Tendensen i de senere år er gået i den retning, at man næsten helt har opgivet ideen om en dobbeltanvendelse, som var forbundet med betydelige driftsmæs-

sige ulemper. Dermed bortfalder også den hidtidige begrundelse for centralkøkken og spisesal, idet man forudsætter, at beboerne kan klare sig med de små kollegiekøkkener eller evt. får deres hovedmåltider i de store cafeterier, der nu normalt knyttes til de nye uddannelsescentre.

På den anden side har der faktisk vist sig stigende utilfredshed med kollegiekøkkenernes funktion, fordi de unge selv har haft svært ved at administrere det fællesskab, som ordningen forudsætter. Der er vokset et krav frem om, at de små lejligheder også skal være forsynet i det mindste med thekøkkener, der muliggør individuel madlavning. Det kan også hænge sammen med det stigende antal unge, der gifter sig tidligt og får børn, inden deres uddannelse er afsluttet. Man ønsker en mulighed for selvstændigt familieliv og husholdning.

Som følge af disse forhold er kollegiebyggeriet på vej ind i en ny fase, hvor man er tilbøjelig til at opgive de positive træk, der motiverede kollegieformen, og sidder tilbage med det negative: kategori-præget, selv om man har lappet på symptomerne ved f. eks. at skabe fælleskollegier for faglig ungdom og unge, der søger en akademisk uddannelse. Med de erfaringer, man forlængst har indhøstet ved andre former for kategori-bebyggelse (børnerige familier, folkepensionister o.s.v.) – og som man har været sen til at drage lære af – er der meget, der taler for, at man efterhånden vil acceptere den selvfølgelige tanke, at de unge under uddannelse, gifte eller ikke-gifte, bør finde deres plads på det almindelige boligmarked, måske fortrinsvis netop i kollektivhuse med et bredere grundlag.

En ny og meget væsentlig gren af kollektivhusbyggeriet er kommet til med de bebyggelser, som De vanføres boligselskab siden 1960 har ladet opføre i København og provinsen. Det er bebyggelser, der er beregnet for bevægelseshæmmede eller invalide beboere, og ligesom for kollegiebyggeriet har udgangspunktet altså været en bestemt kategori af boligsøgende, hvis behov ikke var imødekommet i det almindelige boligbyggeri, og hvis økonomiske forhold som regel heller ikke tillod dem at udrede den normale husleje.

En betænkning fra 1954 behandlede spørgsmålet om udformningen af invalideboliger, og lovgivningen har gradvis forbedret de økonomiske betingelser for at skaffe invaliderne hensigtsmæssige boligforhold. Det første byggeforetagende var kollektivhuset på Hans Knudsens Plads i København. Det er et højhus i 13 etager, fortrinsvis med små lejligheder og thekøkken, idet der er indrettet centralkøkken og restaurant for beboerne. Iøvrigt er bebyggelsen meget stærkt udbygget med kollektive foranstaltninger, ikke mindst med henblik på beboernes meget specielle behov.

Dette og andre kollektivhusprojekter, som De vanføres boligselskab står for,

repræsenterer den typiske første fase i den boligmæssige omsorg for en befolkningsgruppe, der har krav på løsninger med specielle træk i lejlighedernes udformning. Det offentlige må i sådanne situationer træde til med økonomiske støtteforanstaltninger, og i konsekvens heraf får administrative hensyn let lov at veje så stærkt, at det resulterer i reservatagtige bebyggelser. Det er boligselskabet heldigvis ikke selv interesseret i, og man stræber med held efter en bredere sammensætning af beboerne i kollektivhusene.

Anderledes ligger det med kollektivhuse for de ældre. Her er behovet ganske vist ikke mindre mærkbart, men det, man søger, er ikke i første instans en bolig – men netop de fordele, der i egentligste forstand karakteriserer kollektivhuset. Udviklingen på dette område spænder over så kort et åremål, at man næsten i detailler kan følge den. Forudsætningen er naturligvis, at man ser bort fra de „kollektivboliger" i form af stiftelser o. lign., som man fra gammel tid har haft rundt om i landet. Det må også være berettiget, da de vistnok kun i meget specielle tilfælde har ydet andet og mere end en af legatmidler subventioneret, beskeden normallejlighed.
I virkeligheden tager et byggeri for ældre sin begyndelse, da kollektivhustanken dukkede op igen efter besættelsen, først og fremmest med Dansk almennyttigt Boligselskabs bebyggelse „Høje Søborg". Det var en idérig sagfører i Vejle, Erik Teller, der førtes ind på tanken om et kollektivhus, der fortrinsvis skulle være for ældre beboere. I slutningen af 40'erne – omtrent samtidig med „Høje Søborg" – arbejdede han med et kollektivhusprojekt, hvis udformning skyldtes Vejle-arkitekten J. Malling Pedersen, og det var i virkeligheden så langt fremme, at Boligministeriets godkendelse forelå. På uforklarlig vis sadlede Teller imidlertid om, idet han fik kontakt med ingeniør Ove Christensen, som før krigen havde skabt Klintegården i Århus og her havde ført sine ideer om et kollektivhusbyggeri igennem. Ove Christensen udformede et helt nyt projekt til den bebyggelse, der under navnet Toftegården stod færdig i 1953. Tellers første projekt var ikke decideret en bebyggelse for ældre mennesker, og i sin endelige version er Toftegården, der nu er en selvejende institution, da heller ikke udelukkende forbeholdt en bestemt kategori, men tager i almindelighed sigte på enlige og ægtepar uden børn. Når hensynet til de ældre kom til at veje særlig stærkt ved udformningen, skyldtes det bl. a. den interesse, som en kvindelig læge, Helena Marie Petersen, viste sagen. Hun havde i en årrække praktiseret i Odense, og i sit otium havde hun gjort den erfaring, at ældre mennesker i særlig grad havde behov for kollektive hjælpeforanstaltninger. Hendes ivrige kommentarer fik vejledende indflydelse på projektet.

Toftegården ligger på en hjørnegrund og består af 3 husblokke. De to af dem er i 5 etager og ligger vinkelret på hinanden med gavle ud mod de respektive gader. Mellem dem er placeret en husblok i 8 etager, hvor der øverst oppe er en vinterhave for beboerne. Blokkene forbindes med fløje i een etage, hvor man i sammenhæng med den høje blok har placeret reception, spisestue, centralkøkken, selskabslokaler etc. Der er elevatorer i blokkene, hvoraf de 2 har midterkorridor. Lejlighederne er på 1 værelse og 1 værelse og kammer med garderobe, toilet og bruse og et lille thekøkken, samt en lille, halvt indbygget altan.

Ligesom Klintegården er bebyggelsen opført helt i jernbeton, i arkitektonisk henseende mere tækkelig, men også mindre djærv end forgængeren i Århus. Det modernistiske vovemod er afdæmpet, og bebyggelsen er i formen ret typisk for efterkrigsårenes boligbyggeri, omend med bibeholdelse af 30'ernes ganske lave tagform, helt uden gesims, og gavlenes gennemgående vinduespartier til midterkorridoren – til gengæld også befriet for den hjemlige murstensromantik, besættelsestidens hektisk blussende rødstensarkitektur.

Toftegården fik, mildt sagt, ikke nogen let tilblivelse. Finansieringen voldte vanskeligheder, og byggeriets skæbne hang stundom i en tynd tråd, men efter svære økonomiske prøvelser kom det frelst i havn. De mange vanskeligheder havde taget modet fra Teller, som opgav sin advokatgerning og startede en ny tilværelse med et motel mellem Vejle og Fredericia – men sig selv lig, fordi der atter var tale om et vovestykke med idé.

For Ove Christensen blev Toftegården en station på vejen til nye kollektivhusbebyggelser. Med Vejle-projektet som mønster lykkedes det ham at få virkeliggjort en tilsvarende bebyggelse i Helsingør. Grønnehave er en selvejende institution, i hvis første bestyrelse byens borgmester tog sæde, efter at han i Vejle havde overbevist sig om, at der var tale om en for byen ønskværdig boligform. Byggeriet blev administreret af højesteretssagfører Vald. Hvidt, for hvem det blev indledningen til de følgende års betydningsfulde indsats for et kollektivhusbyggeri med henblik på ældre og enlige.

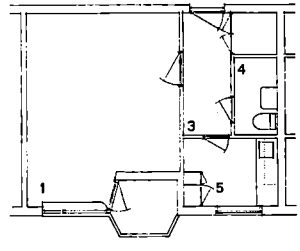

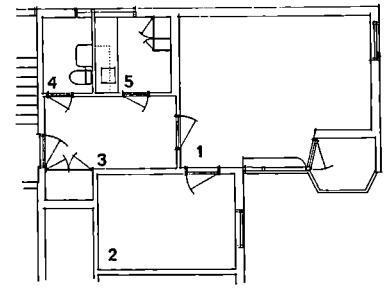

Lejlighedsplaner i mål 1:200 fra Toftegården i Vejle, projekteret og opført af Ove Christensen. 1. opholdsstue. 2. kammer. 3. forstue med garderobe. 4. toilet med bruse. 5. thekøkken.

Grønnehave betød en afklaring af kollektivhusets bebyggelsesform og boligtype efter det i Vejle anslåede tema. Man genfinder de 3 husblokke og bogstavelig talt de samme lejlighedstyper med lidt ændrede størrelsesforhold. Blokkene har deres etageantal fordelt på samme måde som i Vejle og de kollektive lokaler indpasset efter samme retningslinier, omend betydelig mere udbygget. I arkitektonisk henseende følger Grønnehave også det tema, der var anvendt i Vejle, men det er bearbejdet og mere overbevisende gennemført, ikke mindst fordi relationen mellem blokkene er langt heldigere. Grønnehave er også opført som helstøbt jernbetonbyggeri.

For Vald. Hvidt blev Grønnehave det egentlige udgangspunkt for et efterhånden vidtspændende arbejde med kollektivhuse. Han fik i 1955 dannet en sammenslutning, „Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige", med tilslutning fra en række fremstående institutioner og organisationer og tog samme år fat på planlægningen af Frederiksgården på Frederiksberg med ingeniør Ove Christensen som ansvarlig for projektering og udførelse. I hastig rækkefølge kom derefter andre kollektivhusbebyggelser i hovedstadsområdet og rundt om i landet. De er mere indgående behandlet i et følgende afsnit.
For disse bebyggelser i almindelighed kan der være grund til at fremhæve nogle principielle synspunkter.
Det program, der lå til grund for Ove Christensens tidlige kollektivhuse, går ifølge sagens natur igen i Frederiksgården og de nærmest følgende bebyggelser. Lejlighedstyperne omfatter boliger med 1 værelse med thekøkken, toilet og bruse, og forstue med garderobe, samt 1 værelse og kammer eller 2 værelser. De kollektive foranstaltninger er i hovedsagen begrænset til centralkøkken og spisesal, selskabslokaler, hotelrum for gæster og reception med en vis service for beboerne. I overensstemmelse med dette program er lejlighederne som regel grupperet omkring en midterkorridor, i visse tilfælde – specielt højhusene –

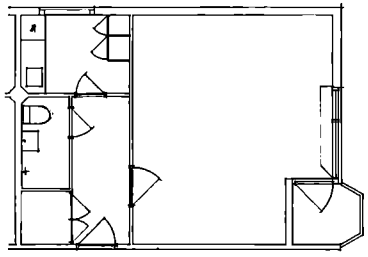

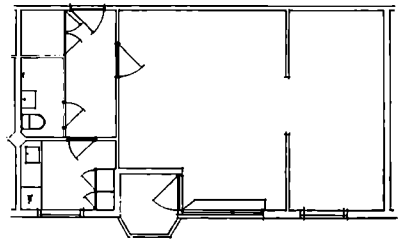

Kollektivhusbebyggelsen Grønnehave i Helsingør, som er vist øverst på næste side, er projekteret og opført af Ove Christensen. Anlægget består af 3 husblokke med forbindelsesfløje i én etage. Lejlighedstyperne, som er gengivet i mål 1:200, består af 1 værelse med thekøkken og bad og 1 værelse og kammer med thekøkken og bad.

dog med udvendigt altangangssystem. I praksis er altangangen dog kun en brandmæssig sikkerhedsforanstaltning ved højhusene, hvor lejlighederne direkte betjenes af elevatorer med en lille forstue.

Erfaringen har imidlertid vist, at det ikke kan være ønskeligt at fastlåse programmet alt for hårdt. På trods af de stigende udgifter, der medfører en stadig højere leje, synes interessen for de små 1 værelses lejligheder at være aftagende, og endog kravet til køkkenudstyr er voksende, så de skabskøkkener eller små thekøkkener, der for år tilbage måtte anses for fuldt tilfredsstillende, ikke mere slår til. Det betyder ikke en mindsket interesse for kollektivhusets centrale madforsyning, omend man ikke kan se bort fra, at yngre ægtepar nok lægger vægt på i en vis udstrækning at kunne føre egen husholdning. Baggrunden er nok mere en almindelig tendens til at ønske sig en højere standard på boligen,

og den er man villig til at betale for. Svenske kollektivhusundersøgelser bekræfter denne tolkning.

De kollektive anlæg synes derimod i alt væsentlig at opfylde beboernes krav. I denne forbindelse bør det dog understreges, at foreningen ikke selv har anset det for ønskeligt at udbygge fælleslokalerne med det formål at engagere beboerne i aktiviteter af forskellig art: værksteder, hobbylokaler, læsestue o.s.v. Man har lagt vægt på en individuel boligform, hvor beboerne har visse kollektive fordele, men hvor det for institutioner karakteristiske fællesliv ikke indgår som en mere eller mindre klart formuleret forpligtelse. Dette hindrer naturligvis ikke, at der på mere uforbindende vis naturligt opstår et vist fællesskab indenfor en given bebyggelse.

På et meget afgørende punkt er programmet for de kollektive foranstaltninger dog blevet udvidet. Det gælder de specielle plejeafdelinger, som nu knyttes til mange nyere kollektivhusbebyggelser. Her er et udtalt behov hos de ældre beboere, og det er tidligt kommet til udtryk, således at der allerede i Hareskovbo, som blev fuldført omkring 1960, blev knyttet en plejeafdeling til bebyggelsen.

Som en sammenfattende karakteristik kan man sige, at foreningen har afstået fra den – i og for sig nærliggende – mulighed at fastlåse en kollektivhustype og standardisere det færdige produkt, og i stedet for har man netop søgt at individualisere løsningerne og givet skiftende arkitekter frie hænder ved bebyggelsens udformning. Denne principielle indstilling er velmotiveret ud fra to synspunkter.

For det første har man lagt vægt på – og også haft held til – at sikre sig arealer af usædvanlig landskabelig kvalitet, og netop hensynet til de værdier i terrænformer og bevoksning, som præger de fleste af grundene, taler for en individuel udformning ved hver enkelt byggesag. Hvad det eventuelt måtte have

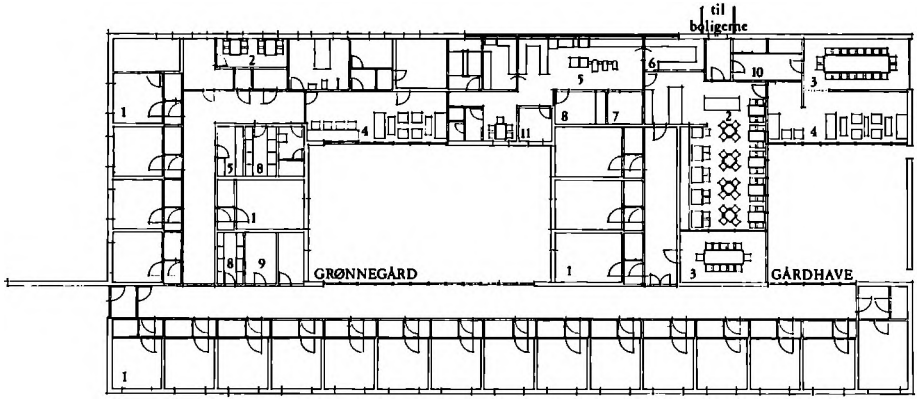

Plejehjem og kollektivafdeling til Esbjerg kollektivhus, projekteret af Erik Flagstad Rasmussen. Bebyggelsen er nærmere omtalt s. 92. 1. plejeværelser. 2. restaurant. 3. selskabslokale. 4. opholdsstue. 5. centralkøkken. 6. opvask. 7. kølerum. 8. depot. 9. skyllerum. 10. garderobe.

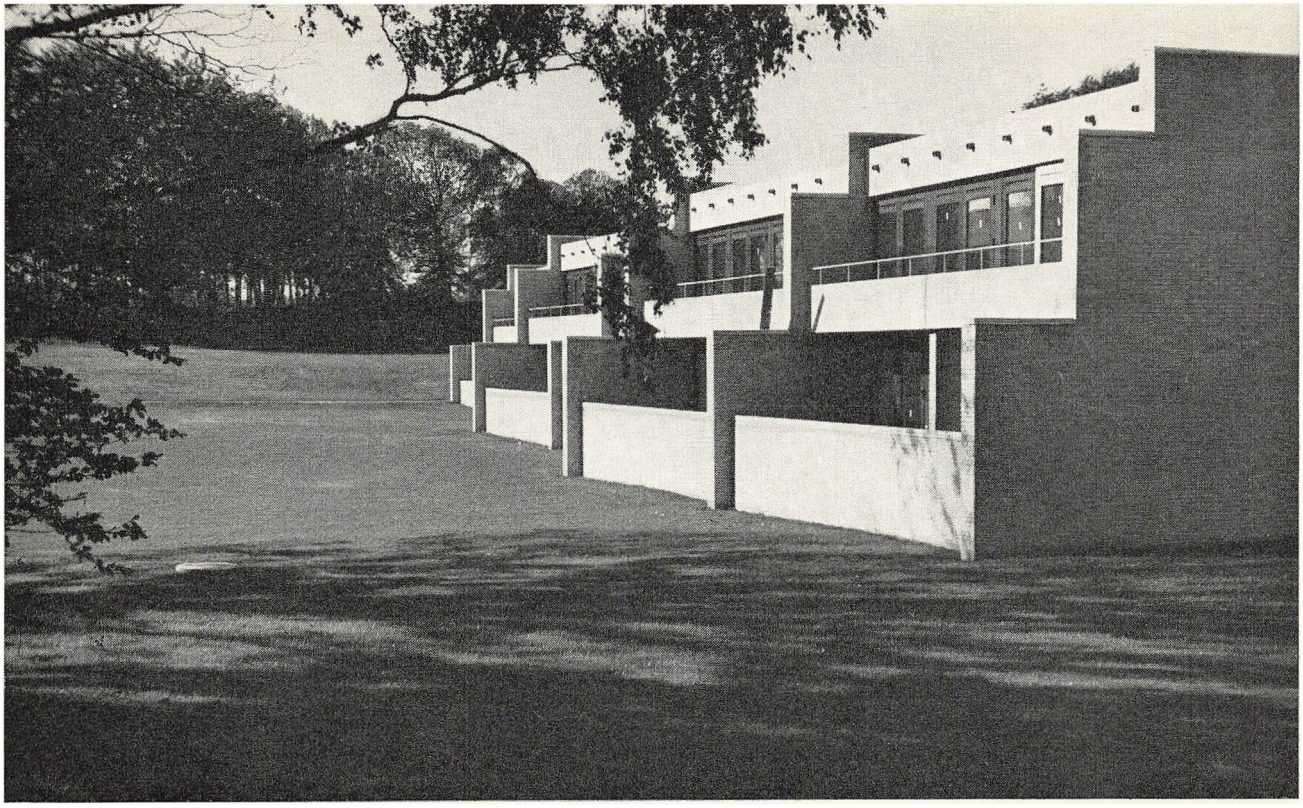

De fleste af de kollektivhus-bebyggelser, som Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige har ladet opføre, er placeret på store, landskabeligt værdifulde grunde med gammel bevoksning. Det gengivne eksempel er fra kollektivhus-bebyggelsen Hellebo.

kostet i kontant rationaliseringsgevinst, er uomtvisteligt vundet i milieumæssig henseende. Situationen er som regel omvendt i det stærkt industrialiserede boligbyggeri, hvor man med store omkostninger og ringe held tvinges til bagefter at gå i lag med udformningen af et mere syntetisk milieu omkring kvarterets ubønhørlige husblokke.

For det andet indebærer proceduren en åbenhed overfor nye tanker og nye programpunkter, som er overordentlig værdifuld. Man har ikke blokeret vejen for nydannelser ved en investering af teknologisk karakter, som helst skal være afskrevet, inden man kan tillade sig at lukke døren op for nye ideer. Det præger da også den række af bebyggelser, som foreningen har stået for, at der ved hvert nyt kollektivhus afprøves forsøg og gøres eksperimenter med f. eks. nye bebyggelsesformer. Der er et langt spring fra de første års regelrette kollektivhuslænger med små, ensartede lejligheder til f. eks. Hellebo ved Helsingør med den helt usædvanlige rigdom i husformer og boligtyper. Bebyggelsen byder på valgmuligheder for den boligsøgende, og heri ligger måske noget af det mest værdifulde i forhold til det almindelige boligmarked.

Til gengæld har valgmulighederne nok deres begrænsning på det økonomiske

plan. Man sigter mod en kvalitet, som i mange henseender har været forbilledlig, men den afskærer til gengæld – trods boligsikring og lignende hjælpeforanstaltninger – brede lag af befolkningen fra at få del i goderne. Foreningen henvender sig ifølge sagens natur først og fremmest til de kredse, der står bag de tilsluttede organisationer.
Andre har imidlertid taget ideen om kollektivhuse for ældre op og søger at realisere den på et plan, som skulle give bredere befolkningsgrupper en mulighed for at udnytte boligformen. Den mest fremtrædende bygherreorganisation på dette felt er Ensomme Gamles Værn, som har en lang række kollektivhusprojekter på bedding. I denne fremstilling er vægten imidlertid lagt på realiserede bebyggelser, og man må derfor nøjes med at konstatere, at kollektivhuset for ældre og enlige er på march og næppe kan undgå at sætte sit præg på den kommende periode.

Der er dog ingen grund til at tro, at man dermed har nået en endegyldig løsning på de ældres boligproblem. De ældre repræsenterer i virkeligheden boligbehov af så forskelligartet karakter, at de ikke tilfredsstilles alene ved en specifik boligform som kollektivhuset, ligeså lidt som plejehjemmet kan være det endelige svar på behovet for de svageligste i denne gruppe af befolkningen. Man må sigte på et mere differentieret system af boligformer, som tager hensyn til de mange variationer i behovet og de ændringer i den enkeltes situation, der uundgåeligt indtræffer med årene.
Allerede idag tegner sig et billede af den fremtidige udvikling, hvor det grundlæggende udgangspunkt må blive ønsket om at lade de ældre bevare deres egen bolig længst muligt, og hvor man derfor gennem hensigtsmæssige former for behandling og forsorg hjælper dem til at klare tilværelsen under de vante forhold. Samtidig må man så søge frem til et register af boligformer, der tillader en gradvis aftrapning fra den helt selvstændige lejlighed til boligformer, hvor man helt eller delvis bliver afhængig af andres hjælp og pleje.
Det vil nok også blive anset for et afgørende princip, at dette differentierede system for dc ældres boligforsyning indpasses i det almindelige boligbyggeri, så man – ligesom ved kollegierne – stræber efter at forlade de reservatagtige løsninger. Man må finde frem til mere åbne former for pleje og bistand med særlige behandlings- og servicecentrer indenfor det almindelige boligområde. I dette mønster må kollektivhusene ligge indsprængt som en såre vigtig del af systemet. De følgende kollektivhusbebyggelser har på mange måder været banebrydende for boligformen og rummer en udviklingstendens mod det angivne mønster.

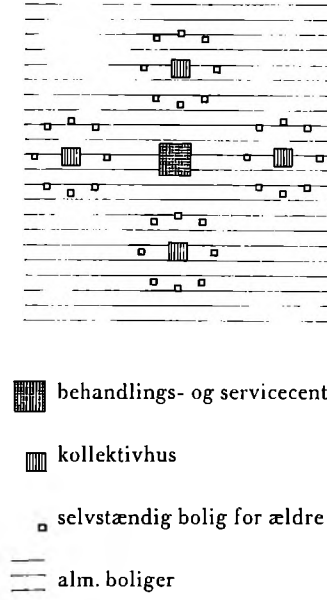

Principskema for samordning og indpasning af boliger for ældre i den normale boligbebyggelse, gengivet efter en rapport fra den svenske Byggforskningen om de ældres boligproblem.

KOLLEKTIVHUSBEBYGGELSER 1955-70

Opført af Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige

Frederiksgården og Sophie Amaliegården på Frederiksberg

Frederiksgården var den første i rækken af kollektivhusbebyggelser, som er opført af Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige efter dens oprettelse i 1955.

Frederiksgården ligger på Frederiksberg og er projekteret og opført af ingeniør Ove Christensen i årene 1955–59. Den er en videreførelse af hans pionerarbejde på kollektivhusbebyggelsens område og har væsentlige træk fælles med Toftegården i Vejle og Grønnehave i Helsingør, som opførtes henholdsvis i 1953 og 1955. I bebyggelsesmæssig henseende består Frederiksgården ligesom sine forgængere af 3 husblokke, der knyttes sammen af en 1-etages forbindelsesbygning. I Toftegården og Grønnehave er de kollektive anlæg indpasset i en central højhusblok, der flankeres af et par lavere boligblokke. I Frederiksgården har de flankerende fløje fået karakter af et par langstrakte højhuslænger, som i nordsiden forbindes ved en lav fløj med de kollektive foranstaltninger. Den tredie fløj er skudt bagud mod nord i en kortere bygning, der er lavere end længerne.

Bygningerne har midterkorridor og er opført som rene jernbetonbygninger. Det er en konstruktionsform, som Ove Christensen har haft en særlig forkærlighed for, og som han i detailler har gennemarbejdet, så den ikke uden held har kunnet konkurrere med andre former for rationaliseret byggeri. De lange boligfløje præges af gennemløbende altaner, hvor de relativt spinkle jernbetonvægge, der skiller lejlighederne, er trukket frem som skærme. Den stærke horisontale effekt, hvor den egentlige vinduesvæg fjæler sig halvt i skygge, er karakteristisk for de ofte gigantiske boligblokke, der kom til i begyndelsen af 60'erne: tilstræbt anonyme i deres arkitektoniske udtryk som konsekvens af nye produktionsmetoder, magtfulde kulisser i storbyen, enorme skærmvægge i et livfuldt gademilieu eller i parkagtige omgivelser.

Frederiksgården er en af banebryderne i dette bebyggelsesmønster, og på ubanede veje kan man stundom komme for skade at snuble. Man synes f. eks., at det svækker det arkitektoniske tema, når hovedtrappernes vertikale vinduespartier får lov at bryde de horisontale linier, og at de kraftige altanbånd løber af på smalle, lukkede gavlblokke, der i karakter synes at høre til et helt andet hus. Det er nok også til skade for husblokkenes helhedsvirkning, at altanerne halvvejs opfattes som liggende uden på husene, spinkle i proportionering og med brystningerne gebisagtigt opdelt i en masse små plader af eternit.
Men en kritisk analyse kan virke ubillig, når der som her er tale om et byggeri, der hører den følgende tid til og først er på vej ud af puppen. Sammenligner man med det byggeri, der ellers prægede 50'erne, må man erkende, at Frederiksgården har været med til at bryde isen for et industrialiseret storbyggeri og bør vurderes som en forløber for arkitekturen i boligområder som Høje Gladsaxe og Værebropark. Hvad linierne endnu måtte mangle i forfinelse og artistisk konsekvens, har de til gengæld i dristighed og fremsyn på et tidspunkt, hvor etagehuse ganske overvejende var opført i røde mursten med små, hyggelige altannicher. Fra 50'erne har man mange arkitektonisk fine boligbebyggelser, der tilhører en periode, som var ved at rinde ud – men af dem, der peger frem, er der ikke mange andre end Carlsro, der fandt en helstøbt form, måske fordi man fornuftigvis have haft Le Corbusier under armen.

Sophie Amaliegården på Frederiksberg, opført 1965 efter tegning af Peter Hvidt og O. Mølgaard-Nielsen.

Det er ganske talende, at Sophie Amaliegården, som er et lille decennium yngre end Frederiksgården og som direkte fortsætter denne bebyggelse med yderligere 2 store højhuslænger mod vest, fandt god mening i at fastholde det anslåede tema, samtidig med at de mærkbare fejltrin hos forløberen har kunnet justeres. Sophie Amaliegården er tegnet af Peter Hvidt og O. Mølgaard-Nielsen som en supplering af Frederiksgården, der langtfra kunne dække behovet for kollek-

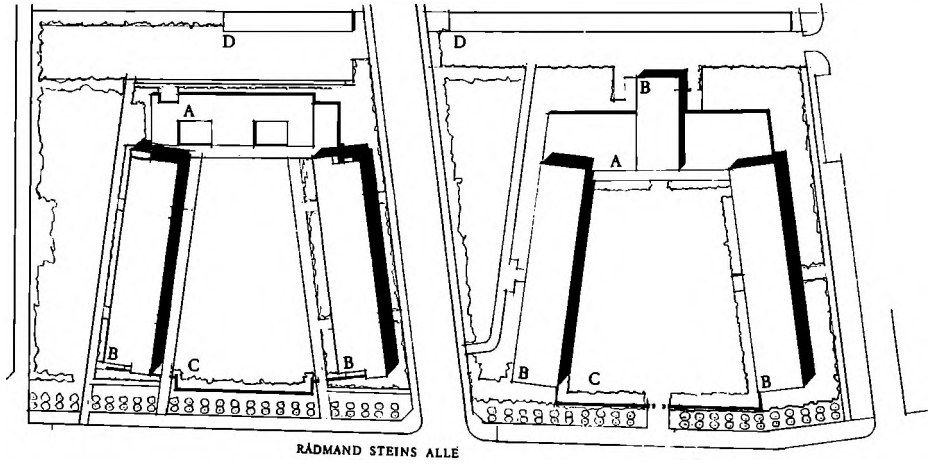

Situationsplan 1:2500 for de 2 kollektivhusbebyggelser, Frederiksgården til højre, Sophie Amaliegården til venstre. A. kollektivafdeling. B. boligblokke. C. haveanlæg. D. garager og parkeringsgård med tilkørsel til økonomiafdelingen.

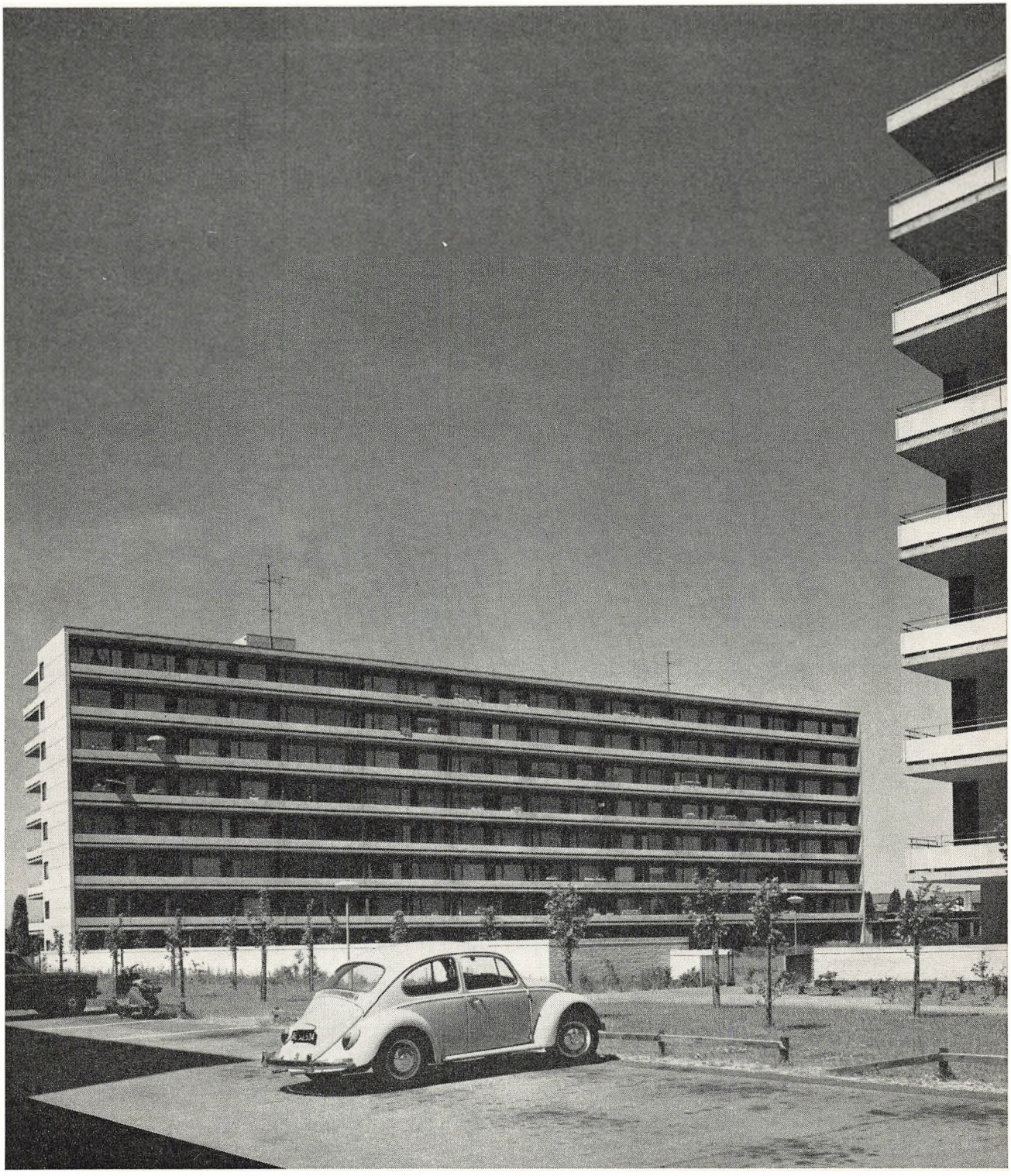

tivhusformen på Frederiksberg, som til overmål har de ældre aldersklasser repræsenteret i sin befolkning og de store, uhåndterlige villaer i sin boligbestand. Bebyggelsen var klar til indflytning i slutningen af 1965.

Det er fortsat den langstrakte, horisontalt betonede, næsten anonyme husblok i stort format, der i Sophie Amaliegården har fået en mere afklaret form og en mere sikker detaillering. Altanerne har her det fulde, vandrette stræk med ubrudte brystningsbånd, kun med mørke, skoddeagtige skærme mellem lejlighederne. Altanerne er upåtvivleligt en del af husblokken: et enormt jalousi, der værner vinduesfacaderne mod for megen sol. I modsætning til Frederiksgården er gesimslinien trukket skarpt op som en heldig afgrænsning af blokken opadtil. De omkringløbende balkoner i sydgavlen tager brodden af midterkorridorens lodrette vinduesstamme og skaffer udeplads mod syd for en lille gruppe begunstigede beboere. Alligevel er gavlløsningerne nok – ligesom i Frederiksgården – det ømfindtligste punkt i arkitektonisk henseende, med den lukkede gavlblok der alligevel røber sig halvt som skærm, og med vinduer som en stribe frimærker på højden: et lidt hjemløst træk i en bygning med en ganske grandios holdning.

Det åremål, der skiller de to afsnit af Frederiksberg-bebyggelsen, bød på en rivende teknologisk udvikling. Den kan i Sophie Amaliegården bl. a. aflæses i den egentlige, ikke-bærende ydervæg med vinduer i et samlet, prefabrikeret facadeelement – som modsætning til Frederiksgårdens in situ støbte facade med traditionel udskæring af vindueshuller. Montagens princip vandt i disse år fodfæste.

Iøvrigt er det værd at fremhæve, at ved Sophie Amaliegården optræder en betydningsfuld nydannelse i kollektivhusbyggeriet for ældre: en særlig plejeafdeling. Bygningsmæssigt kommer det imidlertid ikke til udtryk, idet afdelingen er indpasset i de 2 nederste etager i den vestligste husblok.

Det samlede kollektivhusanlæg er en ganske imponerende og arkitektonisk lærerig bebyggelse. Den stive stokbebyggelse – som i princip var fastlagt i kommunens byplan – har nok sine svagheder, navnlig fordi forbindelsesfløjen med den nordgående husblok, som skulle understrege længernes sammenhæng og fællesskab, er lidt fortrykt og gemt af vejen, og den tidlige, delvis pioneragtige, version af det industrialiserede storhusbyggeri har – begribeligt nok – sine uafklarede formmæssige problemer. Et så enormt kategoribyggeri med temmelig ensdannede, små boliger kan også virke lidt skræmmende. Alligevel er der her tale om et anlæg, der røber et storladent program og en djærv dristighed i løsningen, som aftvinger respekt, fordi det magtfuldt demonstrerer en boligform og en bygningsstruktur, der hastigt trængte sig frem i 60'ernes arkitektur.

Kollektivafdelingen til Sophie Amaliegården er placeret i en eenetages fløj, der forbinder de 2 højhusblokke. Udfor restauranten ligger en åben gårdhave.

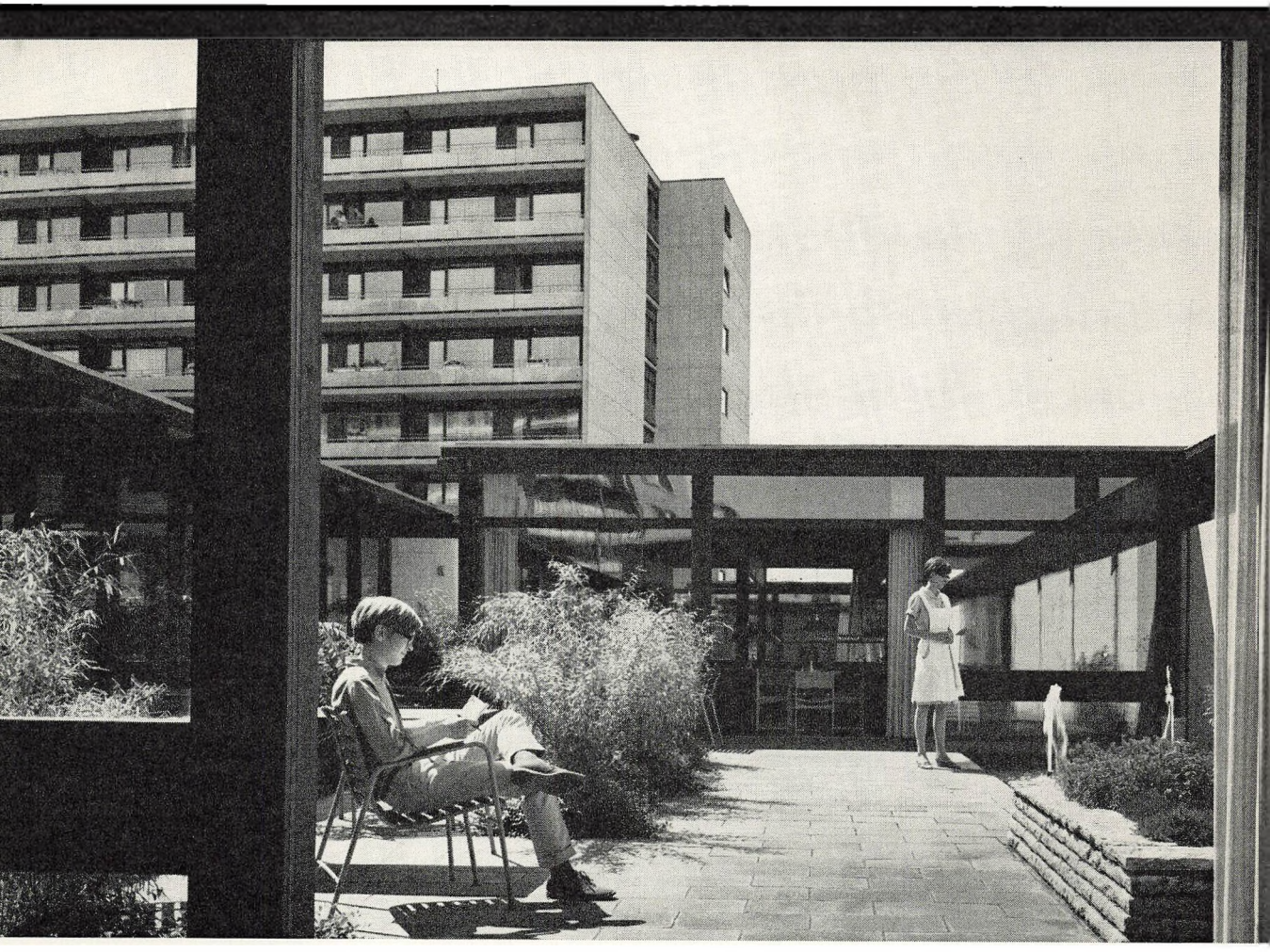

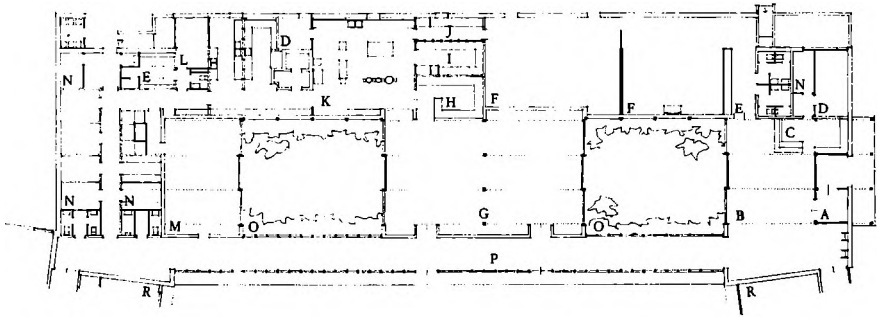

Kollektivafdelingen ved Sophie Amaliegården, plan i mål 1:600. A. vindfang. B. forhal. C. reception. D. kontor. E. garderobe. F. selskabslokale. G. restaurant. H. buffet. I. opvask. J. anretning. K. centralkøkken. L. personalespisestue. M. læsestue. N. lager el. depot. O. grønnegård. P. korridor. R. boligblok.

Hareskovbo i Bagsværd

Kollektivhuset Hareskovbo ligger på en smuk, skovbevokset grund lidt sydvest for Bagsværd sø. Her lå tidligere Hareskov Kuranstalt, hvis store og noget monstrøse hovedbygning blev schalburgteret i slutningen af besættelsen.
Dette dramatiske endeligt var afslutningen på en relativ kort tilværelse. Kuranstalten blev opført 1907–08 af et konsortium med de to sønderjyder, brødrene G. og M. Nissen, som de ledende. De ejede Højgård, der var en ret stor gård, som oprindelig havde hørt ind under Aldershvile. Højgårdens stuehus, der nu tilhører Gladsaxe kommune, er en kampestensbygning fra første halvdel af 1800-tallet. Den ligger lidt nord for Bagsværdvej, umiddelbart før den krydser over den nye Hareskovvej. Det vidtstrakte villakvarter er opført på de udstykkede jorder fra Højgården.
Kuranstalten fik en særlig fin bid af disse jorder i den sydlige udkant af Store Hareskov. Den blev opført efter tegning af Lyngby-arkitekten C. J. Schwartz og blev ledet af frk. Nissen, en søster til Højgårdens ejere. Det berettes, at hun efter et kurophold i Tyskland havde fostret idéen. Med sine medicinske bade og sine sløjd- og motionslokaler var kuranstalten en mere saglig efterkommer af de mondæne vandkuranstalter fra sidste halvdel af 1800-tallet – og en værdig forløber for det nu opførte kollektivhus med dets plejeafdeling for ældre.
Hareskovbo er projekteret i 1956 af Peter Hvidt og O. Mølgaard-Nielsen, og det blev taget i brug i 1959. Anlægget består af 3 parallelle husblokke. De 2 vestligste med lejligheder omkring en midterkorridor er i 3 etager + en tilbagetrukket overetage, den østligste er i 1 etage mod vest, men 2 etager mod øst, og den rummer plejeafdelingen. Huslængerne knyttes sammen ved en smal, eenetages forbindelsesfløj, der mod øst udvides for at kunne give plads til forhal, spisesal og køkkenafdeling. Terrænet falder ret stærkt også mod vest, og den vestligste blok ligger derfor lavere end de øvrige, men den har alligevel

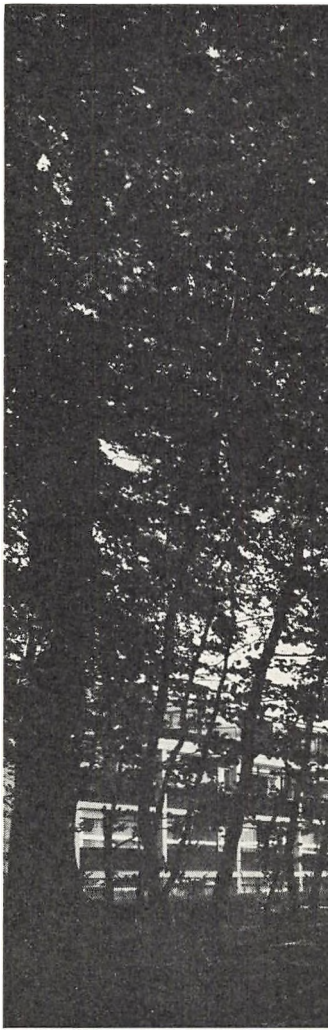

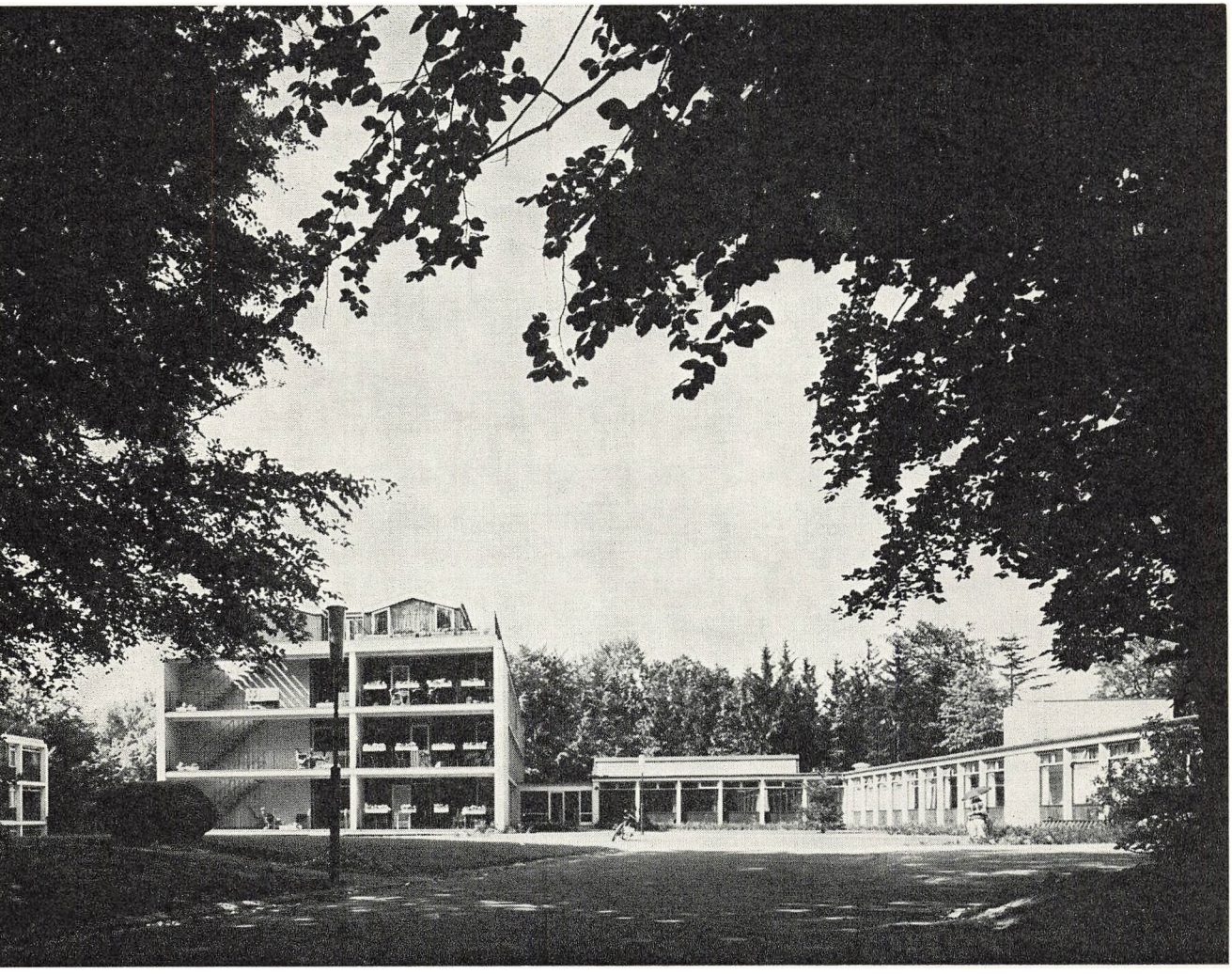

en fuld underetage mod vest med garager. Forskydningen mellem de 2 store husblokke udlignes ved en aftrapning af forbindelsesfløjen.

Ser man på en situationsplan, har anlægget form som en kam. Denne kamformede hoveddisposition blev introduceret med Gentofte kommunes alderdomshjem Solhjem ved Smakkegårdsvej. Det er projekteret af Hans Erling Langkilde og Ib Martin Jensen, hvis konkurrenceforslag blev realiseret i 1940. Det var dengang en ny type, der brød med den kompakte form, som institutioner af denne art tidligere havde haft. Fløjene har midterkorridor med udgang til åbne loggia'er i gavlene. Den vestligste fløj i Solhjem er en plejeafdeling i een etage, og fællesrummene er delvis placeret i den smalle forbindelsesfløj i længernes nordside. Det var en typeløsning, der slog stærkt igennem i 40'erne og som genfindes i en lang række af tilsvarende anlæg landet over. Den kamformede typeløsning med sin tendens til decentralisering af et stort anlæg fandt også naturligt vej ind i skolebyggeriet og kom til at dominere det lave skolebyggeri, til man var nået et godt stykke ind i 50'erne.
Hareskovbo har accepteret den reminiscens af institutionspræg, som nu engang følger med midterkorridor-systemet, fordi det er en økonomisk løsning ved de små lejligheder, der karakteriserer et kollektivhus. Det har også de åbne loggia'er i gavlene med frie trappeforbindelser mellem etagerne – en løsning som, snurrigt nok, også fandtes på den gamle kuranstalt, hvor man på den sydlige gavl havde udbygget en såkaldt veranda i hver etage med tilsvarende trappeforbindelser. Denne veranda-udbygning var delvis i træ med schweizeragtige, dekorative detailler i konstruktionen.
Mens Hareskovbo således i planen følger en veletableret og velmotiveret type, repræsenterer det i sin arkitektoniske udformning nye tendenser, der begyndte at manifestere sig omkring 1950, da man efter krigsårene påny kunne videreføre den teknologiske udvikling. Solhjem har endnu traditionelle, bærende murstensfacader. Hareskovbo er derimod gennemført med et bærende skelet af jernbeton, hvor søjler og dragere har fået en kraftig markering i facaderne, mens felternes ikke-bærende udfyldning fremtræder med en selvstændig karakter, hvor vinduesfagene fylder ud i bredden og de næsten storte brystninger dannes af en let væg. For at understrege, at disse felter ikke har nogen statisk funktion, er de yderligere trukket et stykke tilbage fra facadeliniens net af robuste, hvide jernbetonribber.
Denne facadestruktur havde også forløbere i det hjemlige byggeri. Den blev introduceret i det nye Shell-hus, der opførtes 1950–51 efter tegning af Vilhelm Lauritzen. Her fremtræder det bærende skelet som et kraftigt rammeværk med

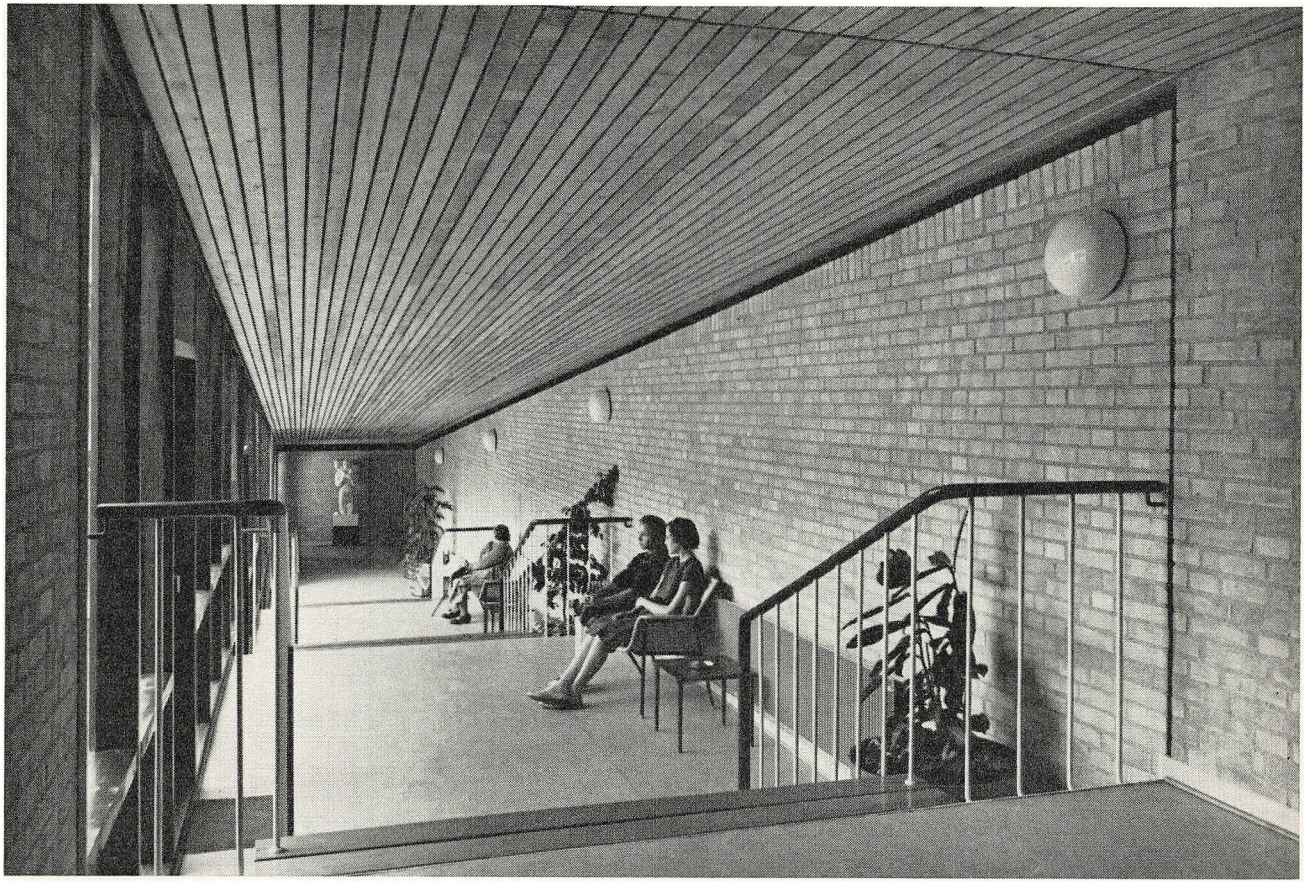

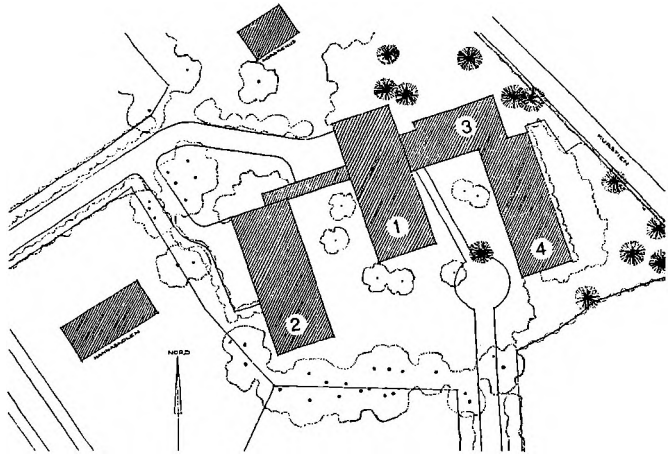

Den efter terrænet aftrappede forbindelsesfløj mellem boligblokkene i kollektivhusbebyggelsen Hareskovbo. Situationspan for den samlede kollektivhusbebyggelse. 1. og 2. er boligfløjene, 3. centralkøkken, restaurant m. m., 4. plejeafdeling. Den store og smukt bevoksede grund, der oprindelig tilhørte Hareskov Kuranstalt, blev delt, således at Hannahskolen råder over den bygning, der er vist på den vestlige del af grunden.

tilbageliggende felter, der har brede vinduesfag og sorte brystningsplader med et net af lyse, diagonalstribede linier. Det er en udformning, som er en klar konsekvens af det konstruktive system, og det er ikke mærkeligt, at det i meget høj grad kom til at præge 50'ernes byggeri, ikke mindst ved opførelsen af kontorer og skoler.

Hareskovbo er en djærv og velskolet version af de her angivne forudsætninger, robust i sin proportionering, lidt tung og tilforladelig, men samtidig med blidere drag i kraft af blokkenes tilpasning til terrænet og samspillet med den kraftige skovvækst – og ikke mindst i kraft af gavlenes åbne altaner, der virker som et snit i huset med lidt af den charme, som man kender fra dukkehuse med deres åbne stuer.

For at højden på de 2 store husblokke ikke skal blive for dominerende, er overetagen udformet som et par lette, sammenkoblede længer på det flade tag: en „sandwich" med den lave midterkorridor som det forbindende led – en pyntelig afslutning med midterskilning, som dog ikke synes at være helt i samklang med blokkenes kraftige struktur. Den tilbagerykkede tagetage er på mangfoldige bygninger fra 60'erne blevet et yndet arkitektonisk træk, hvor man ved hjælp af en kraftigt udkraget tagflade har søgt at gøre den til en skyggegivende afslutning opadtil. Det er en videre udvikling af løsningen i Hareskovbo, hvor overetagen nok mere virker som en tilføjelse til bygningen.

Det kan næppe undgås, at midterkorridorsystemet forlener blokkene med et vist institutionspræg, men det afbalanceres smukt af den tværgående trafikforbindelse: den lave fløjs niveauforskydninger med venlige hvilepladser mellem de korte trappeafsnit og de store glaspartier, der giver udsyn til et temmelig enestående skovsceneri. Hareskovbo er måske navnlig scenisk fortryllende med sit bagtæppe af tæt bevoksning og sin effektfulde indramning af de fuldvoksne træers tunge sætstykker.

Langenæshus og Langenæsbo i Århus og Silkeborghus

Det såkaldte Langenæsområde i Århus, der ligger syd for men dog tæt på byen, var i 1950 genstand for en byplankonkurrence. Den affødte en hel del diskussion, bl. a. med hensyn til den fremtidige bebyggelses højde. Efter at en tilsvarende konkurrence i 1944 om Bellahøjbebyggelsen i København havde brudt isen med hensyn til højhuse – og specielt punkthuse – var der hos deltagerne i Langenæskonkurrencen en overvejende tendens til at foreslå arealet udnyttet med bygninger, hvis etageantal dengang måtte anses for usædvanligt og for mange endda lidt skræmmende. Ved bedømmelsen led højhustanken da også nederlag, selv om man – lidt tøvende – accepterede husblokke med indtil 7 etagers højde.

Det er altsammen historie. Kommunens byplanafdeling udformede på grundlag af konkurrencens resultater den fremtidige bebyggelsesplan, og Langenæskvarteret er nu i bedste fald et vidnesbyrd om, hvor lidt der kan komme ud af så mange behjertede anstrengelser. Det er tillige et vidnesbyrd om, at den forsigtige forkærlighed for en moderat bygningshøjde måske ikke var så lykkelig endda. Langenæshus med sine 3 højhusblokke, der er projekteret af Jørgen og Kaj Schmidt, er i hvert fald i dag uomtvisteligt kvarterets arkitektoniske dominant, et markant landmærke og et værdifuldt indslag i byens profil.

Det er ikke kvaliteter, der kommer af sig selv. Et højhus kan være en torn i øjet, forhåne de harmoniske proportioner i et ældre bybillede, kompromittere et landskab, bringe beskueren til fortvivlelse ved sin plagsomme, uafrystelige nærværelse: – man kan endog, så at sige, føle dets øjne i nakken.

Sådan er Langenæshus-bebyggelsen ikke. Måske har den fået sin sjældne beliggenhed forærende, men netop som højhuse viser den sin evne til at forvalte denne gave. Formen føjer en accent til de naturlige forudsætninger, forstærker kvaliteten uden at forulempe, fordi bebyggelsen har fået en distant ele-

gance, som man erkender selv på nært hold. Det hænger sammen med den iklædning, som blokkene har fået: et fintmasket net der er trukket rundt om husene og giver dem et præg af kølig konstruktivisme. De fremtræder som tre fritstående komponenter i en samlet skulptur, et vartegn hvor lys- og skyggevirkning i det ydre gitterværk dølger deres egentlige karakter af beboelseshuse og giver dem en abstrakt kvalitet.

Langenæsbebyggelsen er en fortrinlig eksponent for en ganske bestemt retning i moderne arkitektur: den modulprægede systemarkitektur. I denne lidt koldsindige betegnelse røbes i hvert fald dens udgangspunkt, nemlig den industrialiserede byggeteknik. Håndværket i gammeldags forstand er på retræten, og den moderne teknologi har radikalt ændret byggeprocessen, som i stadig højere grad får karakter af en montage af bygningsdele, der forlods er fremstillet på værksted eller i fabrik, inden de kommer ud på byggepladsen, hvor de som færdige elementer skal bringes på plads. Det ligger i selve processens væsen, at gentagelsesmomentet og mekaniseringen får afgørende betydning, og dermed fremmes også stordriften, som er det kongeniale udtryk for det industrialiserede samfunds kapitalkoncentration og organisationsmønster. Enten man nu kan lide det eller ej, tvinges vi til at arbejde og bo under stadig mere centraliserede former, i bygninger af en anden skala, end man hidtil har kendt. De breder sig horisontalt som store indkapslede arealer – fabrikker og supermarkeder – eller rejser sig vertikalt som ofte gigantiske husblokke.

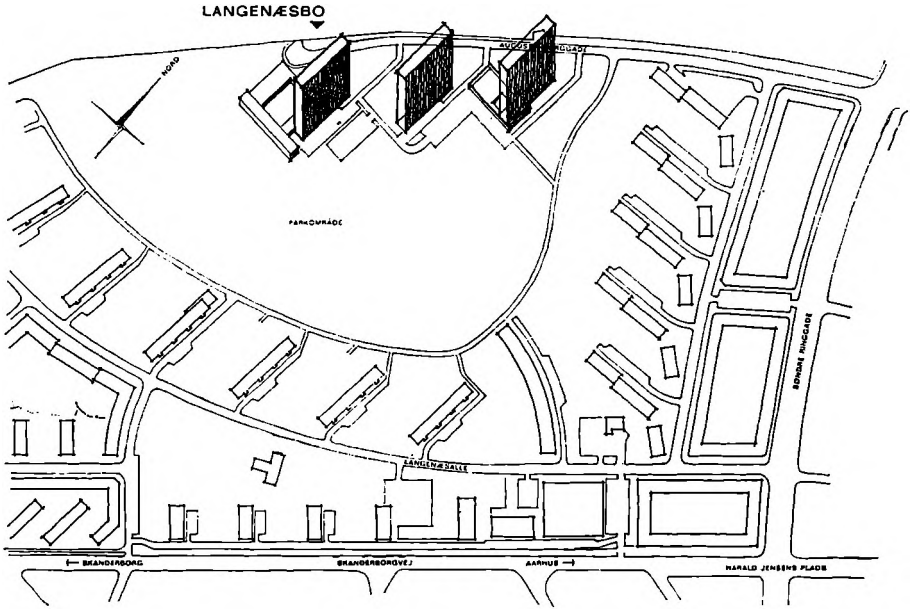

Kollektivhusbebyggelsen Langenæshus og Langenæsbo. Sidstnævnte danner en højhusblok længst mod vest med tilhørende plejeafdeling som en lav fløj mod syd og vest.

Den konventionelle opfattelse af arkitektur slår ikke til overfor bygninger af denne art. I selve deres struktur repræsenterer de en addition af relativt små, typiserede enheder, en skematisering på grundlag af et for bygningen karakteristisk modul, hvad enten det er et kontor eller et beboelsesrum. Her får det ingen mening at ville stræbe efter den personlige udtryksfuldhed i facaden, som vore forgængere satte sig som mål. Man må acceptere en bevidst anonym udtryksform, hvis kvalitet ligger i den fornemme proportionering og en forfinet detaillering af det grundlæggende element.

Denne tendens indenfor en arkitektur, hvis mest fremtrædende profet var Mies van der Rohe, spores i mangfoldige bygninger fra de senere år, oftest i højhuse hvor den ikke-bærende facade – en såkaldt curtain-wall – ligger som en stram hud omkring huskroppen. SAS-bygningen i København, der er tegnet af Arne Jacobsen, er måske det kunstnerisk mest overlegne eksempel på denne løsning. Langenæsbebyggelsen – og for den sags skyld også Silkeborghus – er med sit ydre netværk en fremragende version af den samme arkitekturopfattelse, hvor husblokkens helhed og kølige skematisme er et dækkende udtryk for opgaven.

Det er ikke bygninger, der skaber rum, som den klassiske arkitektur tilstræbte det gennem sit samspil af bygningsblokke, der som vægge definerede en pladsdannelse, begrænsede et gadeforløb, lukkede et haveperspektiv – det er bygninger, der selv står frit i rummet og formidler det indtryk af udsyn og vide horisonter, som i én sum bør være højhusets særkende.

Kollektivhuset i højhusformat afspejler dog ikke blot en tidsvarende teknik og en ny og radikal arkitekturopfattelse. Det har også en dybere, funktionel mening.

Gennemgangen af kollektivhusets tidlige historie har belært os om, at de ganske små boliger ikke så let lader sig forlige med det normale trappesystem. Værst var det naturligvis, da myndighederne endnu krævede et to-trappesystem gennemført, og de første forkæmpere for denne boligform måtte igennem en drøj kamp for at få accepteret løsninger, der gjorde et korridorsystem muligt, så adgangsarealet ikke blev en helt urimelig økonomisk belastning for de små lejligheder.

De første kollektivhuse i Sverige samlede flest mulige smålejligheder omkring en indre trappe og en kort midterkorridor. Løsningen var hverken lykkelig eller økonomisk. Men da man holdt op med at bygge huse i gadelinien og satte dem på græs i det åbne terræn, fik man chancen for at skyde tilvejrs. Hvis man ikke ville acceptere lange og skumle midterkorridorer, kunne man kun få et økonomisk rimeligt antal lejligheder pr. opgang ved at gå i højden. Eleva-

torsystemet fik fuld mening – bygningen transporterer beboerne. Kollektivhuset på Bellahøj demonstrerer denne fase.
Men der var andre muligheder. Korridoren kunne ligge udvendig, og så kunne den for så vidt godt trækkes i længden. Det imødekom tillige brandmæssige krav ved de høje huse. Det er ejendommeligt at tænke på, at projektet til det første egentlige kollektivhus her i landet, L. Fengers Familistère fra 1903, som er omtalt i indledningen, anviste netop denne løsning, som et halvt århundrede senere er anvendt i Langenæshus og Silkeborghus. Altangangssystemet, som fremkaldte forbitrede angreb og en dræbende kritik ved århundredskiftet, er forlængst kanoniseret. I forbindelse med elevatorsystemet var det i en periode i 60'erne tilmed favoriseret. Til den periode hører de 2 kollektivhusbebyggelser.

Højhusblokkens dehumaniserede arkitektur, om man vil, har sin Achilleshæl, og den sidder som bekendt ved foden. I gadeplanet, hvor mennesker færdes og kommer tæt på huset, kan den strenge kubus virke urimeligt knugende. Man har behov for en anden skala, et mere fortroligt forhold til huset, som gæstfrit skal tage imod eller bidrage til et sceneri, som bringer os mere umiddelbare oplevelser og et livfuldt milieu i færdselens niveau.
I overensstemmelse med denne tankegang er det da også et karakteristisk og alment accepteret, arkitektonisk kompositionsprincip, at højhuset ved sin rod

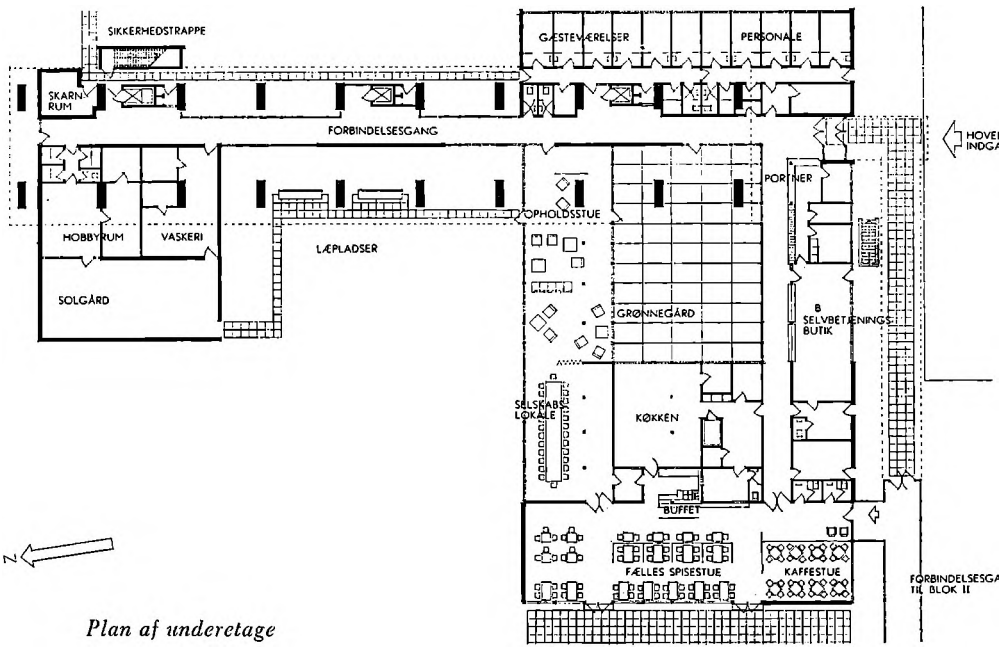

Plan af underetage

Kollektivafdelingen ved Langenæshus. De kraftige sorte søjler markerer højhusets underetage med elevatorerne i østsiden. De kollektive lokaliteter skyder sig delvis ind under husblokken. De omfatter vaskeri og hobbyrum længst mod nord, gæstehotel og personaleværelser mod øst og reception, butik, restaurant og centralkøkken samt selskabslokaler, grupperet omkring en indre gårdhave.

udbygges med lave bygninger med mere menneskelige størrelsesforhold. Højhuset kan, som ved SAS-bygningen, rejse sig fra en bred og lav base, der forlener gadeplanet med liv og kontaktmuligheder. Det selv samme princip gentager sig ved de fleste højhuse: Domus Portus (også et kollektivhus) ved Frihavnen, Falkonercentret o. s. v. Eller højhusbebyggelsen kan kombineres med mere frit placerede, lave bygninger, der rummer butikker o. lign., som ved Sorgenfrivang.

Ved Langenæshus og Silkeborghus har man forbundet blokkene med sådanne lave bygninger, der utvungent skyder sig ind og ud mellem giganterne: en mere frigjort ramme om fælles lokaler og færdselsarealer, der i mere end én forstand skal danne grobund for boligerne. Her har man den nære kontakt med det grønne, et fortroligt og venligt milieu, der helt har frigjort sig af teknologiens spændetrøje og giver plads for en spændende og festlig atmosfære. På samme vis er den plejeafdeling, der er knyttet til Langenæsbo, indpasset i bebyggelsens skema.

Den arkitektoniske kontrastvirkning i sammenstillingen af de strenge, vertikale blokke og de horisontale og mere bevægede bygningsformer har sit funktionelle og menneskelige modstykke i kontrasten mellem de stramt definerede, private boliger i blokken og de rigt nuancerede fælleslokaler, hvor man færdes, mødes og slutter kontakt. Kollektivhusets idé har fundet et let fatteligt arkitektonisk udtryk.

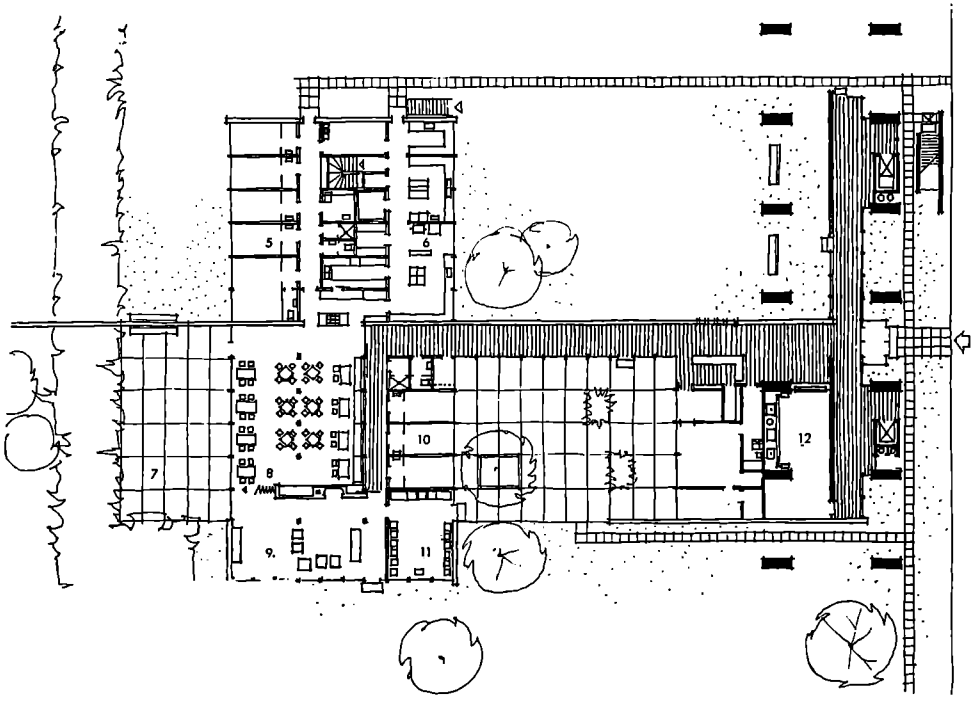

Kollektivhusafdelingen ved Silkeborghus. De kraftige søjler markerer højhusets underetage. 5. personalestuer, 6. centralkøkken, 7. terrasse, 8. restaurant, 9. opholdsstue, 10. gæsteværelser, 11. TV-stue, 12. vaskeri. Planen er i mål 1:500.

Fredensborghuse i Fredensborg

Den lille bebyggelse i Fredensborg, ofte fejlagtigt kaldet Terrasserne, udgør et klart afgrænset boligområde, som ikke bare er umiddelbart fortryllende i sin landskabelige iscenesættelse og sin arkitektoniske livfuldhed – men den rummer også en rigdom af kunstneriske intentioner, der er illustrerende for tendenser i de senere års bygningskunst. Man er fristet til at opfatte den som en lille model, hvor arkitekten, Jørn Utzon, har tilspidset sine teser og afprøvet muligheder i den bebyggelsesmæssige situation og i bygningernes struktur og samspil.

Den overvejende del af denne bebyggelse – der har meget fælles med og er en videreførelse af hans såkaldte Kingohuse i Helsingør fra 1960 – er baseret på en meget enkel hustype: et kvadratisk gårdhuselement – en vinkelbygget bolig i ét plan med en gårdhave, som dels er begrænset af nabohuset, dels af en skærmvæg, der lader udsigten åben til et fredet landskab med skov og mark, som strækker sig helt ind til bebyggelsens fod.

Jørn Utzon har bevist, hvor smidigt hans grundelement lader sig tilpasse et stærkt bevæget terræn, idet husene både vertikalt og horisontalt er forskudt for hinanden. I den dristigt svungne kæde af kvadratiske boligenheder vender husene ryggen til de uregelmæssige adgangsarealer, som med udgangspunkt i arealets nordlige skel danner dybe lommer i bebyggelsen, mens gårdhaverne alle er orienteret mod det grønne fællesareal, der som vige trænger ind i det lille bysamfund fra det omgivende landskab.

Det er en usædvanlig iscenesættelse af en bymæssig situation: – et urbant milieu i landskabelig indramning, skulpturelt og levende i sin struktur, fortifikatorisk i sit forhold til omgivelserne, som driver sine kiler ind mellem de stejle, borgagtige mure, hvor skærmvægge danner skår og skorstene tinder.

Der er meget at lære af denne disposition. Den moderne bystruktur har gennem mange år været et stærkt diskuteret tema – ikke blot i organisatorisk forstand,

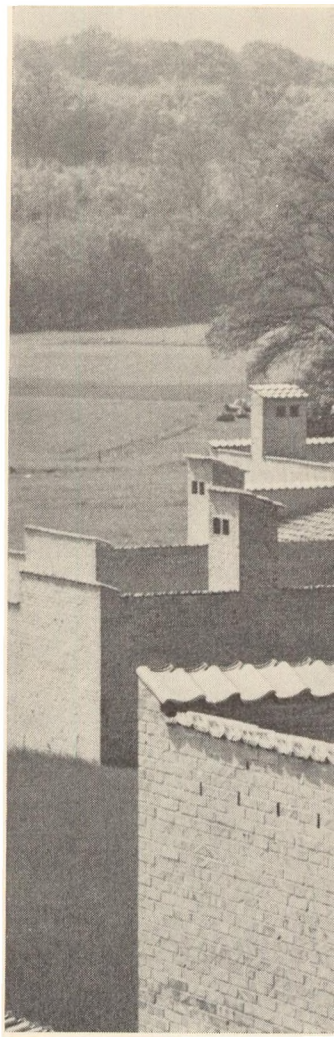

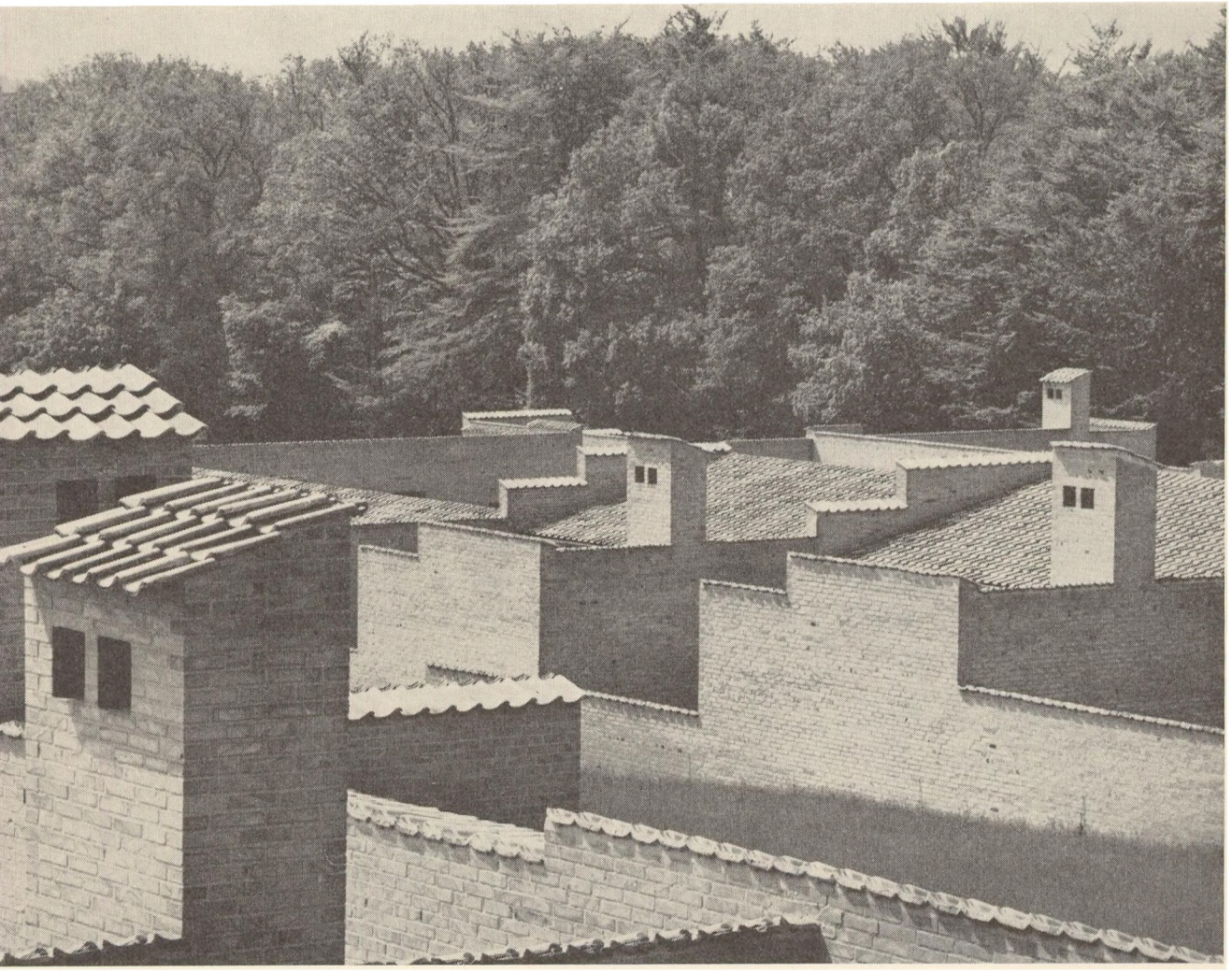

hvad der minsandten er god grund til, men også i arkitektonisk forstand. Ved den byeksplosion, som vi har oplevet gennem den sidste generation eller to, er boligbebyggelserne slynget ud i yderområder, hvor de har mistet den livfulde tæthed og berigende kontakt, som vel er en væsentlig del af bysamfundets særkende. Men samtidig er omgivelsernes landskabelige kvalitet, som gerne skulle være en kompensation, bogstavelig talt slået i stykker og overlever kun som grønne fragmenter uden sammenhæng eller mening. Man har med rette talt om storbyens frynser, et hverken-eller, hvor den urbane kvalitet er sat overstyr samtidig med, at oplevelsen af landskabet er katastrofalt forringet. I disse grænseområder har byen mistet sin identitet og landskabet sin styrke.
Der er en mærkbar tendens i moderne planlægning til pány at søge byens grænser klart defineret. Jørn Utzons huse i Fredensborg bør opfattes som et vægtigt bidrag til belysning af forholdet mellem bebyggelse og landskab. Det er en bearbejdet løsning og ikke kun en situation, som han har fået forærende. Han har ikke slået sig til tåls med terrænet, som det var, og ladet små huse med haver gradvis glide over i det dyrkede land. Selv om det ikke mere lader sig spore – og helst ikke skal kunne spores – er landskabet i høj grad formet og tilpasset bebyggelsen, situationen er dramatiseret og områdets grænser skarpt præciseret af de stejle mure. De hævede gårdhaver er uderum til en bymæssig bolig og afsvækker ikke oplevelsen af landskabets pastorale stemning. Det virker så smukt og rigtigt, at man begriber, at Fredensborg-husene har dannet mønster for mangfoldige bebyggelser både her i landet og udenvælts.

Bebyggelsen består af andet og mere end de kvadratiske gårdhuselementer, der som et dominospil slynger sig gennem landskabet. I bunden af den østligste og dybeste af de grønne vige, der trænger ind i bebyggelsen, ligger en bygning med fælleslokaler og restaurant for beboerne, på én gang klub og kollektivhus. Hertil kommer en næsten selvstændig bebyggelsesenhed i områdets nordøstlige hjørne: en gruppe af 2-etagers rækkehuse, fortrinsvis for enlige, i et kompakt milieu omkring en torvelignende plads.
Med den selvstændige placering af kollektivbygningen bryder anlægget med den traditionelle kollektivhusform, men den repræsenterer en helt legitim version af kollektivhustanken. Også her kunne man tale om en arbejdsmodel til belysning af forholdet mellem fællesskab og individuel boligform. Den anfægter ikke værdien af det kompakte kollektivhus, hvor fællesforanstaltningerne er fuldt integreret i bygningen, men peger på en friere tilknytning til boligerne i overensstemmelse med den tendens, som er kommet til udtryk bl. a. i visse store boligforeningsbyggerier. Kollektivbygningen tjener som et supple-

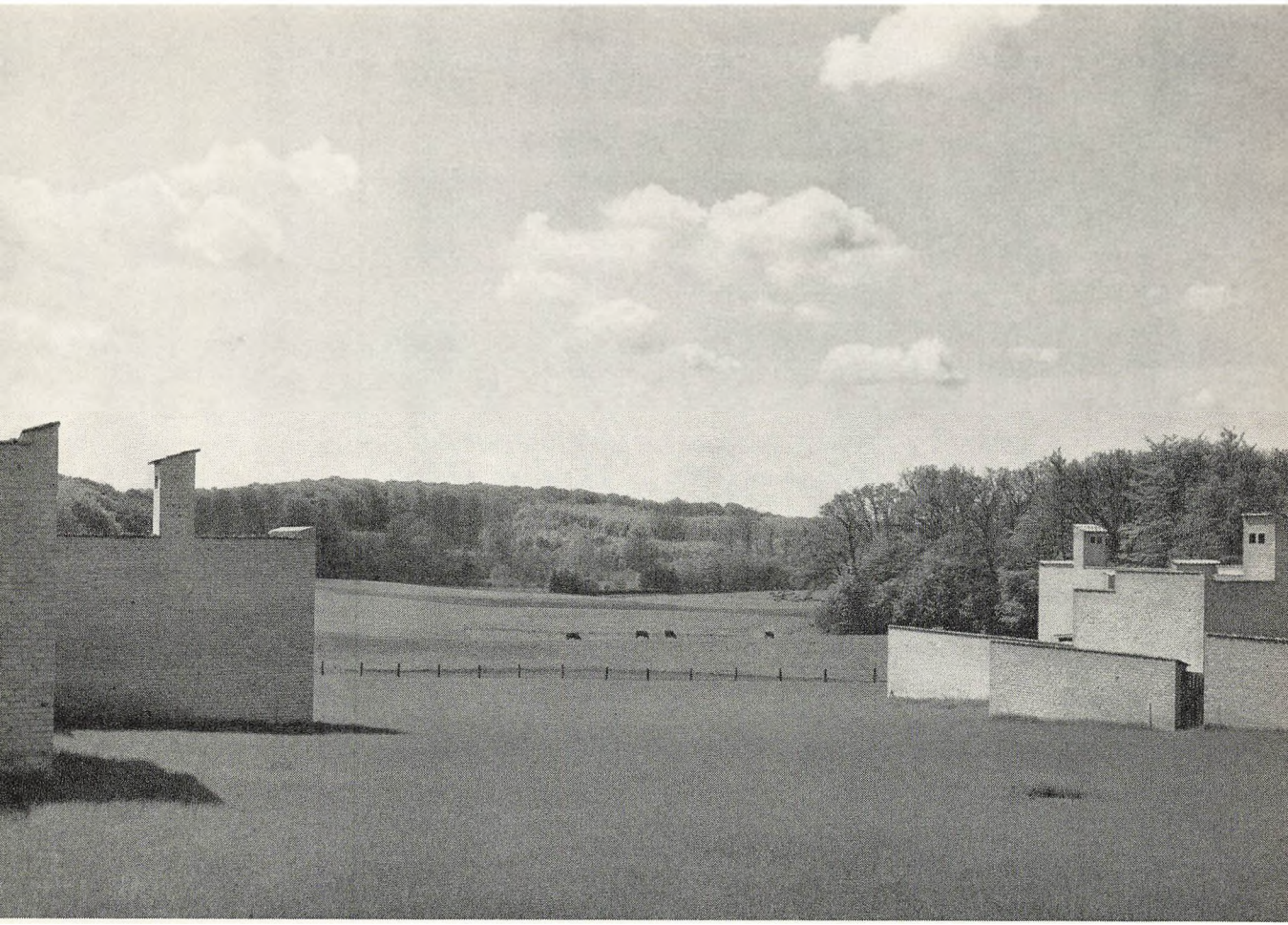

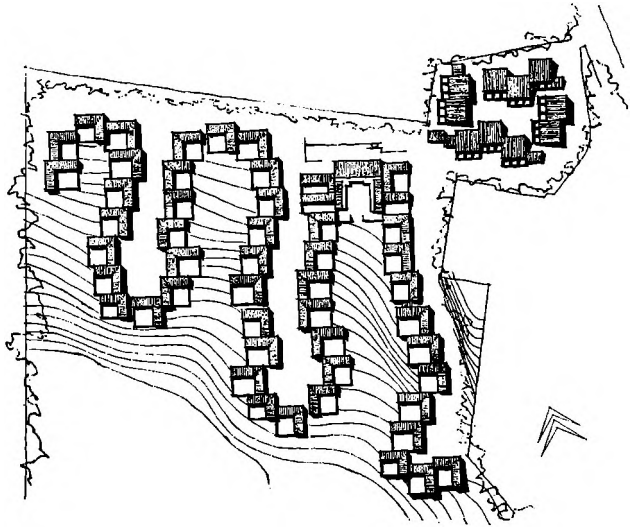

Udsigt fra Fredensborghuse mod de hedearealer sydvest for bebyggelsen. Plan 1:4000 med kollektivafdelingen i bunden af den østlige løkke, der dannes af de sammenkædede gårdhuse. Længst mod nordøst en lille, kompakt bebyggelsesenhed med rækkehuse.

ment til boligerne, men i en rolle der ikke dikterer bebyggelsesformen. I større sammenhæng og på længere sigt repræsenterer dette en bebyggelsesstruktur, som mere alment tør anses for bærekraftig.

Indsatsen i Fredensborg er altså på dette punkt ikke i første række en boligsocial fornyelse, men mere af arkitektonisk karakter. Kollektivbygningen har tilført bebyggelsen en accent, skabt et brændpunkt for det lille område, et arkitektonisk markant mødepunkt og som sådant med lidt af den symbolværdi, der har sin mission i ethvert boligområde som udtryk for dets identitet.

På én gang mere spændende og mere problematisk er den lille, kompakte bebyggelsesenhed i områdets østlige udkant. Den tør vel opfattes som en studie i bymæssig struktur, ikke uden et romantisk islæt. Det er den fortættede bys tema, der her er behandlet i lilleputformat. Dette tema har i 60'erne spillet en meget betydelig rolle i debatten om en urban arkitektur. I England har man for år tilbage bevidst fremdraget de bymæssige kvaliteter og den rigdom af oplevelser, der kunne findes i en bystruktur, hvis enkelte huse på ingen måde distingverede sig som arkitektur i konventionel forstand, men som alene søgte at tilpasse sig en situation med selvfølgelig respekt for bygningens funktion og et nedarvet byggesæt. Eksemplerne hentede man i landets egne, afsides liggende småbyer og navnlig i Middelhavsområdets små, kompakte bysamfund. Det – om man vil – arkitektoniske særkende fandt man også i enkeltbygninger af landlig oprindelse og brugsmæssig simpelhed i udformningen. Med englændernes evne „to coin a phrase" talte man om begrebet: den funktionelle tradition – og det blev en manende udfordring til den altfor pretentiøse arkitekturopfattelse, der

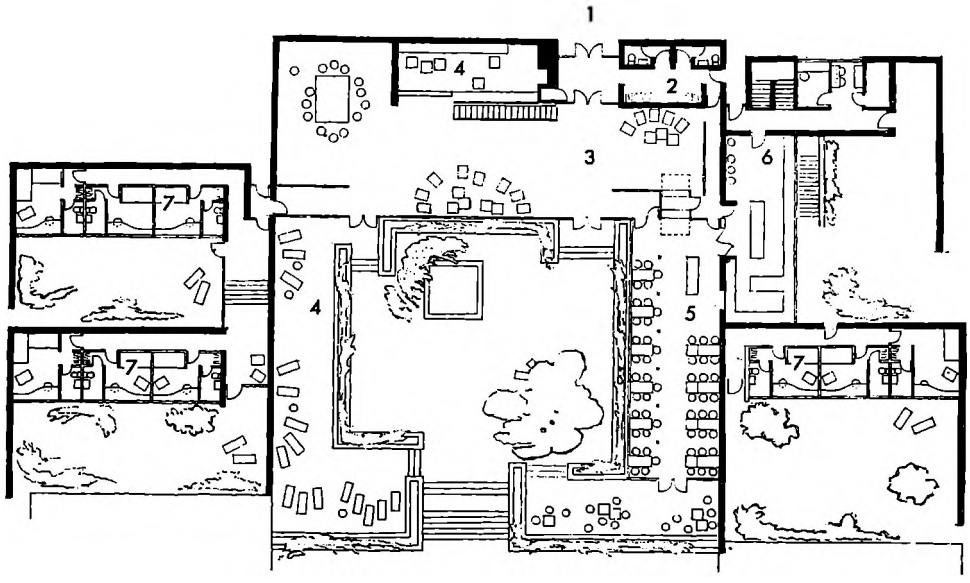

Den hævede terrasse ved kollektivafdelingen, set fra syd.
Til venstre plan 1:500 af kollektivafdelingens lokaliteter. 1. hovedindgang, 2. garderobe, 3. klubcenter, 4. klublokale, 5. spisesal, 6. centralkøkken, 7. gæsteværelser.

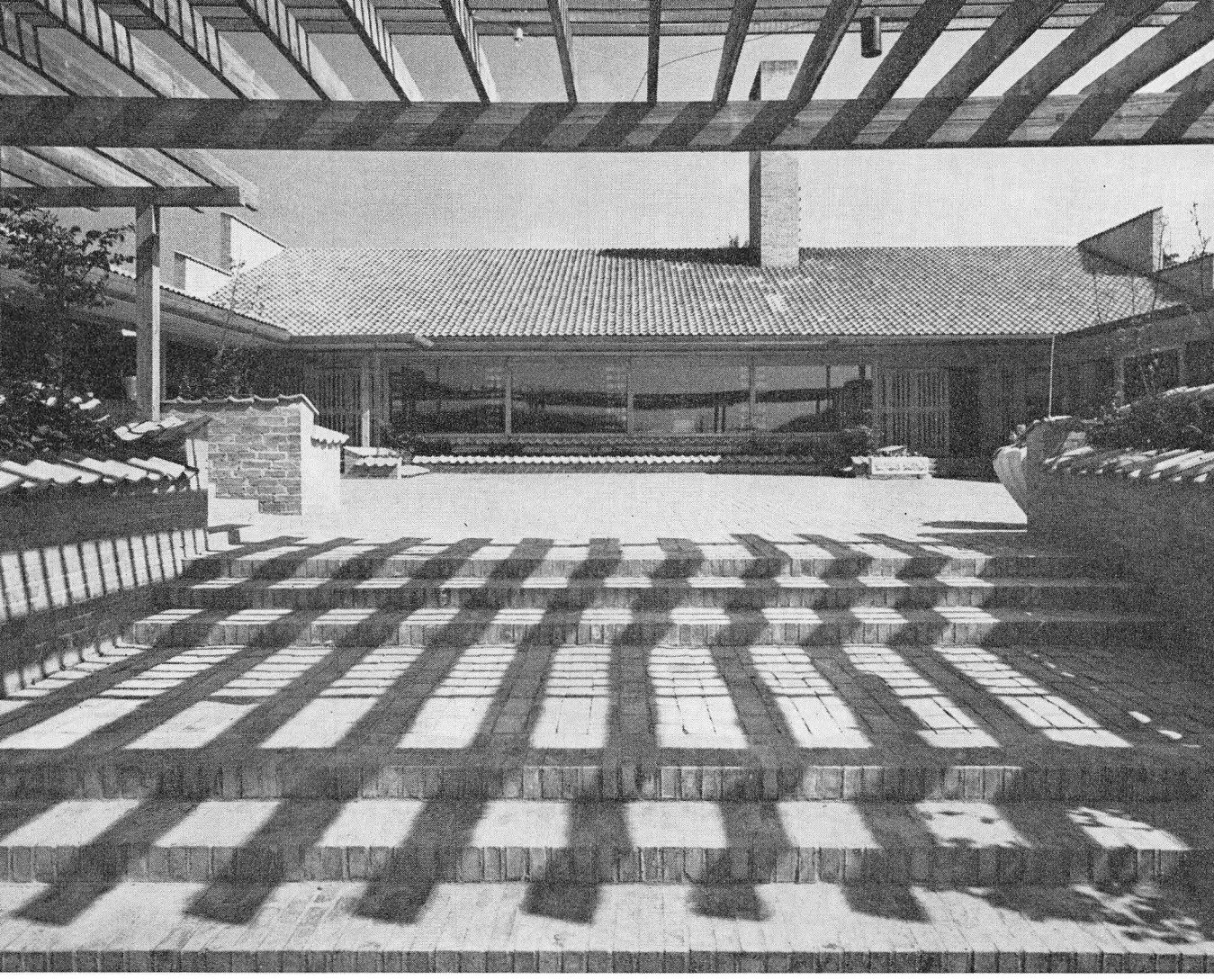

krævede hvert eneste hus udformet som et værk af selvstændig betydning og derigennem uvilkårligt forstærkede dets tidspræg og hæmmede dets samspil med andre bygninger.

Det har været mere end et slagord for arkitekter at søge sig frem til en vis tidløshed, en anonymitet i det arkitektoniske udtryk. Gennem en lang periode har sydens små, fortættede bysamfund været yndede rejsemål og studieobjekter for den yngre generation af arkitekter, og det er fulgt op af en fornyet interesse for de gamle bydele, som de findes i det klassiske København. Talrige projekter afspejler trangen til pånyat skabe et fortættet milieu med rige variationer i bebyggelsens enkeltheder som udtryk for en spontanitet, der forstærker oplevelsen – en klar reaktion mod den monotoni, som har været den teknologiske udviklings følgevirkning.

Det lille stykke byelement i østsiden løser ikke noget problem, men det illustrerer det. Der er romantik i denne souvenir, som er hjembragt fra en italiensk eller spansk landsby, der er *megen* romantik i denne leg med forskydninger og tagflader, end mere i den iklædning som husene har fået, hvor en stræben mod anonymitet har affødt et mummespil, der skal forlede os til at tro, at husene dels stammer fra den lokale hjulmand, dels fra en ombygning af ældre avlsbygninger.

Det er på linie med denne bestræbelse, at bebyggelsen er gennemført med helt traditionelle konstruktioner og materialer: gule mursten, røde tegltage, støbte, synlige vinduesoverliggere o. s. v. Der er en påfaldende enkelhed i alle løsninger, stundom en bevidst primitivisme – der måske også nok skal tolkes som en reaktion mod den finslebne perfektionisme, som er karakteristisk for moderne dansk bygningskunst, men anathema for den traditionelle funktion.

Denne parafrase over en sydlandsk piazza bør dog ikke tilsløre, at Utzon har fået sagt noget væsentligt om bygningernes proportionering og deres relation til plads og gade. Lad så være, at man lidt syrligt kan anke over en atsmosfære af folkedans: – det vil næppe kunne afvises, at Utzons studie i kompakt bymilieu har sat sig spor i bebyggelser fra de sidste år, hvor formatet er mange gange større og kravene til hustyper og produktionsteknik langt, langt strengere.

Alt i alt: Det er blevet et lille bysamfund, mættet med atmosfære, overlegen og stærk i sin følelse for bebyggelsens helhed. Hvor den sætter tingene under debat, er den tidstypisk – men debatindlæggene har også sat sig spor i tiden. I det lille format kan man lære sig noget om landskab og bebyggelse, om bykvalitet og landlig idyl, om koncentration og åbenhed og – ikke mindst, for *det* var nemlig opgaven – om fællesskab og individuel boligform.

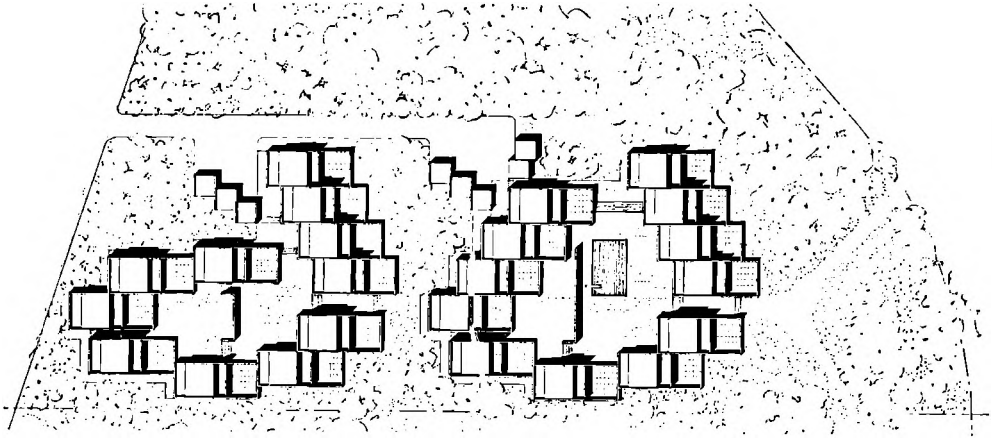

Forarbejde til kollektivbebyggelse i Jonstrup af Jan Gudmand-Høyer. Planen er senere bearbejdet og har ændret karakter, men skitsen viser, hvor stærkt Jørn Utzons bebyggelse i Fredensborg har kunnet inspirere de nyere kollektivbebyggelser, selv om deres program er blevet mere vidtspændende.

Kollektivhuset Adelaïde i Ordrup

Ordrup var i gamle dage en landsby med tætbyggede, firelængede gårde. Kort før år 1800 gik de alle op i luer. Bønderne lagde deres nye gårde ude på markerne, som forlængst var udskiftet, og den gamle byjord afstod man til byboere, der byggede sig sommerhuse og lyststeder. Først langt ind i dette århundrede begyndte Ordrup at få lidt mere bymæssigt præg. Men ud for den gamle landsbys forte lå indtil for få år siden familien Morescos store landsted Adelaïde med en vidtstrakt og meget smuk park, som var opstået gennem årene ved køb af omliggende ejendomme.

Gentofte kommune erhvervede i 1943 både landsted og park. Det første er nu nedrevet, den sidste er bevaret som en grøn enklave og et yndet fristed for børnene. Mens den centrale del af det ældre Adelaïde naturligvis var urørlig, havde ejendommens grænseområder med stalde, funktionærboliger, væksthuse o. lign. god brug for en sanering, så den værdifulde og smukke park fik en naturlig afrunding. De arealer, der på denne måde blev skåret fra, stillede kommunen til rådighed for et egnet byggeri: mod øst en større børneinstitution, mod vest et kollektivhus for ældre, opkaldt efter det gamle landsted. Efter kommunens ønske opførtes som et led i det samlede anlæg et lokalbibliotek på den nordlige del af grunden ud mod Ordrupvej. Her er længst mod vest bevaret et grønt friareal med en del store, dekorative træer. Skønt centralt placeret er kollektivhuset begunstiget af en usædvanlig landskabelig beliggenhed.

Kollektivhuset er tegnet af Hans Erling Langkilde og Ib Martin Jensen, og det blev færdigt i 1967. Det er en meget lang, regelret huslænge i 5 etager, mod syd kombineret med en énetages bygning, der rummer restaurant, køkken, selskabslokaler og gæstehotel.

Mens de tidligere opførte kollektivhuse alle har midterkorridor eller et udvendigt altangangssystem, er Adelaïde gennemført med et normalt system af

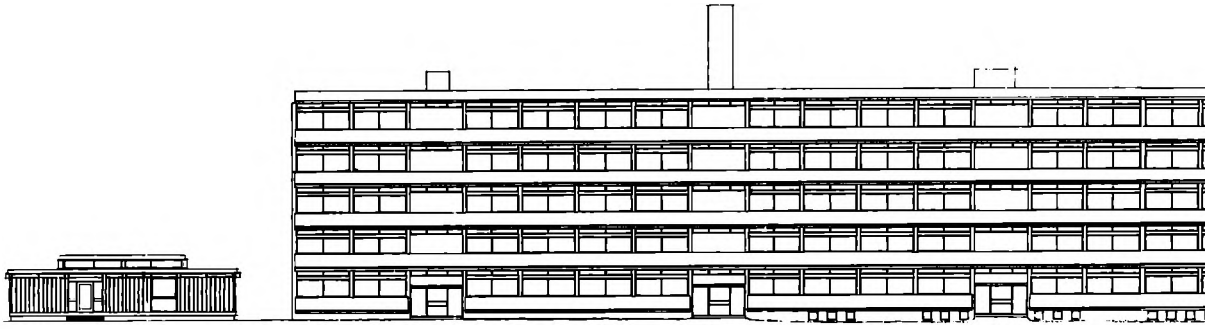

Kollektivhusbebyggelsen Adelaïdes vestfacade i mål 1:00. Den lille bygning i een etage længst til venstre er et filialbibliotek, den lave bygning længst til højre kollektivafdelingen med restaurant.

hovedtrapper – alle med elevator – idet man fandt, at der i Gentofte kommune var behov for lidt større lejlighedstyper, hvor et trappesystem ikke bliver urimeligt belastende for økonomien. Til gengæld savner Adelaïde en plejeafdeling. Gentofte kommune er så hårdt udbygget, at det endnu ikke har været muligt at erhverve en passende grund i kollektivhusets nabolag.

Bebyggelsen er i nogen grad dikteret af grundens form. Med sin anselige længde danner kollektivhuset en væg, der begrænser parken mod vest, hvor der ud til Lindegårdsvej stadig ligger en ret broget og lidt derangeret bebyggelse af blandet oprindelse. Huset spænder fra Ordrupvej i nord til Ejgårdsvej i syd, og terrænets moderate fald mellem de to veje er udnyttet til en i forhold til parken svagt forsænket parkeringsgård og en undereetage i bygningen, hvor man har kunnet placere et internt „fortov", der forbinder trapper og elevatorer med spisesalen på samme måde som i Høje Søborg.

Adelaïde er opført med bærende tværvægge, men de har ikke fået lov at slå fuldt igennem i facaden, som tilfældet er ved så mange boligbebyggelser med dette konstruktionsprincip, jfr. Margrethegården i Roskilde. Hovedvægten er tværtimod lagt på en homogen struktur, kun med det relief, som de indbyggede altaner giver, og med en accentuering af det lange stræk: alle detailler bidrager til at fremhæve de horisontale linier, og trapperne – som ikke kan overtales til at følge trop – er trukket tilbage og gemt bag indbyggede altannicher.

Arkitektonisk er bygningen i slægt med de store blokbebyggelser, som montagebyggeriet har fostret. Men den anvendte teknik er her mindre avanceret og facaderne derfor også i mindre grad eksponenter for den dehumaniserede, teknisk betonede abstraktion, der på én gang er styrken og uhyggen i det industrialiserede mammutbyggeri. De indbyggede altaner får lov at anslå en sprød rytme i de langt udtrukne facader.

I rækken af kollektivhusbebyggelser er Adelaïde nok den, der står det normale

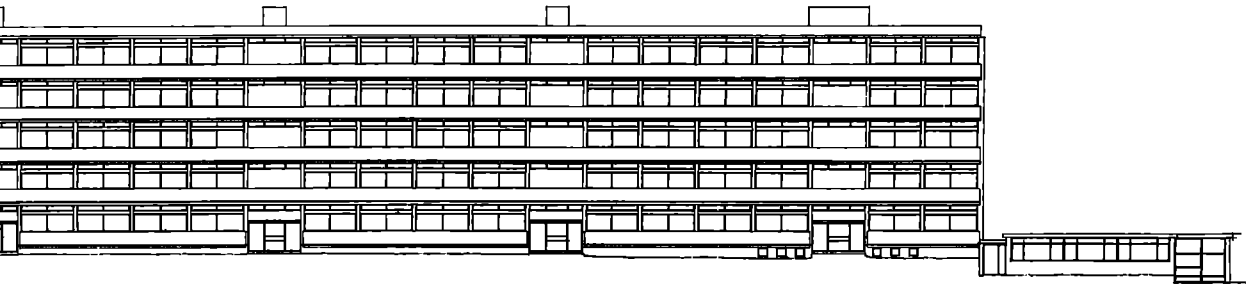

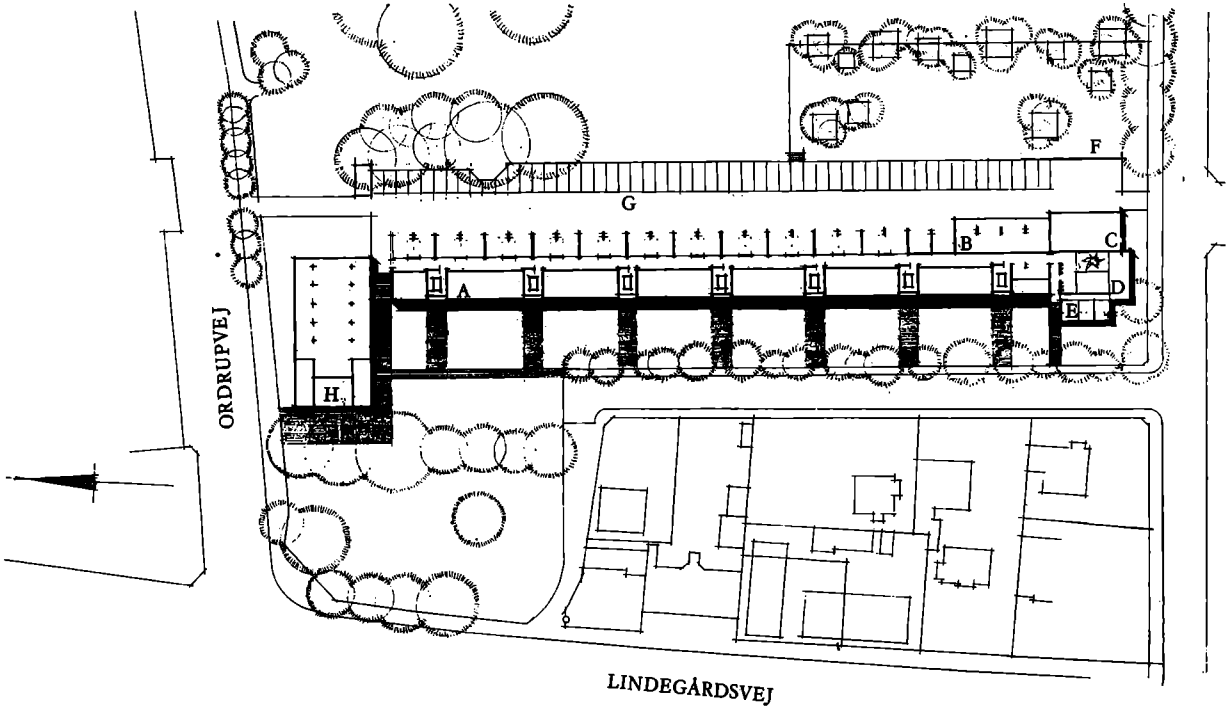

Situationsplan i mål 1:1500. Den gamle Adelaïde-park ligger øverst på planen. A. boligblok. B. centralkøkken. C. restaurant. D. selskabslokaler. E. gæsteværelser. F. haveanlæg. G. parkeringsgård og garager under huset. H. filialbibliotek.

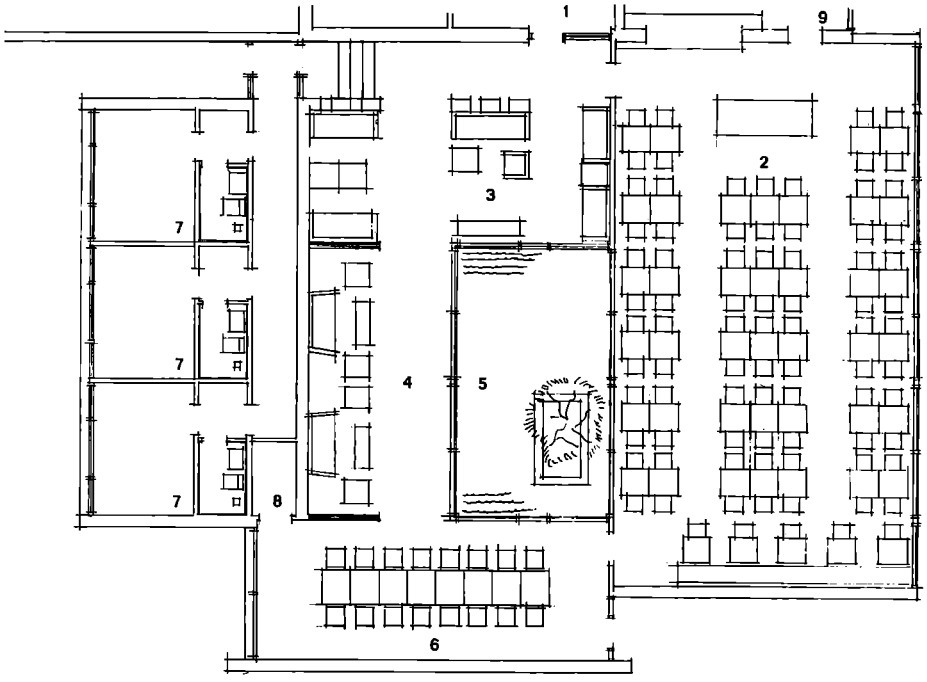

Adelaïdes kollektivafdeling, mål 1:400. 1. garderobe. 2. restaurant. 3. opholdsstue. 4. opholdsstue. 5. vandbassin med beplantning. 6. selskabslokale. 7. gæsteværelser. 8. depot. 9. centralkøkken.

boligbyggeri nærmest, dels på grund af trappesystemet og de anvendte lejlighedstyper, dels fordi de kollektive foranstaltninger er relativt sparsomt udbyggede.

Adelaïde har haft den lykkelige skæbne at være knyttet direkte til en frodig og fuldvoksen bevoksning, en virkeliggørelse af englændernes landskabelige parkideal. Husets lange stræk, der ikke lader sig opfatte i et enkelt blik, og som under alle omstændigheder skæres i sektioner af parkens træer, får således held til at virke på én gang som et country house i landlig og frugtbar fylde – og som en virkeliggørelse af den tidlige modernismes ideal om koncentrerede husblokke i overdådigt vidtstrakte, grønne friarealer, en vision som dets profet, Le Corbusier, forstod at fastholde i sine sært fascinerende perspektiver, skæve kradserier og dotter, virtuose og kun tilsyneladende improviserede.

Svagest i bebyggelsens helhed står den lille, lave bygning ved længens sydgavl – den, der rummer de forskellige fælleslokaler. Her er pladsen blevet for trang, og placeringen i underetagens niveau berøver spisesalen følelsen af ubrudt kontakt med parken. En vis kompensation er ydet ved den anvendte atriumløsning med en indre vandhave, til hvilken selskabslokalerne helt og holdent er orienteret, men i sig selv er det måske nok – på dette sted – en brist, at man skal etablere introverte kvaliteter i anlægget. Men naturligvis: huset ligger ikke i selve parken og kan ikke vente at få alting forærende af den.

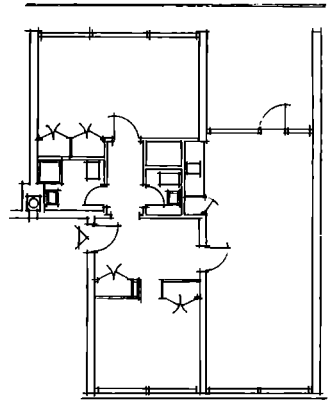

Lejlighedstype, mål 1:250, med skabskøkken i opholdsstue.

Billedet til højre viser et udsnit af bebyggelsen, set fra Adelaïdeparken med en børnelegeplads i forgrunden.

Esbjerg kollektivhus

Højhusformen er fristende for et kollektivhus. Den har funktionelle fordele og er acceptabel for enlige beboere med små lejligheder, der lader sig supplere med kollektive foranstaltninger. Kollektivhuset i Esbjerg følger dette prøvede mønster.

Det er placeret ved den gamle Vardevej, nær Strandskoven og med udsigt over havet. Bebyggelsen er projekteret af Erik Flagstad Rasmussen og fuldført 1967. Anlægget består af en højhusblok i 10 etager med altangangssystem og en plejeafdeling kombineret med kollektive foranstaltninger i et 1-etages bygningskompleks ved højhusets sydlige gavl. En lukket korridor forbinder som en stilk de to dele af anlægget.

Højhuset, hvis inddragne underetage øges med en ekstra etage mod vest på grund af terrænets fald, har form som et rektangel på højkant og kan minde om de tilsvarende bygninger i Århus og Silkeborg, selv om højden er mere beskeden. Men Esbjerg kollektivhus repræsenterer i øvrigt en noget anden opfattelse af højhusets arkitektur, mere i slægt med de tidlige punkthuse, hvis hjemlige prototype man møder på Bellahøj. Hvor Langenæshus og Silkeborghus viser en systemarkitektur, som er homogen og tavs om sit indhold, lægger kollektivhuset i Esbjerg ikke skjul på, at det er sammensat af lejligheder, stablet på højden.

Delvis, i hvert fald. Der er nemlig – i påfaldende modsætning til de 2 andre kollektivhuse – forskel på facaderne: altangangssiden er åben og horisontalt betonet, facaden mod vest er snarere lukket i sin karakter, vertikalt betonet som en følgevirkning af de halvt inddragne kolonner af smalle opholdsaltaner. Huset er opført som montagebyggeri med etagehøje betonelementer, hvor man kun aner sammensyningerne i ydervæggene i form af fine, vandrette linier mellem altanbrystningerne. Men ser man bort fra den anvendte teknik, er vestsidens karakter meget i slægt med 40'ernes og 50'ernes murede etage-

huse, der netop havde små, beskyttede balkoner som dybe nicher, der modsætningsvis gav stuen indenfor en karnapagtig uregelmæssighed.
Der er dog god grund til, at montageteknikken ikke er udnyttet til en mere åben facadevirkning, som tilfældet ellers har været i meget af 60'ernes højhusbyggeri, og som Sophie Amaliegården allerede har illustreret. Huset ligger nemlig med en barsk orientering mod Vesterhavet, og et mere åbent altansystem ville sikkert have vist sig som et tvivlsomt gode i et klima, hvor blæsten er pågående og utrættelig og et højhus i sig selv en udfordring til den.
Det er derfor i højere grad østsiden, der fremtræder med den for en højhusblok karakteristiske, skulpturelle virkning. Her er facadevæggene bag de horisontale brystværn gjort mørke, yderligere forstærket af altangangssystemets skyggevirkning, så man ikke formår at registrere en opdeling i lejligheder. Her slår systemarkitekturen igennem og sikrer blokkens helhedsvirkning.
For at forstærke den skulpturelle effekt er de kombinerede trappe-elevatorpartier gjort til fremspringende, lodrette, kraftigt dimensionerede ribber, der griber ind over taget. Selve de anvendte facadeelementer er udformet med et

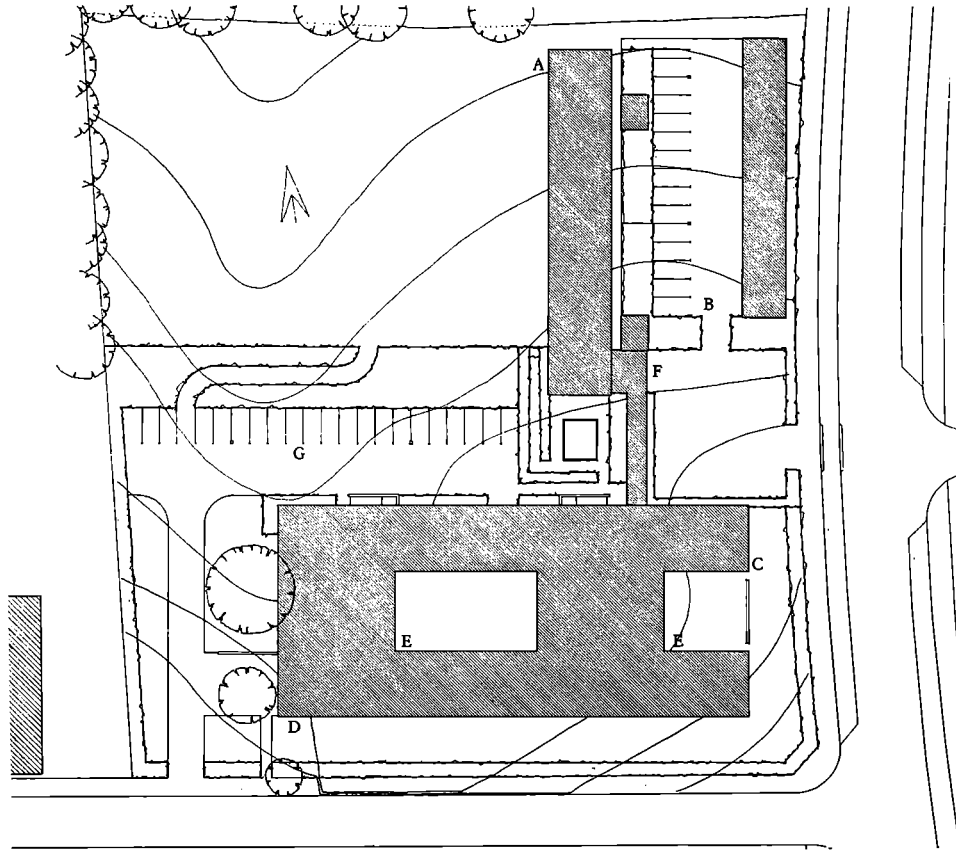

Situationsplan for Esbjerg kollektivhus, mål 1:1000.
A. højhus. B. garager og parkering. C. selskabslokaler og restaurant.
D. plejeafdeling. E. gårdhave.
F. hovedindgang.
G. parkering. Plan af kollektivafdeling og plejehjem er gengivet på side 58.

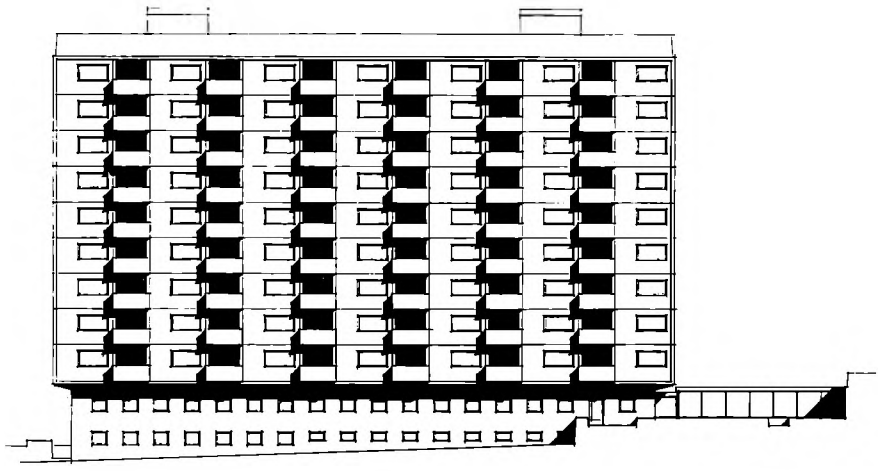

lodret gitter, der fremhæver højdevirkningen i kontrast til det horisontale altansystems dybe relief. Man genkender motivet fra Langenæshus og Silkeborghus, hvor det imidlertid er anvendt med større reservation, fordi de ligeligt behandlede facader ville svækkes ved at give trappepartiet unødig dominans. I Esbjerg har det god mening og betydelig effekt.

I kontrastvirkningen mellem højhusblokken og den énetages plejeafdeling med kollektivhusrestaurant m. m. er anlægget i Esbjerg i fuld overensstemmelse med de tilsvarende i Århus og Silkeborg – ja, for den sags skyld også Margrethegården og Adelaïde og utallige andre højhusbebyggelser. Der er både ræson og motiv i dette træk, og det kan gøres på mange måder – og det er det, det drejer sig om. I Esbjerg er den lave bygning med sine lukkede grønnegårde meget typisk: den flade æskeform med de udsparede huller.

Hvad enten det er en institution eller en bolig, er meningen med at vende vrangen ud den, at man vil skaffe sig en fredfyldt og frodig indre oase, et indkapslet uderum med mulighed for intim kontakt med stuerne. Jord er nemlig blevet kostbar, grundene mindre og derfor hårdere udnyttet, afstanden til naboer utilstrækkelig og fremfor alt: trafik, støj og indsyn en plage. Det er ikke mærkeligt, at grønnegårdsprincippet har bredt sig med rivende hast.

I Esbjerg er der speciel mening med en atriumplan, og alene behovet for læ i det barske vestjydske klima ville retfærdiggøre den anvendte type. I modsætning til højhuset er bygningen i øvrigt opført traditionelt med bærende vægge af tegl. Tagformen med et pandebånd af aluminium synes at være det eneste slægtsskabstegn mellem anlæggets to dele. Måske har den lave bygning haft lovlig lange tøjler til at gå sine egne veje, så den næppe nok synes at holde store-bror i hånden. Men som kompensation har den et fint indre milieu, og i de indre forbindelseslinier fornemmes bygningernes fællesskab

Øverst tegning 1:600 af kollektivhusets facade mod vest med de indbyggede altaner til lejlighederne. Til højre bebyggelsens østfacade med altangange og fremspringende trappe- og elevatorpartier.

Margrethegården i Roskilde

Kollektivhusbebyggelsen Margrethegården ligger i den nordøstlige udkant af Roskilde med en meget fin beliggenhed på et højdedrag. Mod sydøst skråner arealet stærkt ned mod Himmelev mose, mod sydvest danner et lavtliggende grønt parkbælte en udsigtslinie ind mod byen med domkirken i fonden. Endelig har man fra højhuset en prægtig udsigt til fjorden i nordvest. Det er en privilegeret placering på et smukt, kuperet terræn.

Margrethegården har haft en lidt besværlig tilblivelse. Projektet går i virkeligheden tilbage til 1962, men de første boliger kunne først tages i brug i 1969. Tegningerne til bebyggelsen er udført af Gunnar Berthelsen.

Bygningsanlægget er stærkt decentraliseret, opdelt i 8 husblokke. Den centrale husblok er et højhus i 7 etager på den højeste del af arealet. Det er en midterkorridorbygning med 1-værelses lejligheder, fortrinsvis til ældre og bevægelseshæmmede. I øvrigt har man ikke i Margrethegården en bestemt kategori af beboere. Der er mange unge, også unge ægtepar, men boligerne er små, og de udlejes ikke til familier med børn.

En del af de kollektive foranstaltninger er indpasset i højhusets stueetage, de øvrige – bl. a. kiosk, restaurant, selskabslokaler m. m. – skyder sig frem foran bygningens vestside med en uregelmæssig kontur, der som et stavdiagram aftegner rummenes størrelsesforhold.

Højhus og fælleslokaler udgør kærnen i anlægget. De øvrige boliger er fordelt i fløje, der alle har altangangssystem. Direkte forbundet med højhuset ligger mod nord en fløj i 4 etager, mod syd en langstrakt, vinkelformet længe med et åbent „knæled" som forbindelse mellem de østlige og vestlige friarealer. Det fungerer også som en slags rangerskive, idet altangangssystemet skifter side i de sammenbyggede fløje og fortsætter i en kort, forskudt fløj længst mod syd. Endelig er der mod vest placeret 3 for hinanden forskudte fløje i 2 etager og

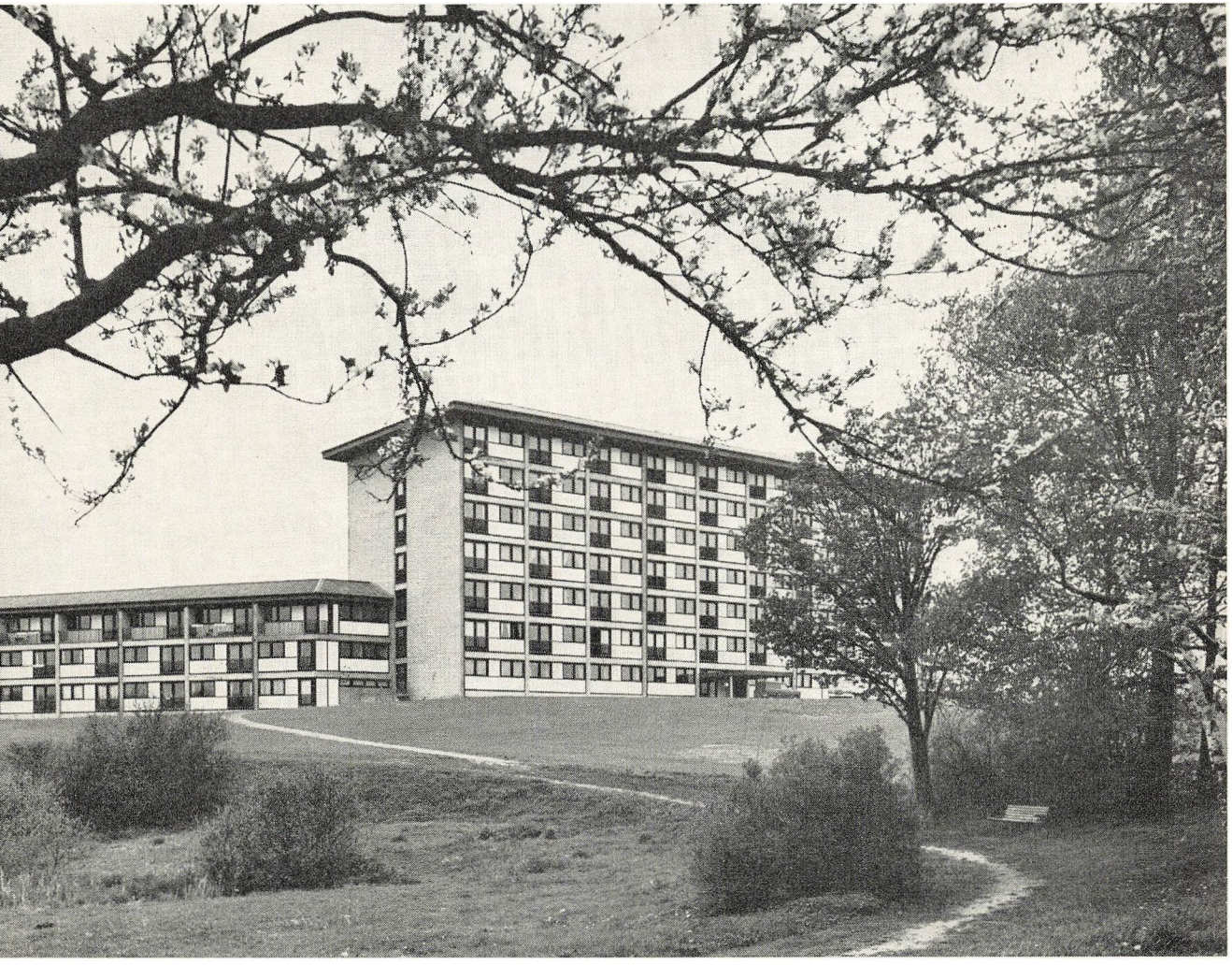

med gennemløbende altangang. En aftrappet og overdækket flisegang danner forbindelsen til restaurant og øvrige fælleslokaler.

Denne frie, tilsyneladende lidt vilkårlige fordeling af bygningerne: – spredte og dog knyttet sammen, – frigjort af grundens kontur og dog reflekterende dens form i et tillempet geometrisk mønster, – tilpasset terrænets kurver, men søgende efter fodfæste på jævnt niveau for at undgå høje sokler, – parkagtigt disponeret og dog med kunstgjorte terrasser og tilstræbte haverum mellem de centrale husblokke – det er i en samlet sum en meget karakteristisk indstilling til spørgsmålet om, hvordan man skal disponere bebyggelsen på en grund. Den har rod i en moderne arkitekturopfattelse, og den demonstreres af utallige større byggeforetagender rundt om i landet, navnlig boligbebyggelser og skoler.

Det var først omkring 1930, at man brød med den gamle bebyggelsesform, hvor husene lå i gadelinien og lukkede sig i en karréform. Man introducerede stokbebyggelsen med parallelle husblokke, der havde den rigtige solorientering – uafhængige af grundens grænser og uafhængige af gadernes retning. Rundt om Margrethegården ligger nogle bebyggelser, som illustrerer denne skematik, selv om de faktisk er af nyere dato.

En mere ubunden landskabelig tilpasning, frigjort af alle skematikkens doktriner, introduceredes med Kay Fisker, Stegmann og C. F. Møllers Århus universitet fra slutningen af 30'erne. Og det var først omkring 1940 – vistnok i

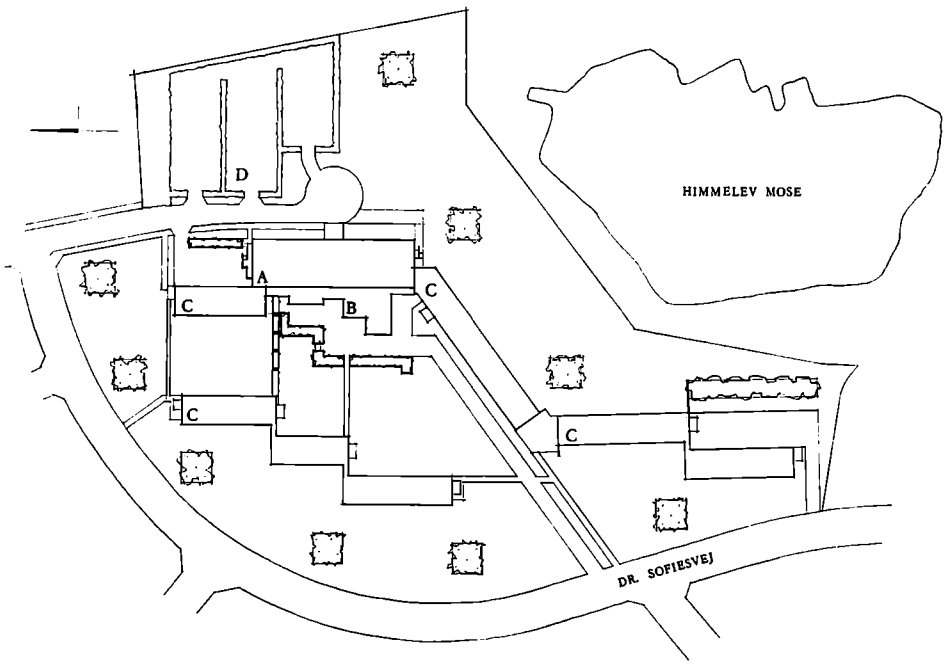

Situationsplan af Margrethegården, mål 1:2000. A. højhusblok. B. kollektivafdeling. C. boligblokke. D. parkeringsareal.

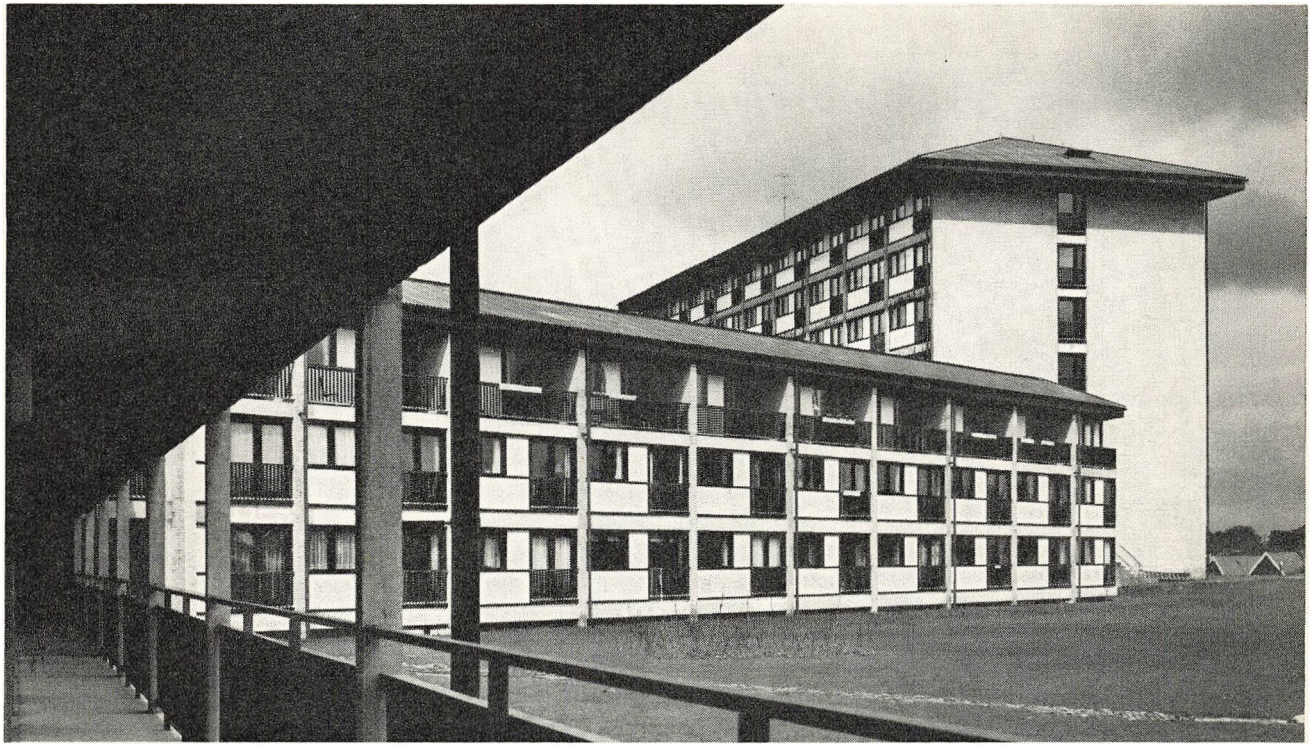

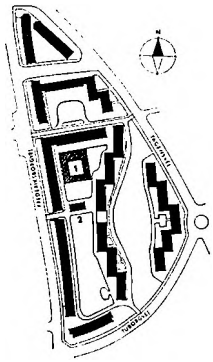

Situationsplan af Bispeparken, det tidligste eksempel på nuanceret fordeling af husblokke i et boligbyggeri.

Bispeparken – at man brød med boligbyggeriets eksercitsagtige opmarch og søgte at skabe variation i bebyggelsesmønstret, så blokkene fik lov at tilpasse sig grundens individuelle træk, navnlig terrænformen, og ikke nødvendigvis skulle have samme etageantal.

Mens den første fase af fornyelsen var af germansk oprindelse, var den sidste ad omveje stærkt inspireret af Frank Lloyd Wrights arkitektur, navnlig hans landlige eenfamiliehuse, der gror op af terrænet, uregelmæssige i deres kontur og med niveauforskydninger i nøje samspil med den omgivende natur. Denne opfattelse af forholdet mellem hus og landskab, som umiddelbart efter besættelsen farvede også dansk villabyggeri, videreførtes i række- og kædehusbebyggelser (jfr. Utzons Fredensborghuse) og fandt måske sin rigeste blomstring i 50'ernes lave, decentraliserede skolebyggeri. Hvis man går en tur ud på den anden side af Roskilde, til Sct. Jørgensbjerg skole (tegnet af Bornebusch, Brüel, Selchau og Henning Larsen), kan man finde et anlæg af samme bebyggelsesmæssige æt som Margrethegården og nok så forfinet i sin form. Hvis man derimod holder sig til nabolaget, har man næsten som genbo en nyere skole af Henning Larsen, Klostermarksskolen, der vidner om, at udviklingen (eller hvad man nu skal kalde det) har fundet nye veje, og at en mere fortættet bebyggelses-

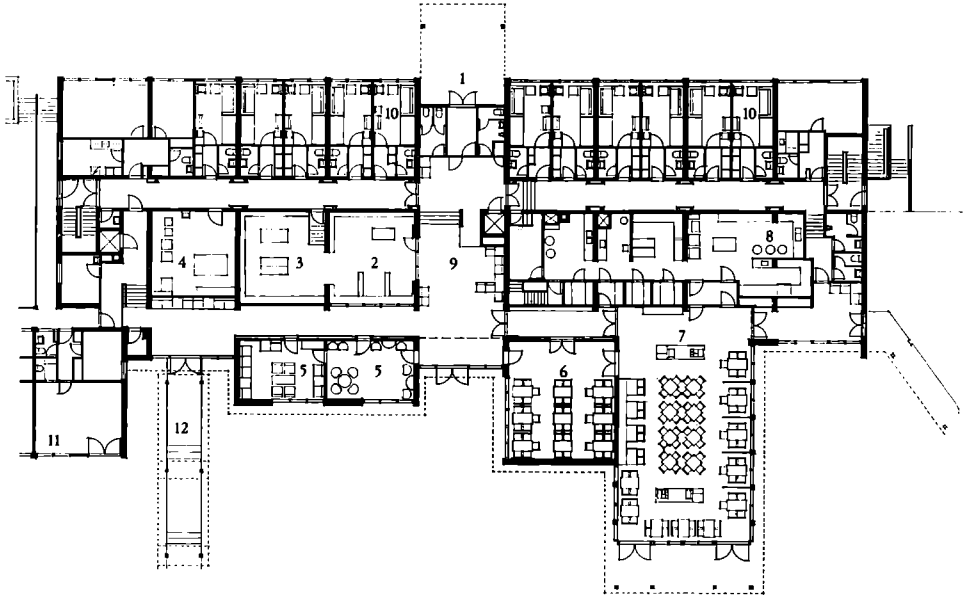

form er det erklærede mål, sådan som det på fremragende vis er fortolket også i Hellebo ved Helsingør. Men Margrethegården blev projekteret så tidligt i 1960'erne, at det nye evangelium endnu ikke havde fundet fodfæste i videre kredse, og det behøver jo ikke nødvendigvis at være mere saliggørende.

Ligesom Margrethegårdens bebyggelsesplan følger et accepteret, landskabeligt mønster, repræsenterer også husenes udformning en hævdvunden norm. Det konstruktive system er kendetegnet ved de bærende tværvægge, der bryder gennem facaden som vertikale systemlinier i gule mursten. De bærende tværvægge muliggør oplægning af færdigstøbte dækelementer og en rationaliseret fremstilling af lette facadevægge som udfyldning mellem tværvæggene. I Margrethegården er de lavet som et stort træskelet med sorte vinduesrammer og med de lukkede afsnit udført af hvide eternitplader. De mørke plader af bølgeeternit, der anvendes til tagdækningen, går igen i den overdækkede forbindelsesgang og den baldakinagtige afdækning af de frie trapper til altangangssystemet.

I arkitektonisk henseende er Margrethegården således en opsummering af principløsninger, som har haft dominerende betydning for den overvejende del af boligbyggeriet omkring 1960. De har her fundet en tugtet form, lidt bastante i strukturen og lidt uplejet i farveholdningen, men indpodet i et landskabeligt fint milieu og med et smukt forgrenet net af overdækkede forbindelseslinier, der danner en slags rendegarn, som holder sammen på det åbne bebyggelsesmønster.

Udsnit af højhusets stueetage med de mod vest udbyggede kollektive lokaler. Plan 1:400. 1. hovedindgang. 2. kiosk. 3. butik. 4. vaskeri. 5. opholdsstuer. 6. selskabslokale. 7. restaurant. 8. centralkøkken. 9. forhal med rampe. 10. gæsteværelser. 11. lejlighed. 12. overdækket forbindelsesgang til de vestlige boligblokke.

Hellebo og Birkebo ved Helsingør

På de højtliggende grunde med stejle skrænter ned mod Hornbækbanen vest for Helsingør lå der tidligere en del store herskabsvillaer og sommerlige residenser for det velstillede borgerskab fra hovedstaden. De stammede – og stammer – fra en tid, hvor man ikke var så nærig med jord, og disse parkagtige arealer har fået en frodig, efterhånden også lidt utæmmet, vegetation og ikke få solitære træer, præget af ælde og skønhed.

De privilegerede klasser har ikke kunnet holde stand på disse højtliggende, paradisiske skovarealer med udsigt over sundet. Hvis landskabet ikke skal fredes – og det skal det ikke – har de i det mindste krav på en fremtidig bebyggelse af usædvanlig kvalitet. Det har det gamle Højstrup fået med den nye LO-skole, tegnet af Jarl Heger og Karen og Ebbe Clemmensen. Og det har nabogrunden fået med kollektivhuset Hellebo og den hertil hørende plejehjemsbebyggelse Birkebo, begge tegnet af Halldor Gunnlögsson og Jørn Nielsen. Kollektivhusbebyggelsen var i det væsentlige færdig i 1969, plejeafdelingen først i 1970.

Egentlig var opgaven med at tegne den store kollektivhusbebyggelse overdraget Jørn Utzon, som udarbejdede de første skitser. Da han måtte flytte sine teltpæle til Australien for at realisere sit konkurrenceprojekt til et operahus i Sydney, trak han sig ud af arbejdet. Alligevel aner man, at meget i oplægget stammer fra hans hånd. Hvor han i Fredensborg formulerede sine teser om landskabelighed og urbanitet og afprøvede dem så at sige stykvis i det lille format, næsten som en laboratoriemæssig forskning, søgte han øjensynlig i Hellebo at samle dem i en syntese, kompakt i sin struktur, men med respekt for boligernes individuelle karakter og beboernes behov for den fulde udnyttelse af udsigt og landskabelig stemning. Tillige optog han tråden i det tema, som havde skaffet ham førsteprisen i konkurrencen om LO-skolen: højhuset der rejser sig fra en rigt varieret base af lave bygninger i et kompakt milieu – et projekt, som ikke blev virkeliggjort.

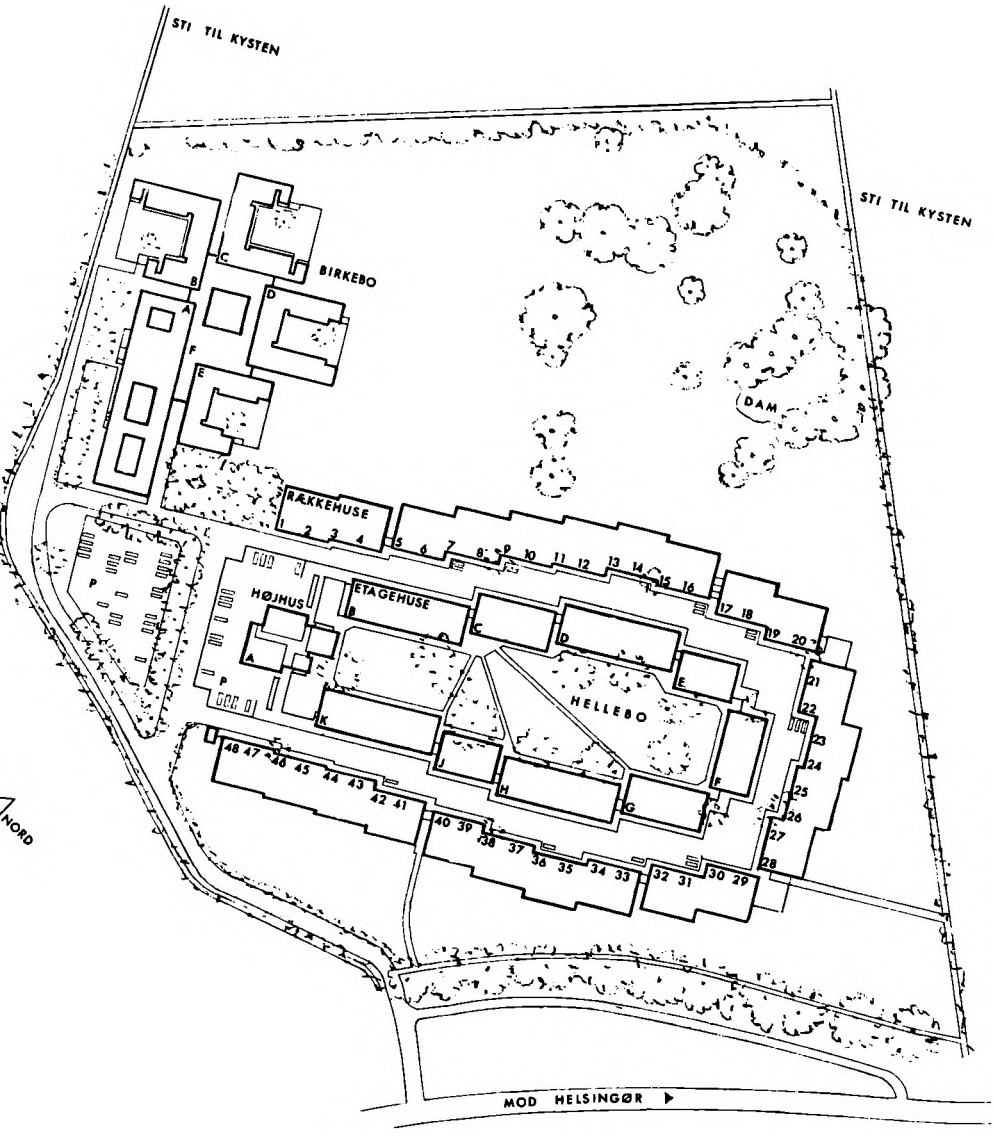

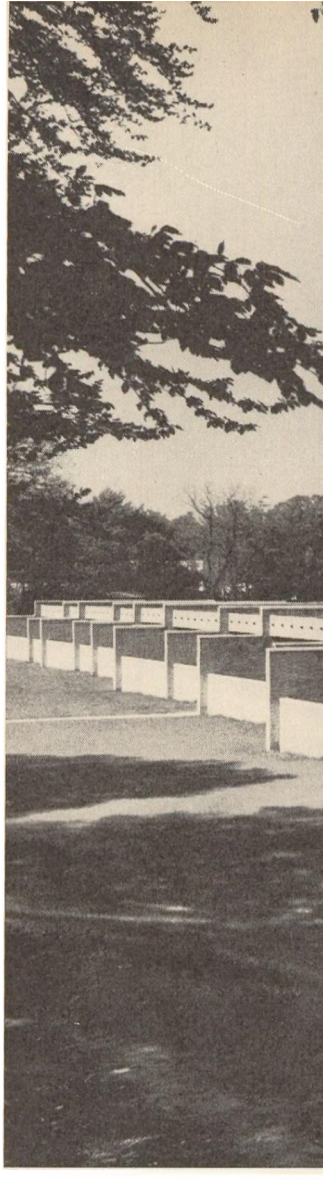

Det er disse teser, som hans efterfølgere ved tegnebrædtet med fremragende dygtighed har forstået at fastholde og uddybe, samtidig med at de har tilført det deres eget, lidt strengere, formsprog med vægt på en orkestrering af mange og tunge bygningsmasser.

Kærnen i anlægget er et højhus i 10 etager med de mindste af boligerne. Fra dette faste holdepunkt i bebyggelsesplanen slynger sig en lænke af boligblokke i 3 etager ud mod øst. De vender tilbage, så højhuset på en måde danner låsen i denne kæde af bygninger, der omslutter en stor grønning med stier, som holder blokkene på plads i et stramt tøjrslag. Uden om denne kæde ligger bebyggelsens kørevej i en løkke, der begrænses af en ydre ring af kædehuse i 1 og 2 etager,

Situationsplan af Hellebo og Birkebo, mål 1:3000. A. højhus. B – K. boligblokke i 3 etager. 1–48. rækkehuse. Planen af Birkebo på den nordvestlige del af grunden er gengivet i større mål side 107. Billedet viser Hellebo-bebyggelsen, set fra syd-vest.

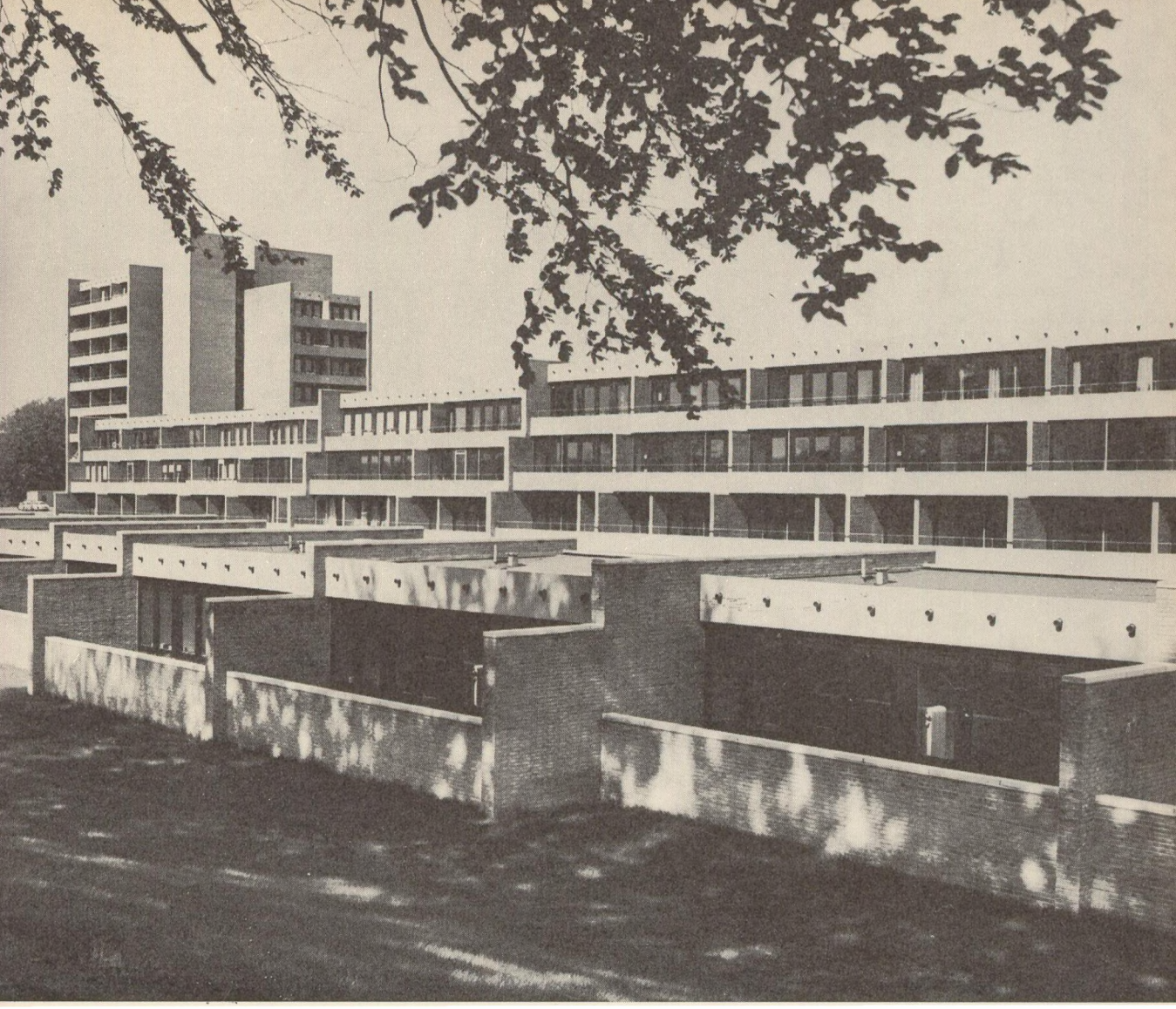

uregelmæssig i sin kontur, med stejle vægge, der gror op af det omgivende landskab.

Selv om disse bygninger er strengere i deres udtryk end Fredensborghusene, har det samlede billede dog lidt af det samme romantiske islæt: drømmen om et lille, fortættet bysamfund, illusionen om en selvgroet kystby, der strækker sig som en halvø ud i det grønne hav.

Det er en bebyggelsesplan, som er diametralt modsat f. eks. Margrethegårdens i Roskilde: en koncentration med det formål at sikre det omgivende landskab større helhed og større dimensioner, og som indadtil skal give bebyggelsen det nuancerede præg af townscape, der kan fremelskes ved en nænsom omsorg for

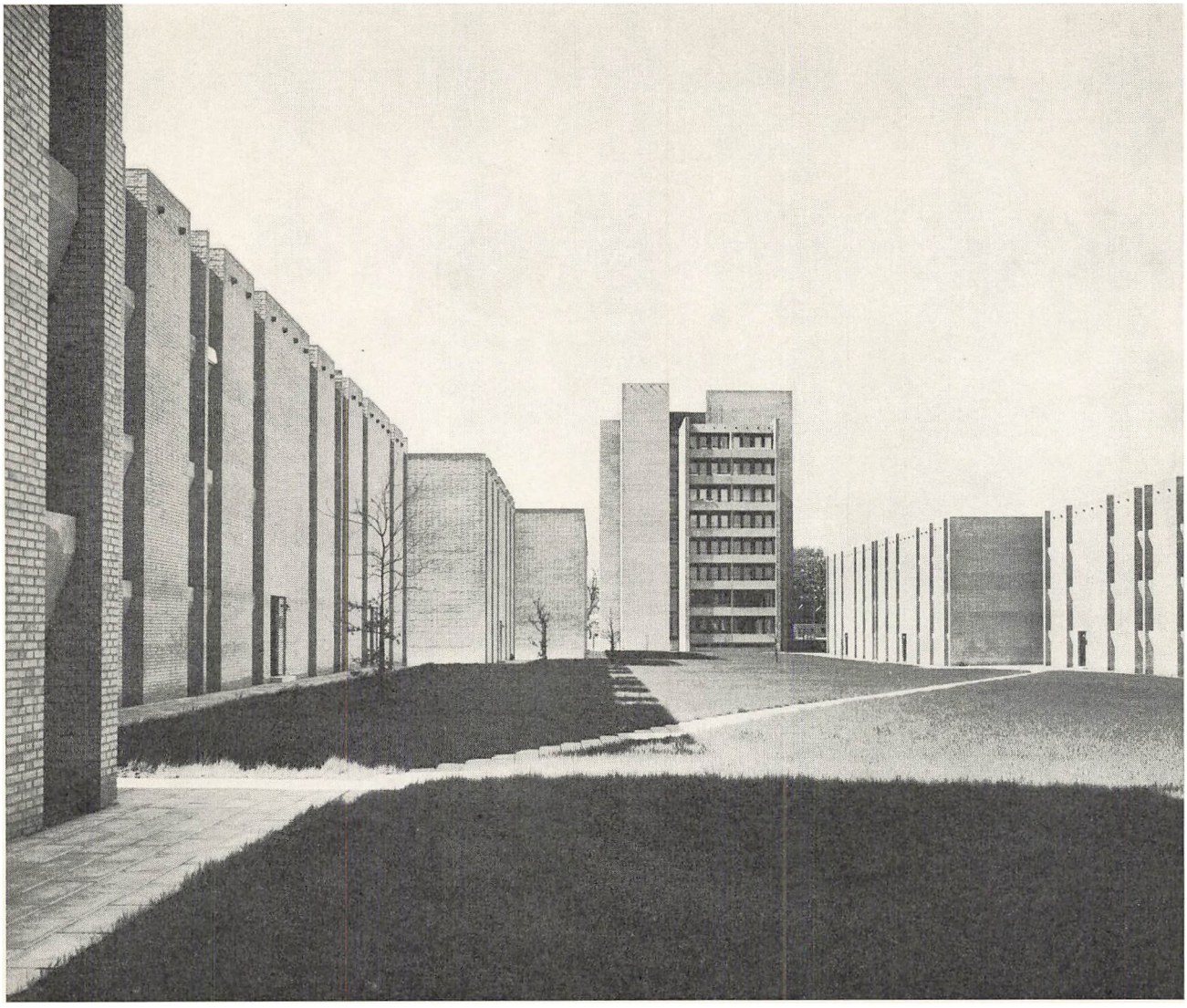

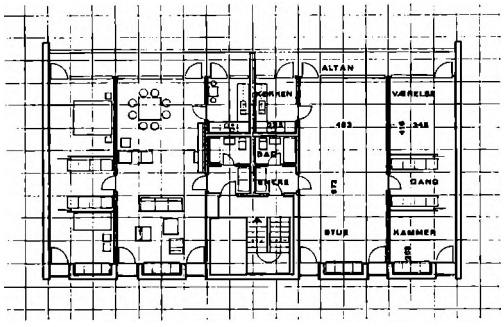

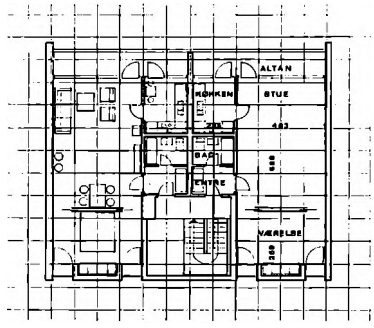

Den indre grønning i Hellebo, set fra syd mod højhuset. Planer i mål 1:400 af lejlighedstyper i de boligblokke, der lukker sig om grønningen. Lejlighederne, der er på 2–4 værelser, betjenes af hovedtrapper. Trapperummene har ovenlys.

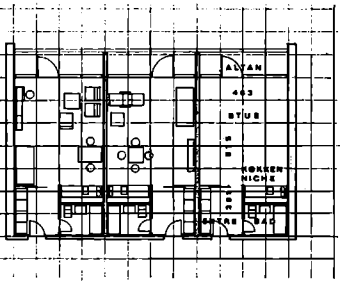

Lejlighedstyper i højhuset, mål 1:400. Der er adgang fra en korridor i tilknytning til elevator og trappe.

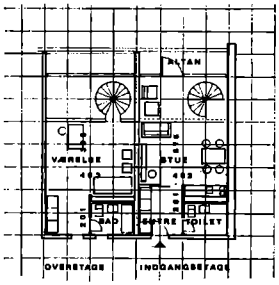

Planer af rækkehuse i 2 etager, mål 1:400, underetagen til højre, overetagen til venstre. De 2 etager står i åben forbindelse med hinanden ved en fritliggende cirkulær trappe.

at ave bygningernes samspil. Det er en tankegang, der vinder mere og mere terræn, og som fra slutningen af 60'erne afprøves ikke blot i den egentlige byplanlægning, men også i større bebyggelser og institutionelle anlæg af format som hospitaler og læreanstalter.

Bygningernes arkitektoniske udtryk er også et andet end i de hidtidige kollektivhusbebyggelser. Det er langt fra den stramme systematik i Langenæshus, meget langt fra de store blokbebyggelsers horisontale altanbånd, som i Sophie Amaliegården. Til gengæld er det lidt historisk-romantisk i sin tilbagevenden til små bebyggelsesenheder, der læner sig til hinanden, som det forhen var skik i de gamle gader. Det er også lidt agressivt og kontrært i sit overvejende vertikale præg, stærkest markeret i højhusets stærkt slidsede, massive bygningslegeme med sin tårnagtige karakter. Det synes at stå i gæld til Louis I. Kahns murede, skulpturelt monumentale og bevidst forgrovede husblokke, der ikke lægger skjul på, at der er tråde, der knytter dem til længe oversete kvaliteter i forrige århundredes mest frigjorte og maskuline arkitektur.

Men ligesom Kahn på ingen måde lader sig lokke ud i den historiske parafrase, men sammensmelter sin forståelse for historiske forløbere med modernismens landvindinger, har Hellebos husblokke med deres brede altaner og terrasseagtige forskydninger bevaret værdifulde træk i en samtidig arkitekturopfattelse.

Man kan ikke frigøre sig for det indtryk, at bebyggelsen stedvis har ladet sig tyrannisere af sine egne motiver. De smalle, vertikale vinduesspalter mod den indre grønning har fået så dybt et relief, at beboerne er afskåret fra at opleve det store friareals udstrækning, gårdrummets fine proportioner. Udefra føler man samtidig urimelig stærkt, at boligerne vender ryggen til den centrale plads. Først og sidst ligger der vel over bebyggelsen et præg af boligmæssig isolation, som kan synes at forråde kollektivhusbyggeriets idé og som i hvert fald er langt fra den tankegang, der farver den fremtrængende bølge af nyere, afgrænsede bebyggelser med et kollektivt idégrundlag. Måske forstærkes dette indtryk, fordi de kollektive lokaliteter er samlet i en helt selvstændig, fritliggende bebyggelse, hvor de er sammensmeltet med plejehjemsafdelingen.

Denne bebyggelse – som har sit eget navn: Birkebo – er til gengæld overordentlig indtagende og med et virtuost nuanceret indre milieu. Birkebo ligger i områdets nordvestlige hjørne som et 1-etages anlæg, men på det mod nord stærkt faldende terræn har dele af bebyggelsen opnået at få fuld underetage.

Når man betænker den stive typisering, som så mange plejehjem repræsenterer, er man taknemmelig for at opleve Birkebos helt ukonventionelle struktur med de rige kvaliteter i den lukkede form. Den lader sig dårligt nok beskrive, men

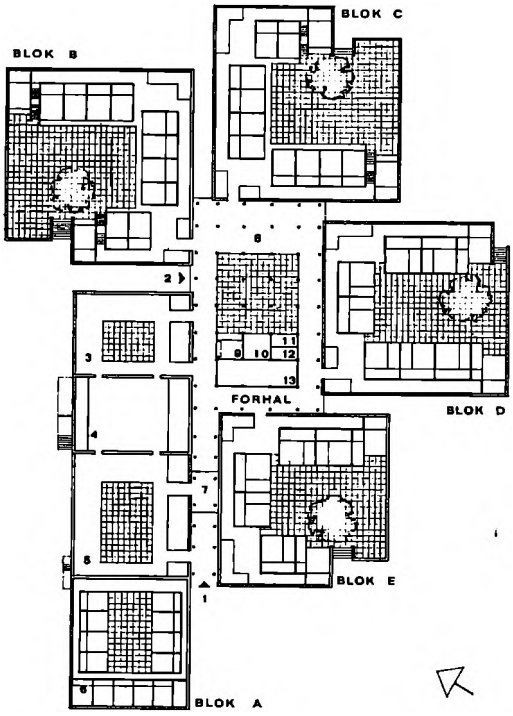

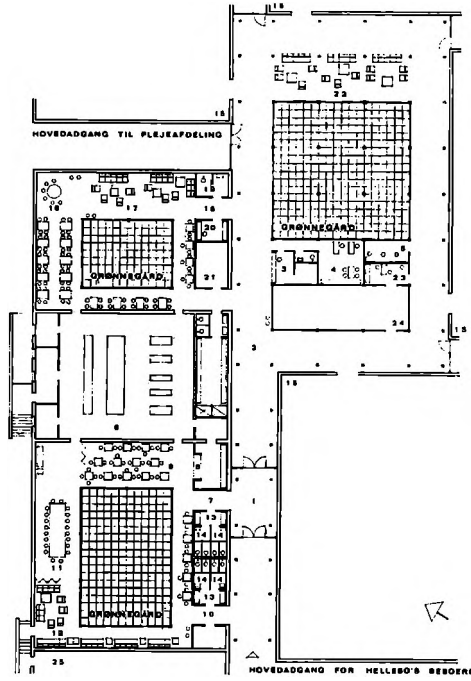

Oversigtsplan i mål 1:800 af plejehjem – blokkene B. C, D og E – og kollektivafdelingen, blok A. 1. hovedindgang til restaurant. 2. hovedindgang til plejehjem. 3. spise- og opholdsrum for plejehjemmets beboere. 4. centralkøkken. 5. restaurant. 6. gæstehotel. 7. vindfang. 8. opholds- og terapirum. 9. reception. 10. læsestue. 11. skrivestue. 12. kontor. 13. kiosk og butik. Planen til højre viser plejehjemmets centrale grønnegård og et udsnit af blok A med centralkøkken, restaurant og selskabslokaler. Mål 1:500. Billedet til venstre viser et udsnit af restaurant med grønnegård.

kan i plan måske minde om de vejrmøller, som børn løber rundt med: – en pind med et stjerneformet hoved, hvor hveranden flig er bøjet ind. Plejehjemmet er nemlig opdelt i halvt lukkede enheder, der vender ryggen til hinanden, med værelserne orienteret mod hver sin lille gårdhave. Trods det sindrige system føles planen ikke forvirrende, fordi alle led er hægtet på en central indre gårdhave, vejrmøllens faste omdrejningspunkt. Herfra er kollektivrestaurant med selskabslokaler trukket frem mod syd i en strammere form og med en selvstændig, lukket grønnegård.

Alle modullinier til trods er dette en helt individuel løsning, inspirerende, men ikke typedannende, ligeså provokerende som den er charmerende. Kollektivhusbebyggelsen har fået sit pulserende hjerte – udenfor kroppen.

Det skal måske netop ligge uden for kroppen. Allerede i Utzons Fredensborghuse var de kollektive lokaliteter frigjort af selve boligbebyggelsen: en markering af beboernes uafhængighed i overensstemmelse med valget af meget selvstændige hustyper. Enhver forestilling om institution er definitivt sprængt, uden at man i og for sig kan sige, at præget af kollektivhusbebyggelse er svækket. Hellebo er bemærkelsesværdigt ved sit register af varierende boligformer: smukkere og rigere end i nogen anden bebyggelse af dette format. Det motiverer det anvendte princip.

Ryetbo i Lille Værløse

Kollektivhusbebyggelsen Ryetbo ligger i Lille Værløse, indskudt i en temmelig broget forstadsbebyggelse, hvor den landlige idyl er på retræten og det bastante boligbyggeri på fremmarch, koketterende lidt med den prøvede betegnelse „parkbebyggelse".

Kollektivhusbebyggelsen danner – ligesom Hareskovbo – et regelret kamsystem med 3 parallelle fløje (med plejeafdeling i den østligste) og en lav, forbindende længe med alle fælles lokaliteter udbygget i nordsiden. En fjerde fløj har frigjort sig af systemet, reddet sig over på den anden side af adgangsvejen og lagt sig på tværs. Den hører nemlig ikke til den nærmeste familie, men indeholder boliger for personale og gæstehotel for beboerne.

Ryetbo er projekteret 1965 for entreprenørfirmaet Højgaard & Schultz af Kay Fiskers arkitektkontor med Svend Høgsbro som ansvarlig arkitekt. Det har sin egen historie.

Byggeriet blev udbudt i licitation mellem to store entreprenørfirmaer på den måde, at de skulle give tilbud på deres eget projekt i henhold til et for begge parter fælles byggeprogram. Entreprenørfirmaerne måtte således selv engagere arkitekten og i samarbejde med ham finde frem til en hensigtsmæssig løsning, som kunne gennemarbejdes i produktionsteknisk og økonomisk henseende. Resultatet af denne ukonventionelle procedure fra bygherrens side blev, at Højgaard & Schultz fik opgaven betroet.

Filosofien bag den valgte fremgangsmåde er af amerikansk ekstraktion. Det har i mange år været sædvane i USA, at firmaer anskaffede sig nye fabriksanlæg eller nye kontorbygninger ved at bestille et byggeri på basis af en „client's brief", hvorefter det entreprenørfirma, der løber af med kontrakten, sørger for alt – fra projekt til gadedørsnøgle – og leverer huset til en bestemt dato og en bestemt pris. Forklaringen er den, at byggeri idag som regel foregår i så store

Situationsplan af Ryetbo, mål 1:1200. De 2 vestligste fløje er boligblokke med en mellemliggende kollektivafdeling, den østligste fløj er plejeafdelingen, hvis terapi- og opholdsrum korresponderer med kollektivafdelingen. Øst for Nørre Skovvej ligger en fløj med personaleværelser og gæstehotel.

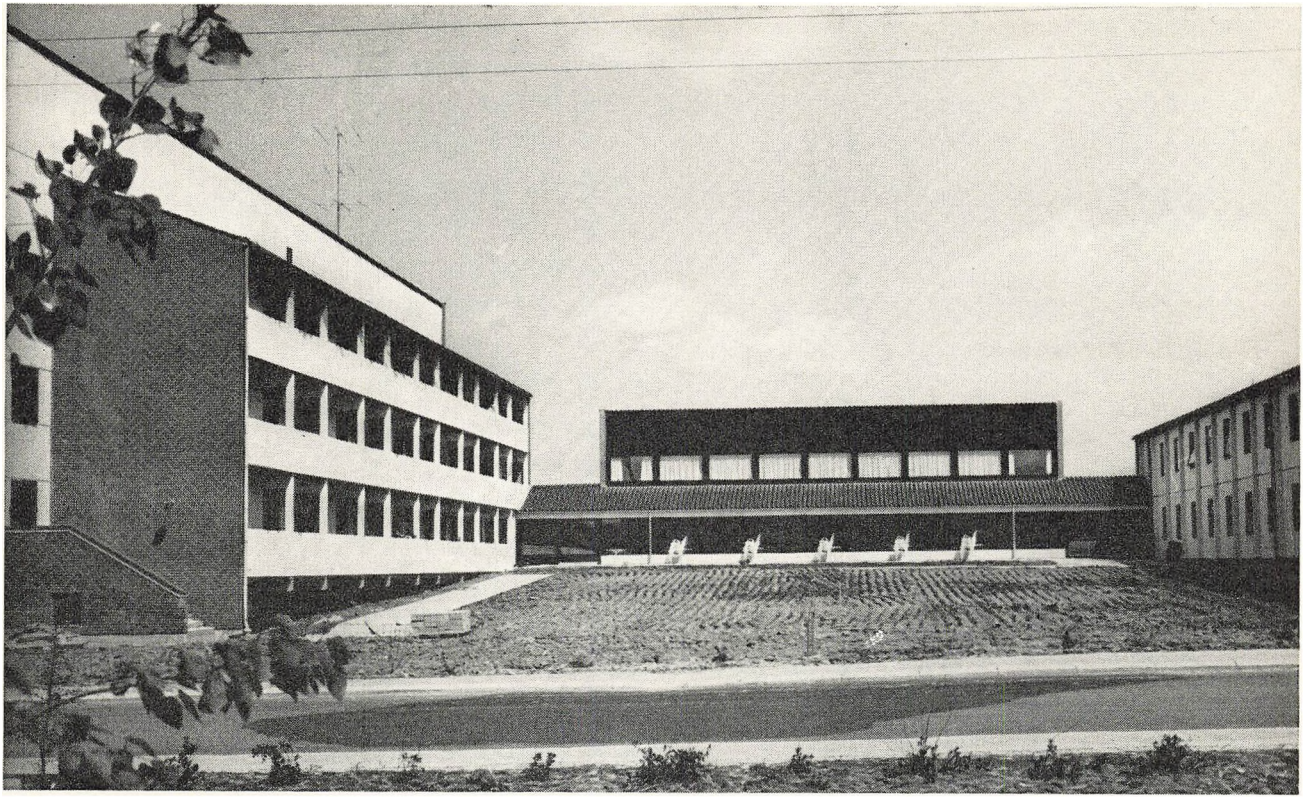

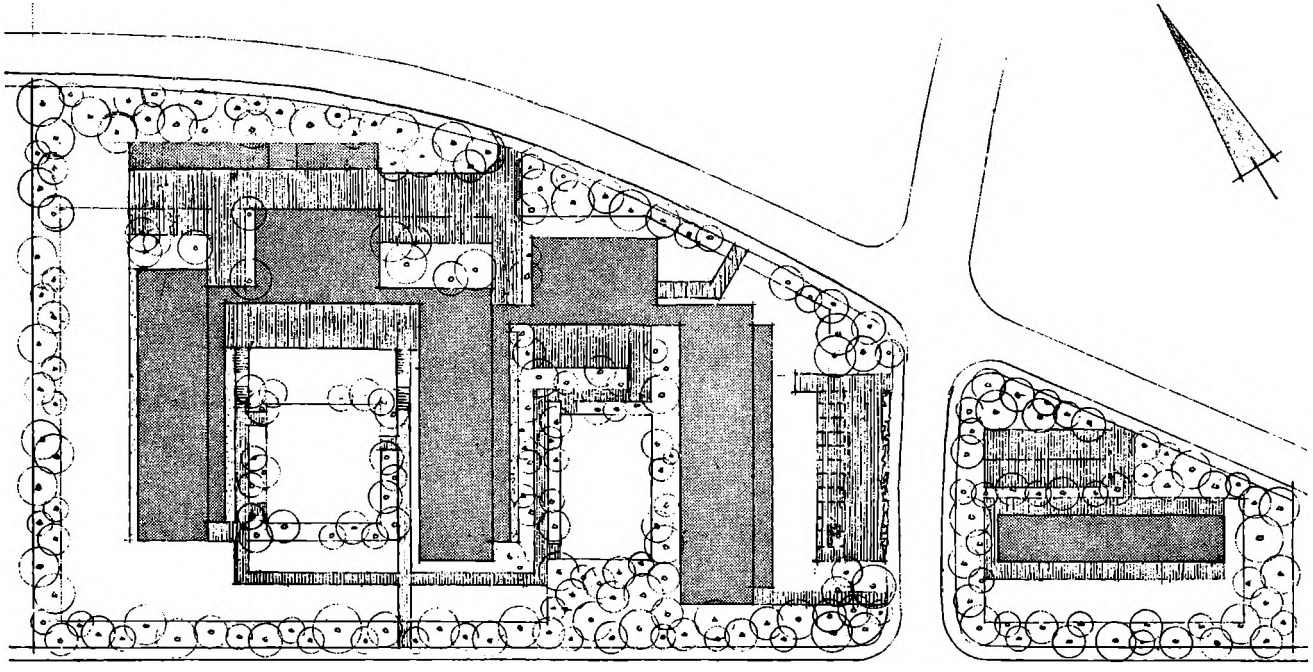

enheder og på grundlag af en så industrialiseret byggeproces, at økonomien kan løbe løbsk som følge af små og tilsyneladende uskyldige indgreb fra bygherrens side. Nu skeler man til værftsindustrien, der leverer skibe på klokkeslet og til fast pris, og eksempler indenfor byggeriet findes herhjemme, i hvert fald hvor det drejer sig om fabrikshaller o. lign. Den såkaldte fast-pris-ordning, som det offentlige er gået over til at praktisere, er vel blot et symptom på den radikale strukturændring, der synes på vej indenfor byggesektoren som en konsekvens af den totale industrialisering. I det lille format er typehusbyggeriet et mere uldent vidnesbyrd, der peger i samme retning.

I nogen grad må bygherren altså resignere og købe en grydeklar vare på det åbne marked. Hvor det drejer sig om en ukompliceret bygning som f. eks. en fabrikshal, synes fordelene uomtvistelige. Konkurrencen mellem de store byggefirmaer skulle sikre bygherrens økonomiske interesser. Mere problematisk kan det være, hvis det drejer sig om et byggeri med et stærkt nuanceret program. Men byggerier af denne art vil nok alligevel blive trukket med ind i maskineriet. Industrialiseringen medfører nemlig centralisering af kapital og maskinel udrustning i store entreprenørfirmaer, og de skal igen sørge for en passende tilgang af ordrer for at få virksomheden til at svare sig. Akkvisitionen får en kardinal betydning for dem. De kan ikke sætte sig ned og vente på ordren – de må komme den i forkøbet. Projektet er en service, der skal hale den i havn.

Systemets fordele og mangler skal ikke diskuteres her. Man må nøjes med at betragte Ryetbo som en illustration til en teknisk-organisatorisk tendens inden-

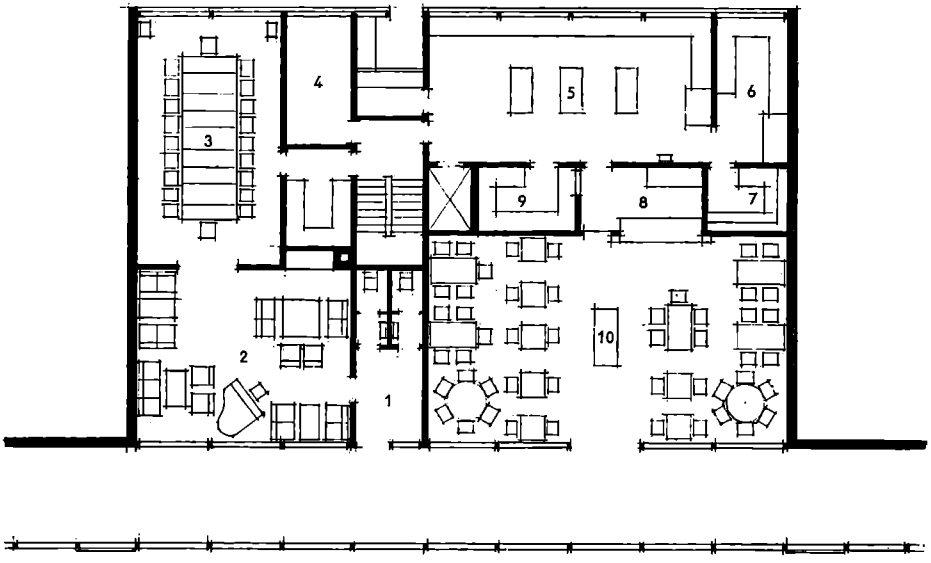

Plan af kollektivafdelingen, mål 1:200.
1. forrum. 2. opholdsrum.
3. selskabslokaler.
4. lager. 5. centralkøkken.
6. koldt køkken.
7. depot. 8. buffet. 9. opvask.
10. restaurant.

for moderne erhvervsliv. Udfra dette synspunkt er det begribeligt, at man er havnet i en kanoniseret og ret stram typeløsning, et kamsystem, hvor en husblok er en husblok og kan laves som en husblok. Det fører ikke udviklingen frem, for eksperimenter er som grus i maskinen. Det fører normalt heller ikke til løsninger, der udspringer af genius loci, for det lønner sig bedre at sætte bulldozere på et terræn og fjerne dets særpræg, end at tilpasse bygningerne til en vanskelig landskabsform. Men det er en holdbar basis for en påkrævet rationalisering. Den stramme og præcise form, det taktfaste modulsystem og den konstruktive stringens, som er en klar følge af den industrialiserede byggeproces, kan have en uomtvistelig arkitektonisk værdi. Man kunne efter forhistorien måske have ventet, at det arkitektoniske udtryk i Ryetbo ville have fulgt denne tendens. Det gælder da også blokkenes langsider med de etagehøje betonelementer, der indpasses mellem de færdigstøbte søjler med de svære, udkragede dragere, der bærer østsidens altaner i et regelret modulsystem: en renlig, streng og lidt grov skematisering, der loyalt tolker de tekniske forudsætninger. Derimod synes selve huskroppen med de smukke og præcist skårne taghældninger, der forskydes for hinanden, så den ikke udgør et hele, men snarest to dele, der læner sig til hinanden, mere at repræsentere en traditionsbunden opfattelse af huset som bygningslegeme.

Det er vel rimeligt at tolke dette skisma som et resultat af den arv, arkitekten har sat sig for at forvalte i Kay Fiskers ånd. Efter hans død i 1965 videreføres hans tegnestue, og det kan næppe undgås, at hans eminent stærke arkitektpersonlighed endnu binder den projektering, som stadig på en måde foregår i hans navn. For Kay Fisker var det væsentligt at forme husene som præcise prismer, ofte med rene, ubrudte gavle og med en stundom virtuos dramatisering af tagfladernes forløb, forskudte for hinanden, forlængede eller frit udkragede, altid som koncist definerede flader, der lukker den kubiske blok.

Sin styrke henter Ryetbo netop i dette Fisker'ske formsprog, der for ham var et fuldgyldigt udtryk for den „funktionelle tradition", som han bekendte sig til. Man må erkende, at det kommer smukkest til udtryk i murede bygninger af mere traditionel karakter, men hans efterfølgere har forstået, at moderne teknologi stiller krav, som ikke i længden lader sig forlige med denne opfattelse. I Ryetbo mødes to tendenser i den arkitektoniske opfattelse. Om det helt er lykkedes at forlige dem, lader sig næppe vurdere med fuld retfærdighed, før byggeriet definitivt er ført til ende. Men man kan i hvert fald konstatere, at den særlige tagform er udnyttet i fælleslokalerne til overordentlig fine interiørvirkninger med højtsiddende vinduer og lukkede glasvægge, der afskærmer mod den udenfor løbende, trafikerede forbindelsesgang.

Skansedal i Hillerød

Lige syd for den gamle skansebakke i Hillerød, som med sine 80 m er det højeste punkt i Frederiksborg amt, i et overmåde smukt terræn med vid udsigt, ligger den kollektivhusbebyggelse, som har hentet sit navn på stedet. Den er projekteret af Halldor Gunlögsson og Jørn Nielsen og fuldføres i 1971.

Bebyggelsen består af 3 for hinanden forskudte fløje i 2 etager langs adgangsvejen mod syd, med 3 fløje vinkelret ind på grunden, så de forbindes med de førstnævnte i knudepunkter med elevator og trappe. Endelig afsluttes anlægget mod øst af en nærmest kvadratisk plejehjemsafdeling, der lukker sig omkring en indre gård. Terrænforholdene har medført en aftrapning af tværfløjene med terrassering af de mellemliggende havearealer, formidlet ved store trappeanlæg langs tværfløjenes nordgavle.

Plejeafdelingens enorme husblok har plejeværelser i 2 etager, med sidekorridor mod nord og vest, midterkorridor mod syd og øst, mens en parterreetage rummer centralkøkken, spise-, opholds- og terapirum for afdelingens beboere, og endelig den store restaurant og selskabslokaler til betjening af den øvrige del af kollektivhusbebyggelsen.

Bygningerne er opført i røde sten med en tung, blokagtig karakter, overvejende med en vertikal betoning, idet de smalle vinduespartier til lejlighederne er koblet sammen i højden og trukket lidt tilbage fra facadeflugten. Det er samme arkitektoniske motiv som ved Hellebos indre grønning – men opfattes nok netop som motiv, fordi man i Skansedal savner den logiske sammenhæng med planen, der retfærdiggør løsningen i Hellebo. Vinduesudformningen i bebyggelsen som helhed er dog stærkt varieret: traditionelle, kvadratiske vinduer til plejeafdelingens værelser, højst utraditionelle skydeskårsagtige åbninger til den samme bygnings gange, og lave, brede vinduespartier til de opholdsarealer, der er knyttet til boligafdelingens gangsystem.

Alt i alt er det magtfulde motiver som er anvendt, en ubønhørlig arkitektur, der

Situationsplan af kollektivhusbebyggelsen Skansedal, mål 1:2500. A. den gamle Skansebakke. B. boligblokke. C. plejeafdeling og kollektive lokaler. D. parkering.

ikke kender til smil, og hvor alvoren stedvis har præg af højtidelighed. Arkitekturen kan næppe heller frakendes et lille drag af selvretfærdighed: den har selvstændighed og styrke, og den gør få eller ingen indrømmelser til de landskabelige omgivelser. Ligesom i Hellebo er der tilstræbt en borgagtig isolation, mindre fortættet i den bebyggelsesmæssige situation ganske vist, men til gengæld endnu mere militant i detailleringen med de smalle skydeskår i de massive murmasser og de enorme betonkonstruktioner ved plejeafdelingens undereetage. Ved Skansedal synes man beredt til at modstå ethvert angreb.

Der ligger i denne udformning træk, som er velkendt også fra andre arbejder af de to arkitekter, og som på ypperlig vis er udnyttet f. eks. i Fiskerimusæet i Esbjerg, hvor den lukkede form og det monumentale i anslaget er helt dækkende for den stillede opgave. I et boligbyggeri med små enheder og med beboere, som måske i højere grad end så mange andre er bundet til lejligheden eller bebyggelsens eget milieu, kan den arkitektoniske strenghed måske nok føles temmelig tyngende. Den er iøvrigt i pagt med tendenser, som har gjort sig stærkt gældende i 60'erne, navnlig i USA, men som også har et skandinavisk

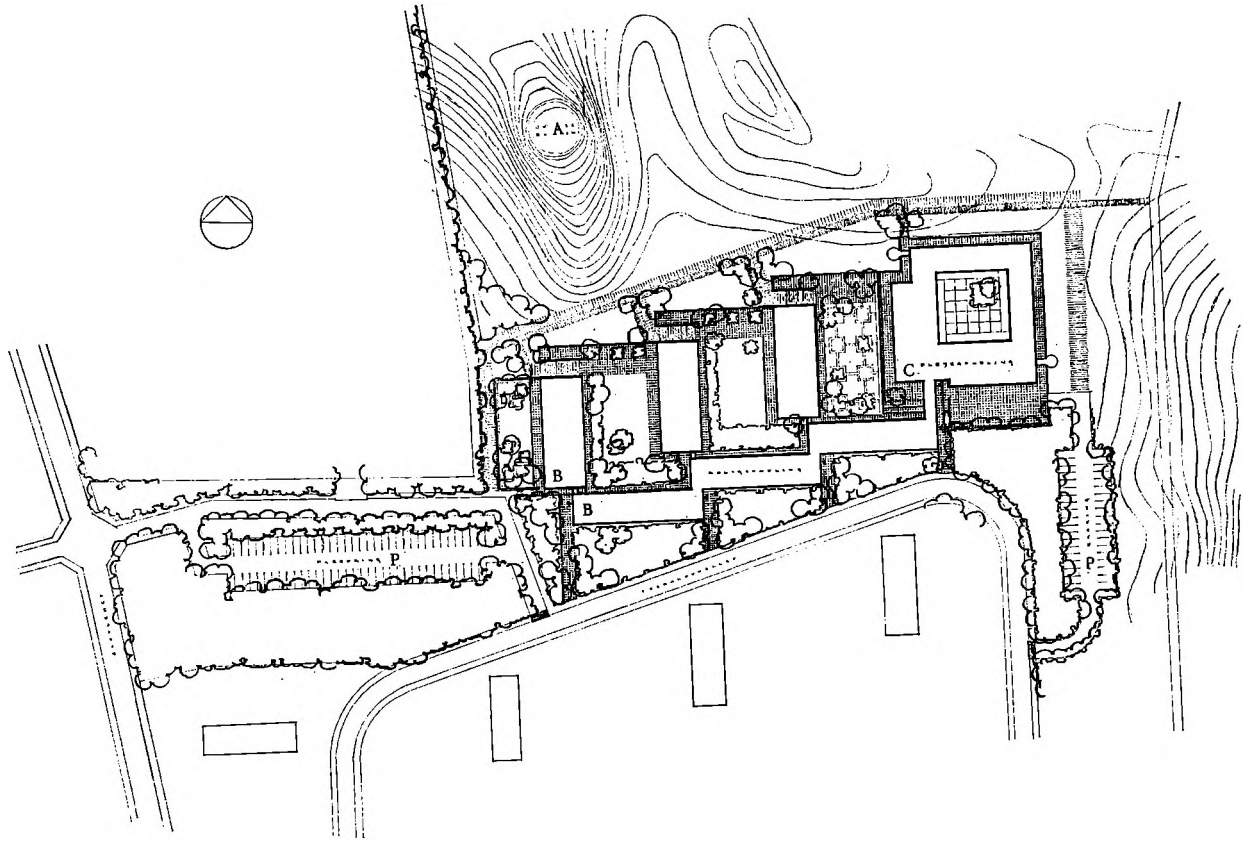

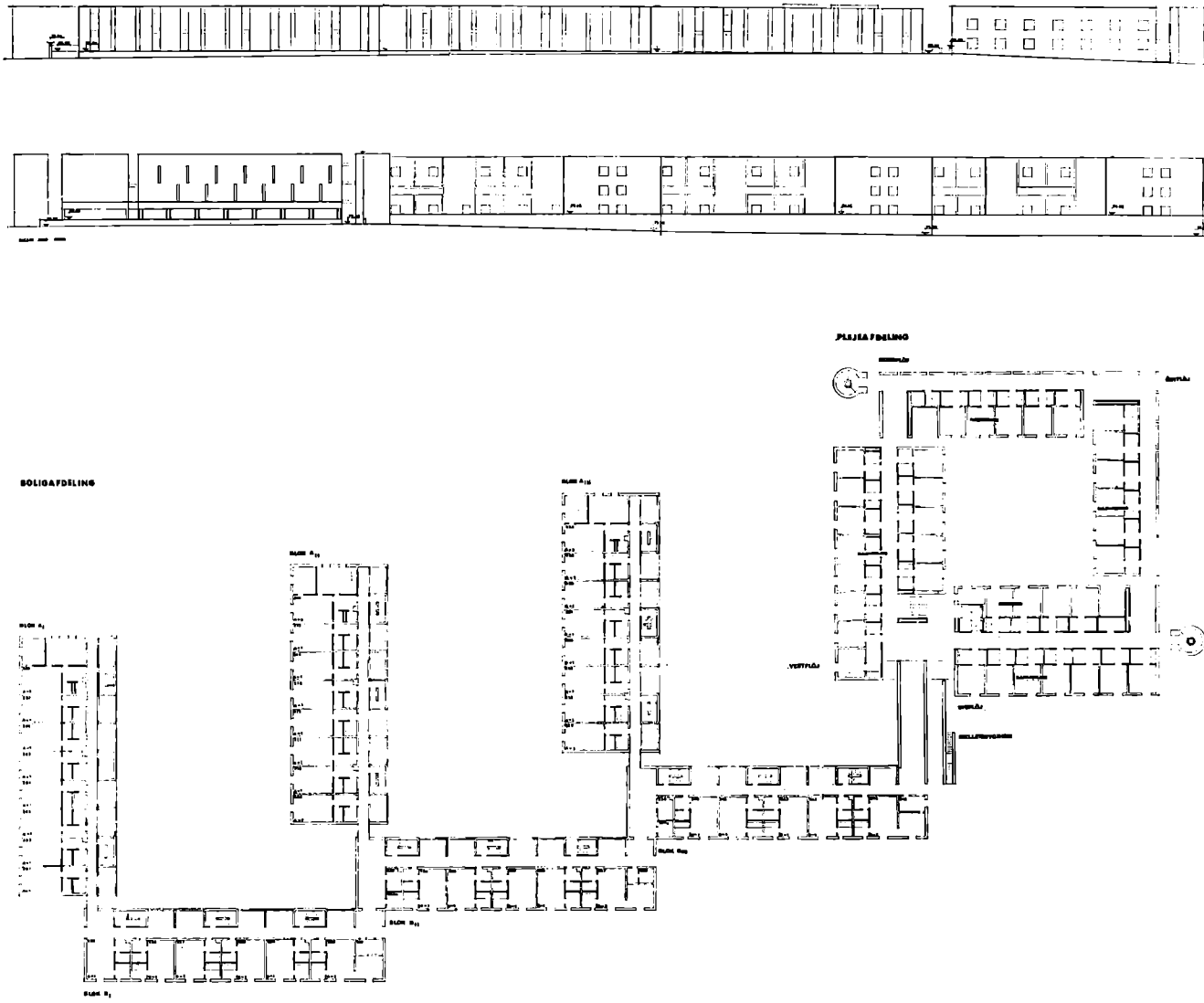

islæt med inspiration fra Sigurd Lewerentz i Sverige og Alvar Aalto i Finland, omend de begge former deres bygninger med større skulpturel frihed.

Det væsentlige ved kollektivhusbebyggelsen i Hillerød har nok været en koncentration, der tillader selve Skansebakken og landskabet at stå frit og ubesmittet af bygningsmæssig infiltration. Derfor kan der være god mening med en arkitektur, der har mod til at være sig selv, styrke til at afvise sentimentale anslag – omend den i sidste instans kan mistænkes for at lægge megen vægt på at forsvare sig selv, samtidig med at den skal stå vagt om beboernes behov.

Etageplan og facader, mål 1:1000. I sammenskæringen mellem de sydvendte blokke ligger elevatorer og forhal med forbindelse til de vestvendte blokke. I plejeafdelingens underetage er indrettet centralkøkken, spisestue og opholdsrum for bebyggelsens beboere.

Sandmarksbo i Køge

Man tør næppe tale om typiske træk i serien af kollektivhusbebyggelser – men man kan nok fristes til at pege på, at forbavsende mange er havnet i en bebyggelsesmæssig treklang: et samspil mellem 3 husblokke, som helt eller delvis er hægtet sammen med forbindelsesfløje. Det begynder på en måde med Lille Tuborg, fortsætter helt klart med Toftegården i Vejle, Grønnehave i Helsingør og Frederiksgården, videreføres med Hareskovbo og Langenæsbebyggelsen, optræder påny i Ryetbo – og genfindes endelig i et af de sidst tilkomne projekter, Sandmarksbo i Køge.

Det er nu nok lidt af en tilfældighed, omend det utvivlsomt rummer et tema: – opdeling af bebyggelsen i enheder med tanke på at afværge institutionspræg, samtidig med ønsket om rimelige forbindelseslinier til et centralt kollektivanlæg. I hvert fald er dette hensyn, der helt klart spores i Sandmarksbo, der er projekteret af Jørgen og Kaj Schmidt og H. Nygaard-Andersen og som er under udførelse med tanke på en færdiggørelse i 1971. Projektet er gengivet i modelbilleder, et anlæg i 3 fløje med en centralt – men i dette tilfælde selvstændigt – placeret kollektivafdeling. Den ene husblok er en plejeafdeling.

Når Sandmarksbo omtales her, skønt byggeriet endnu er i sin vorden, skyldes det dog et helt andet forhold: – det repræsenterer et byggesystem, som radikalt adskiller det fra alle de øvrige bebyggelser. Det er baseret på nogle få konstruktive elementer af beton, af hvilke de mest karakteristiske er et T-formet og et vinkelformet søjle-dragerelement. Til den øvrige opbygning af huset anvendes

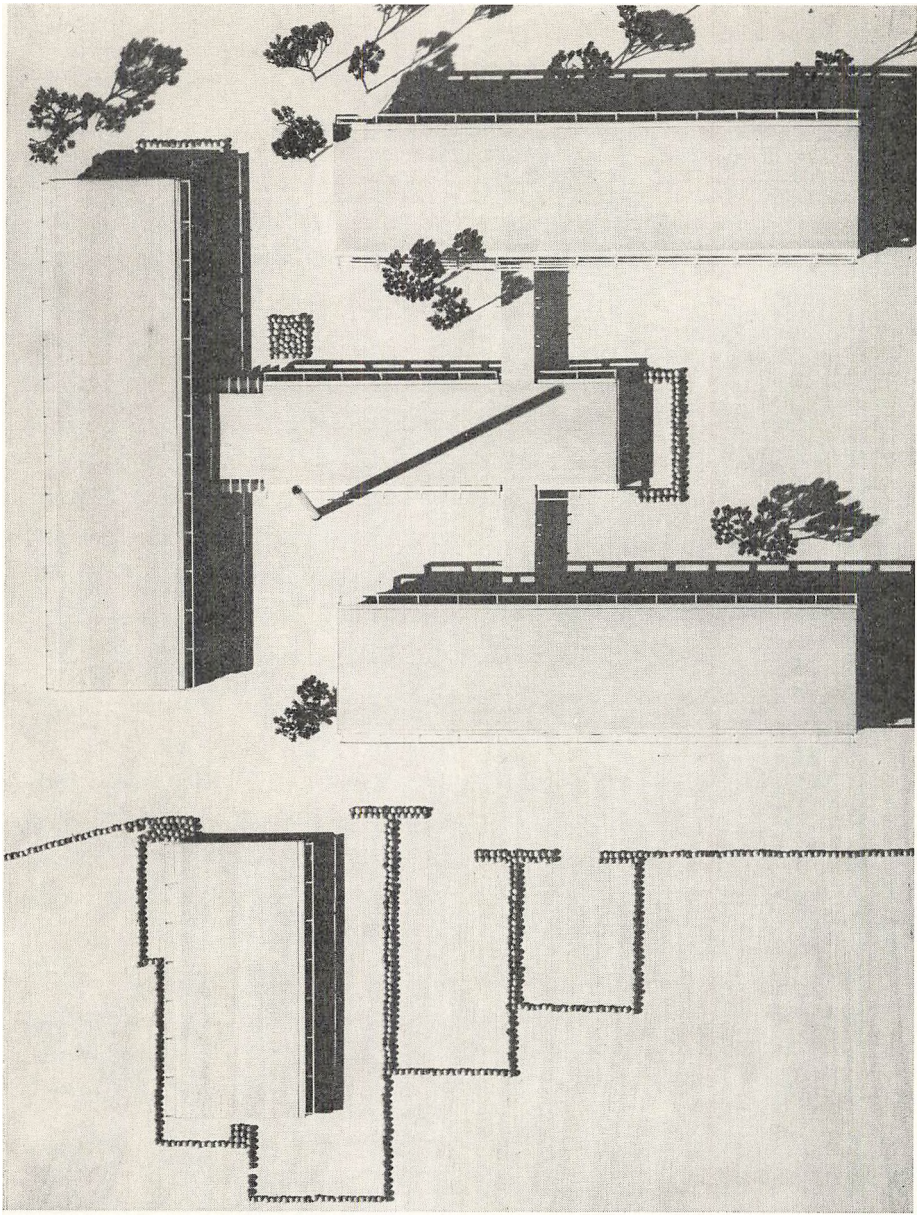

Situationsplan af Sandmarksbo, gengivet i modelbillede.

standardkomponenter: lette skillevægge, køkken- og skabselementer etc., hvor man ikke nødvendigvis er bundet af bestemte fabrikater – et „åbent" system, om man vil, i modsætning til de hyppigst forekommende montagesystemer, hvis rumstore elementer i betænkelig grad fastlåser løsningen.

Det bemærkelsesværdige er her et princip, der giver rigere muligheder for en varieret udformning og utradtionelle planløsninger og tillige for en fleksibilitet, som skulle tillade senere ændringer uden urimelige bygningsmæssige indgreb.

HVORDAN ER KOLLEKTIVHUSE AT BO I?

Resultaterne af en boligundersøgelse foretaget af Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige, med kommentarer af Vald. Hvidt

Hvordan er kollektivhuse at bo i?

Det har været et væsentligt træk i de sidste års boligdiskussion, at man efterlyser beboernes egen vurdering af boligens kvalitet, dens fordele og mangler. En forening, der har sat sig som mål at opføre kollektivhuse, som fortrinsvis er beregnet for ældre, har ikke alene en naturlig interesse i at få klarlagt beboernes ønsker og behov, men den har også særlige muligheder for at få brugbare undersøgelsesresultater frem, fordi kredsen af beboere har en mere ensartet struktur end tilfældet vil være i det almindelige boligbyggeri.
For at supplere den viden, som man allerede har søgt at skaffe sig gennem samtaler med beboere og personale i de fuldførte kollektivhuse, har foreningen derfor i oktober 1969 udsendt et spørgeskema til samtlige beboere i de 1382 lejligheder, der på det pågældende tidspunkt var beboet i foreningens kollektivhuse. Spørgeskemaet tilsigtede yderligere at få en vurdering af de forbedringer, som måtte være ønskelige i de kommende kollektivhusprojekter.
Da der næppe findes et tilsvarende fyldigt erfaringsmateriale om denne særlige boligform, har man ment, at det kunne have almen interesse at redegøre for nogle af de resultater, der er kommet frem gennem undersøgelsen. Materialet bygger på 571 indgåede besvarelser, svarende til et gennemsnit på 41 % af de udsendte spørgeskemaer.

Ved planlægningen af et kollektivhus er det vigtigt at klargøre sig, hvilken *beboerkreds* man tilsigter at bygge for. Det historiske forløb har vist, at kollektivhuse som regel har været opført for bestemte kategorier af beboere. Nogle kollektivhuse er bygget for enlige, selverhvervende kvinder, nogle for studenter, andre for familier, hvor begge forældre er udearbejdende o. s. v.
Foreningens bebyggelser er i første linie planlagt for ældre mennesker. Ganske naturligt har man specielt tænkt på pensionister fra de organisationer, som er

tilknyttet foreningen, f. eks. ældre bankfolk, læger, sygeplejersker, jurister o. s. v. Det har dog hele tiden været klart, at man ikke ville bygge boliger alene for disse afgrænsede kredse, men at man også skulle åbne adgang for beboere udenfor disse kredse, fordi beboermilieuet derved ville blive mest levende.

Selv om man særlig lagde vægt på at gøre husene egnede for ældre, fandt man samtidig, at det måske ville være fordelagtigt netop for de ældre, at der også var yngre beboere, fordi det ville understrege, at man ikke boede i en alderdomsinstitution, men at man her fik en lejlighed med samme selvstændighed og frihed til at leve sit uafhængige liv, som en almindelig lejlighed giver, blot med den supplering, at der fandtes en række fælles foranstaltninger, der kunne lette den daglige tilværelse. På den anden side fandt man, at det med de meget store fælles lokaler, der findes i kollektivhusene, var rigtigst, at der ikke fast boede mindre børn i bebyggelsen, fordi det let kunne skabe uro og irritation.

Det har været værdifuldt gennem beboerundersøgelsen at få oplysninger om, hvordan beboerkredsens *aldersfordeling* er og en bedømmelse af, hvordan de ældre beboere synes om, at der også bor yngre i kollektivhuset. Af tabel 1 kan man se, at aldersfordelingen er meget forskellig i de forskellige bebyggelser. Gennemsnitlig er for alle husene 3/4 af beboerne over 75 år.

Tabel 1: Opdeling af beboerkredsen efter familieoverhovedets alder:

	Alle huse	Adelaïde	Sophie Amalie-gården	Frederiks-gården	Langsnæs-hus	Langsnæs-bo	Hareskov-bo
Familie med børn	1,0 %	–	–	–	–	7,7 %	–
Unge i øvrigt under 30 år	2,5 %	–	1,7 %	1,0 %	4,5 %	10,3 %	–
30–45 år	7,7 %	5,1 %	11,5 %	5,2 %	15,2 %	7,7 %	–
45–65 år	14,6 %	7,8 %	14,8 %	22,9 %	13,6 %	10,3 %	4,1 %
Beboere u. 65 år	25,8 %	12,9 %	28,0 %	29,1 %	33,3 %	36,0 %	4,1 %
65–70 år	11,1 %	5,1 %	13,1 %	11,5 %	12,1 %	17,9 %	2,0 %
70–75 år	20,3 %	22,2 %	21,3 %	17,7 %	18,2 %	20,6 %	16,3 %
75–80 år	17,4 %	19,5 %	13,1 %	16,7 %	21,2 %	10,3 %	20,4 %
Over 80 år	25,4 %	40,3 %	24,5 %	25,0 %	15,2 %	15,2 %	57,2 %
Beboere over 65 år	74,2 %	87,1 %	72,0 %	70,9 %	66,7 %	64,0 %	95,9 %
I alt	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Tabel 2 giver en oversigt over de ældre beboeres besvarelser af spørgsmålet, om de gerne vil have, at der er yngre beboere. Besvarelserne tyder klart på, at det er fordelagtigt, at der både er ældre og yngre beboere.

Tabel 2: Finder beboere over 65 år, at det er fordelagtigt med yngre beboere:

Aldersgruppe	Fordel med unge	Ved ikke el. ikke besvaret	Ingen fordel med unge	
65–70 år	75,6 %	16,0 %	8,4 %	100,0 %
70–75 år	65,8 %	21,9 %	12,3 %	100,0 %
75–80 år	62,4 %	20,5 %	17,1 %	100,0 %
Over 80 år	47,2 %	36,5 %	16,3 %	100,0 %
I alt over 65 år	60,2 %	25,5 %	14,3 %	100,0 %

Beboerkredsens sammensætning efter civilstand er angivet i tabel 3. Det bemærkes, at der for ægtepars vedkommende alene er anført mandens civilstand.

Tabel 3: Beboernes (lejlighedsoverhovedets) civilstand:

	Alle beboere	Heraf beboere over 65 år
Gift	19,1 %	24,9 %
Ugift mand	7,4 %	1,5 %
Ugift kvinde	27,8 %	17,0 %
Enkemand	10,9 %	15,1 %
Enke	31,9 %	39,7 %
Fraskilt mand	1,0 %	0,2 %
Fraskilt kvinde	1,9 %	1,6 %
I alt	100,0 %	100,0 %

Med hensyn til fordelingen efter erhverv er der opstillet et skema over fordelingen for de ældre mandlige beboeres vedkommende. Denne oversigt viser, hvad der også kunne ventes på forhånd, at der er et relativt stort antal akademikere bosat i foreningens huse.

Tabel 4: Lejlighedsindehaverens erhverv for beboere over 65 år:

	Akademiker	Direktør, bestyrer, prokurist	Højere tjenestemand – iøvrigt	Lavere tjenestemand eller arbejder	I alt
Hareskovbo	47,4 %	10,5 %	36,8 %	5,3 %	100,0 %
Adelaïde	70,4 %	29,6 %	–	–	100,0 %
Frederiksgården	46.7 %	33,3 %	20,0 %	–	100,0 %
Sophie Amaliegården	43,8 %	31,2 %	25,0 %	–	100,0 %
Langenæshus	36,0 %	20,0 %	40,0 %	4,0 %	100,0 %
Langenæsbo	–	75,0 %	16,7 %	8,3 %	100,0 %
Margrethegården	21,4 %	21,4 %	50,0 %	7,2 %	100,0 %

Undersøgelsen viser, at de beboere, som er over 65 år, fortrinsvis kommer fra selvstændig *villa eller rækkehus* (46 %) eller *selvstændig lejlighed* (46 %), og at kun 3 %, da de flyttede ind i kollektivhuset, boede i et lejet værelse. For de yngre beboeres vedkommende har derimod 45 % tidligere boet hos deres familier eller i lejet værelse.

Af besvarelserne på spørgsmålet vedrørende *årsagen til at flytte* til kollektivhus fremgår, at den hyppigste årsag er ønsket om at opnå en lettelse ved ikke selv at skulle lave mad. En stor del af de ældre beboere fremhæver ønsket om at undgå besværet ved at skulle passe en villa eller en ældre lejlighed. Ganske mange fremhæver betydningen af den mulighed det giver for kontakt med andre mennesker. Sammenfattende kan siges, at de folk, der flytter til et kollektivhus med det ønske at bruge de kollektive faciliteter, har 3 motiver for deres flytning: *Bekvemmelighed, betryggelse* og nem mulighed for *kontakt med andre mennesker.*

For mange af beboerne i et kollektivhus er det en stor værdi, at de derved opnår en mulighed, som de ellers ikke ville have, for at være vært for deres familie eller venner. Ikke mindst for ældre er det en glæde at kunne indbyde dem, man holder af, til sit hjem. Kollektivhuset giver beboerne adgang til at have gæster på en bekvem, lidet bekostelig og samtidig hyggelig måde. De kollektive faciliteter giver også husets beboere en udmærket mulighed for at finde sammen i større eller mindre kredse. Ikke mindst for de ældre beboere er det hyggeligt at få mulighed for selskabelighed uden at skulle gå ud af deres eget hus.

Mange af de, der har besvaret spørgeskemaet, har fremhævet, at de fandt, at det var en god *betryggelse* for dem, at de altid var sikre på at kunne få deres

mad, selv om de ikke havde lyst til eller var i stand til selv at lave den. Mange ønsker sikkerhed for at kunne komme ind på et plejehjem, hvis man får behov derfor, uden at man behøver at flytte til et nyt kvarter.

De kollektive faciliteter får man naturligvis ikke gratis. Hvis man boede i en almindelig ikke-kollektiv lejlighed, ville det koste et stort årligt beløb at opnå den bekvemmelighed, som man har i et kollektivhus: plads til at have selskaber for 25–30 gæster, hushjælp som altid er parat til at lave mad for en selv og ens gæster, og disponible gæsteværelser. Disse fordele koster det meget mindre at opnå i et kollektivhus, fordi der er så mange til at dele udgifterne, men alligevel må man regne med, at de forøger huslejen med 20–25 %.

I de kollektivhuse, som administreres af foreningen, har man fastlagt, at de faste udgifter til selve lokalerne dækkes af den faste husleje, medens alle udgifterne til råmaterialer, tilberedning og servering af maden beregnes dækket af det, der betales af beboerne for maden. Det er derfor i ethvert kollektivhus meget væsentligt, at *omsætningen i spisesalen* er tilstrækkelig stor, og at betalingen for de enkelte måltider og for pension er passende. Fra foreningens side har man fastholdt det princip, at beboerne ikke er pligtige til at aftage noget bestemt antal måltider, først og fremmest fordi en sådan spisetvang vil medføre misfornøjelse, hvor god maden end er. For at sikre en rimelig og konstant omsætning i køkkenet, er der fastsat en fordelagtig pris for en fast pension. Det er klart, at omsætningen kan variere efter årstiden og noget fra hus til hus, men som en grov erfaringsnorm har man regnet med, at der blev aftaget et hovedmåltid i et antal svarende til 60 % af lejlighederne.

Beboerundersøgelsen viser, at de yngre beboere, således som man også måtte vente det, benytter den kollektive restaurant mindre end de ældre beboere, jfr. det på modstående side viste diagram.

Beboernes civilstand er også af betydning for omsætningen i køkkenet. Det er f. eks. naturligt, som diagram 2 viser det, at de ugifte mænd benytter restauranten væsentlig mere end ugifte kvinder eller de gifte.

Det er tvivlsomt, i hvilket omfang administrationen af et kollektivhus skal *arrangere underholdning* og andre foranstaltninger for beboerne. Når de forskellige administratorer og bestyrelsesmedlemmer for foreningens kollektivhuse drøfter disse spørgsmål, er man enige om, at det er rigtigst at være tilbageholdende dermed. Alt for mange opfordringer til beboerne om at deltage i dette eller hint kan let få et anmassende præg; også i et kollektivhus må man suverænt kunne fastlægge sin egen livsrytme uden at føle sig presset til at deltage i arrangementer, der ligger uden for ens interesseområde. Fællesskabet må helst udvikle sig spontant og utvunget. Det er almindeligt, at der opstår en

Spisesalen i Sophie Amaliegårdens kollektivafdeling. I alle kollektivhusene er der lagt megen vægt på møbleringens kvalitet i fællesrummene. Spisningen foregår ved små borde.

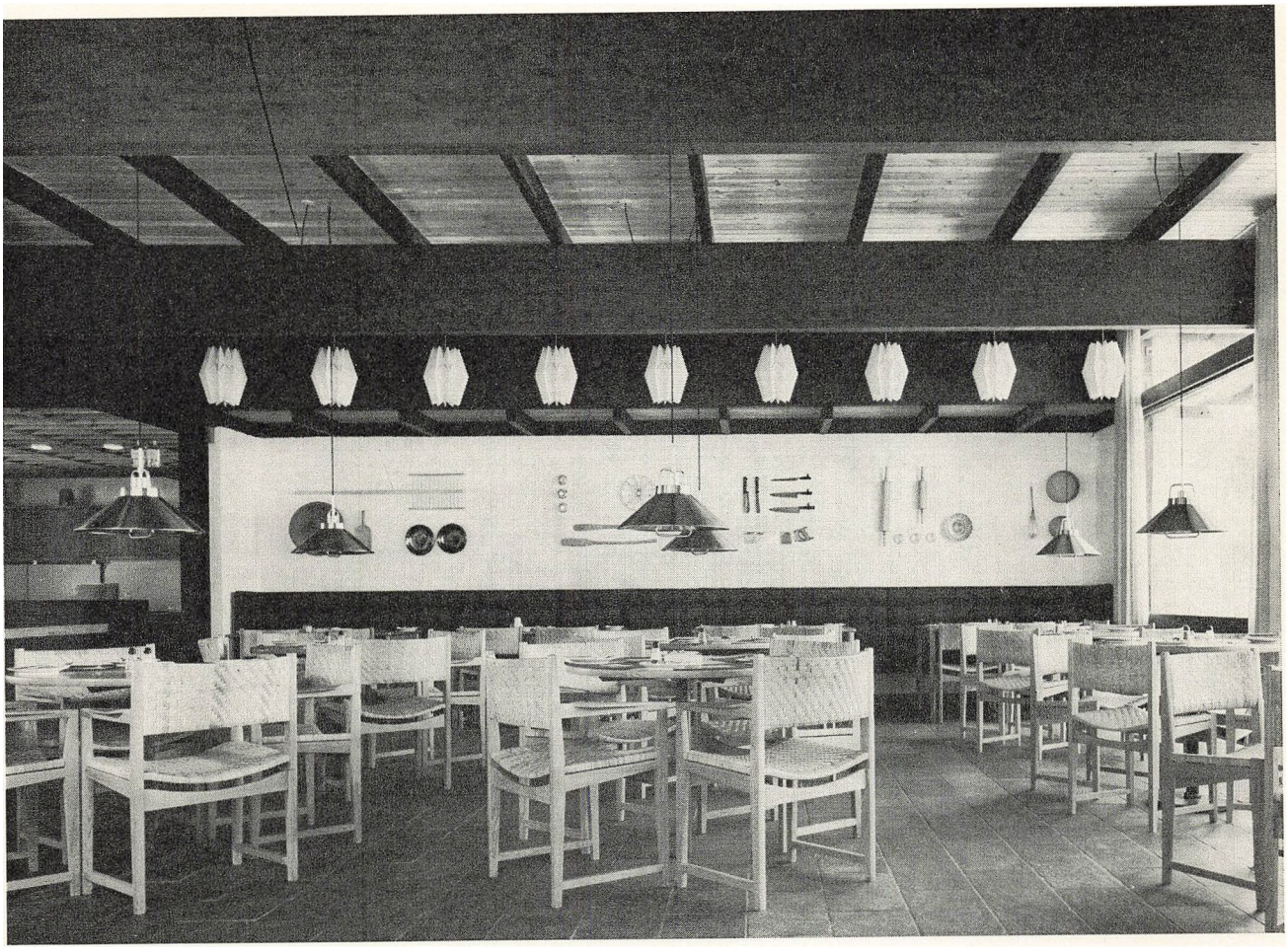

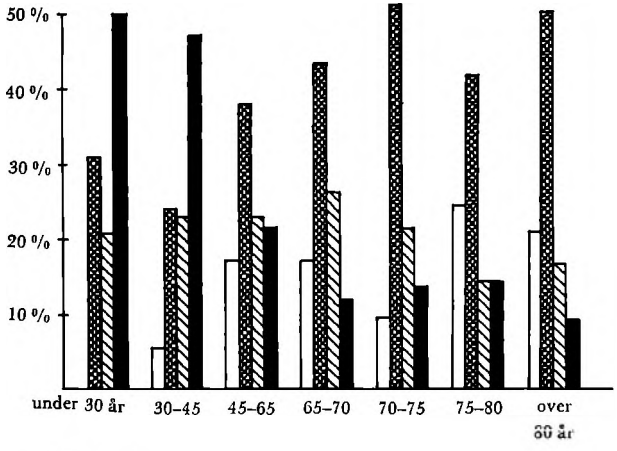

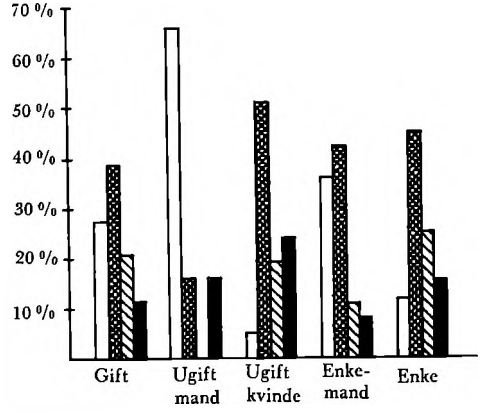

Fuld pension.

Halv pension og/eller mere end 15 måltider månedlig.

Mindre end 15 måltider månedlig.

Aldrig eller næsten aldrig.

beboerkreds, der påtager sig at samordne interesser for forskellig aktivitet, f. eks. bridgeklub eller studiekreds, bibelkreds, eller musiksammenkomst. Den undersøgelse, der er foretaget af dette emne, er gengivet i tabel 5.

Tabel 5: Interesse for beskæftigelsesforanstaltninger hos beboere over 65 år:

					Hvis interesseret:		
	Ikke foranstaltn.	Ikke besvaret	Interesseret	I alt	Passive foranstaltn.	Aktive foranstaltn.	Andet
65–70 år	29,0 %	16,8 %	54,2 %	100,0 %	78,9 %	40,8 %	23,9 %
70–75 år	33,3 %	12,7 %	46,0 %	100,0 %	93,0 %	44,5 %	14,1 %
75–80 år	44,4 %	21,5 %	34,1 %	100,0 %	70,0 %	40,0 %	21,4 %
Over 80 år	51,5 %	11,4 %	37,1 %	100,0 %	84,7 %	31,5 %	8,1 %
Over 65 år I alt	42,7 %	14,9 %	42,4 %	100,0 %	83,2 %	40,3 %	15,9 %

Til passive foranstaltninger hører: Underholdning, foredrag m. v. Til aktive foranstaltninger hører beskæftigelsesterapi, gymnastik m. v. Andet: Bl. a. udflugter, bridgespil, andagter, sprogkurser, koncerter m. v.

Den statistik, som kan opstilles på basis af de udsendte spørgeskemaer, kan give ganske mange oplysninger om kollektivhusenes beboerkredse, men det er kun begrænset, hvad den kan oplyse om, i hvilken grad beboerne har glæde og gavn af at bo netop i et kollektivhus. Det må vel mere være en fornemmelsessag end en statistisk sag. Samtaler med mange beboere i kollektivhusene giver det indtryk, at der afgjort er en almindelig tilfredshed, og det stemmer også med den kendsgerning, at det er efterspurgt at bo i kollektivhus, og at der i de huse, som foreningen administrerer, er ganske lange ekspetancelister. Naturligvis er tilfredsheden med en bestemt bolig en balance mellem, hvad man ønsker, og hvad man er villig til at betale. Hvis man vil kræve større værelser eller mere plads og luksus i baderum, må man betale mere i leje. Der er næppe tvivl om, at man i de kommende bebyggelser skal gennemføre større lejligheder, for udviklingen fører til, at alle ønsker stadig bedre plads. Det er meget mærkbart, at 1-værelses lejligheder for 10 år siden var meget efterspurgte og nu er meget mindre efterspurgte end 2-værelsers lejligheder.

Det er på tilsvarende måde et vanskeligt skøn, hvor omfattende og luksuriøst man skal projektere de kollektive lokaliteter. Skal man f. eks. som i Amerika indrette swimming-pool eller særligt filmlokale? Hvis bebyggelsen ikke er meget stor, bliver udgiften til sådanne foranstaltninger pr. lejlighed meget tungtvejende. Man kan se eksempler på kollektive lokaliteter, som tager sig fint ud, men som faktisk næsten ikke benyttes af beboerne. Fra foreningens side har man ment, at man bedst varetog beboernes interesser ved ikke at etablere andre fællesfaciliteter, end dem man havde en rimelig sikkerhed for ville blive brugt, for det er jo til syvende og sidst disse beboere, som kommer til at betale for flothederne.

Noter og henvisninger

Side 10: Erling Knudsens redegørelse for kollektivhusbyggeriets principper er fremkommet i Arkitekten, månedshæfte, årgang 1952, side 173, i forbindelse med en offentliggørelse af kollektivhuset Høje Søborg.

Side 12: Den debat om kollektivhusbyggeri, som atter har rejst sig i Sverige, har bl. a. fundet sted i HSB's tidsskrift Att Bo. Der henvises til artikler i nr. 2 og 4, 1966, nr. 1, 1969 og nr. 1 og 2, 1970 .

Side 14: Oplysningerne om Otto Ficks personlige forhold findes i en artikel af Hakon Stephensen i Samvirke 1969, årg. 42, side 69. Frederiksberg Realskoles historie med en nærmere omtale af Carl Ewalds og Otto Ficks indsats er behandlet i en afhandling af Victor Hermansen i Frederiksberg gennem Tiderne, årg. II, 1948, udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg.

Side 15: Betegnelsen „familistère" stammer egentlig fra den franske socialreformator F. M. C. Fourier (1772–1837) og betegnede et husholdningsfællesskab, som udgjorde den mindste sociale gruppe i hans ideer om et nyt samfundssystem. Det mest kendte eksempel på en familistère efter Fourier's ideer blev realiseret 1859 i Guise.
Debatten omkring en københavnsk familistère findes i borgerrepræsentationens forhandlinger 1898 og 1903. Ludvig Fengers foredrag om engelske arbejderboliger er offentliggjort i Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1900–1901, hæfte XII.

Side 16: Ludvig Fengers projekt til et kollektivhus er publiceret i Architekten 1903–04, side 13. Den faglige debat fremkom i samme årgang side 28 og 52. Udgangspunktet var en artikel i foregående årgang, side 541, af arkitekten Eugen Jørgensen.

Side 17: Debatten i Frederiksberg kommunalbestyrelse (det daværende sogneråd) om et mønsterbyggeri for arbejdere er refereret i forhandlingerne fra mødet den 9. november 1903 og den 14. november 1904. Ulrik Plesners projekt til det udførte byggeri er gengivet i Architekten 1903–04, side 257.

Side 18: Otto Ficks ansøgning om økonomisk støtte, som arkivar (nu borgmester) Børge Schmidt, Arbejderbevægelsens arkiv, venligst har fundet frem, indledes således: „Det er en Selvfølge, at en Foregangsmand maa døje en Del for at faa sine Planer gennemført, og det er derfor vel nærmest Reglen, at en Foregangsmand bukker under, men bør den Foregangsmand, der ved at gennemføre sine Planer godtgør, at han har Ret, ogsaa bukke under?"

Side 19: Tegningerne til centralbygningen er venligst stillet til rådighed af bygningsinspektoratet for Frederiksberg kommune.

Side 20: Andr. Clemmensens projekt til beboelseshus på Forchhammersvej er gengivet i Architekten 1902–03, side 253.

Side 21: Åhusene og deres betydning for det københavnske boligbyggeri er bl. a. behandlet i K. Millechs Arkitekturstrømninger 1850–1950, Kbh. 1951.

Side 22: Tilblivelsen af Clara Raphaels hus er skildret i et lille jubilæumsskrift om Kvindernes Boligselskab 1920–1945 i en artikel af F. C. Boldsen.

Side 23: Om Ulrik Plesners bygninger for Studenterforeningen og Kvindelig Læseforening kan henvises til Helge Finsens bog Arkitekten Ulrik Plesner, Kbh. 1951.

Side 24: Sygeplejerskernes Hus af L. Hygom er gengivet i KAB's jubilæumsskrift KAB-koncernens bygge- og boligvirksomhed 1920–1945, side 214.

Side 25: Om Stockholmsudstillingen og dens betydning for moderne arkitekturs gennembrud i Skandinavien findes en meget omfattende litteratur. En oversigt med særligt henblik på danske forhold kan findes i Hans Erling Langkildes afhandling i Danmarks Bygningskunst, Kbh. 1968, hvor tiden efter 1930 er behandlet.

Side 28: En fremstilling af Alexander Kleins boligundersøgelser fremkom i Arkitektens ugehæfte nr. 1, 1929.

Side 29: Grethe Forchhammer har givet en redegørelse for kollektivhusbyggeri og fællesanlæg i Rusland, der indgår som bilag 1 b i boligministeriets betænkning: Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde, betænkning nr. 57, 1954.

Side 30: Sven Markelius' kollektivhus i Stockholm er offentliggjort i Arkitekten, månedshæfte, 1935, side 151.

Side 31: Charles I. Schous bebyggelse Lille Tuborg er gengivet i Arkitekten, månedshæfte, 1936, side 164.

Side 33: Kaj Gottlobs projekt til Enrumshuset findes i Arkitekten, ugehæfte, 1929, side 17.

Side 38: De Classenske Boligers historie er behandlet af Peter Bredsdorff i en artikel i Arkitekten, ugehæfte, 1943, side 113. Mere detailleret er den beskrevet af H. Carl Andresen i Frederiksberg gennem Tiderne, årg. II, 1948, side 86. Perspektivtegningen er gengivet efter Mogens Lebechs bog Frederiksberg gennem 300 år.

Side 40: En oversigt over Dansk almennyttigt Boligselskabs byggeri, herunder kollektivhusbyggeriet, findes i Arkitekten, ugehæfte, 1967, side 389.

Side 50: Den gengivne plan af et svensk hälso- och fritidshus af Boustedt og Heinemann er opført i Skövde for Volvo-fabrikkerne. Projektet er offentliggjort i det svenske Arkitektur 1943, side 113.

Side 60: De ældres boligproblem er behandlet i den svenske Byggforskningens rapport nr. 5, 1967, Non-Institutional Housing for the Elderly.

Side 70: Kamsystemet som et bevidst typedannende princip dukkede først op i Tyskland i slutningen af 20'erne, da modernismen for alvor satte ind med en funktionel leddeling af planløsningerne. Det tidligste eksempel er formentlig Ernst May's skole i Bornheim ved Frankfurt.

Side 80: Jørn Utzons Fredensborghuse har været offentliggjort i tidsskriftet Arkitektur, 1964, s. 141.

Side 118: Til supplering af den gengivne boligundersøgelse kan henvises til den af det svenske Statens institut för byggnadsforskning udgivne rapport „Kollektivhus i Stockholm" af Ingrid Jussil og Dick Urban Vestbro, en undersøgelse af emnet: – att bo i kollektivhus.

Kollektivhusbebyggelser 1955-70

Ved de gengivne bebyggelser har følgende landskabsarkitekter og ingeniører medvirket:

Landskabsarkitekter: Frederiksgården og Sophie Amaliegården: Eywin Langkilde. Hareskovbo: K. Preisler. Adelaïde: Jørn Palle Schmidt. Esbjerg kollektivhus: Aage Stenbæk. Margrethegården: Morten Klint og K. Lund Sørensen. Hellebo og Birkebo: Morten Klint og K. Lund Sørensen, Ryetbo: Morten Klint og K. Lund Sørensen. Skansedal: Sven Hansen. Sandmarksbo: Ronald Lund.

Ingeniører: Sophie Amaliegården: O. H. Brødsgaard. Hareskovbo: O. H. Brødsgaard. Langenæshus og Langenæsbo: O. Lock-Hansen og Søren Jensen. Silkeborghus: O. Lock-Hansen og Søren Jensen. Adelaïde: Henning Hansen, E. Carlsen og J. E. Frølund og A. Lundgren & Co. Esbjerg kollektivhus: Aage Henningsen. Margrethegården: Chr. Ostenfeld og W. Jønson. Hellebo og Birkebo: Henning Hansen, E. Carlsen og J. E. Frølund. Ryetbo: Johs. Sørensen A/S, Mogens Balslev. Skansedal: Steensen & Varming, Mogens Balslev. Sandmarksbo: P. Bigum og Hans P. Steenfos, V. Michaelsen.

Fotografier

De i bogen gengivne fotografier er udført af følgende fotografer, idet tallene i parantes henviser til de pågældende sider:

Strüwing (46–47, 65, 67, 68–69, 71, 123), K. Helmer Petersen (81, 83), Thomas Pedersen og Poul Pedersen (4, 75, 79, 115, 116), Foto C ved Finn Christoffersen (97, 99, 106), W. J. Pedersen (57, 62–63, 102–103, 104), Peter Nissen (95), P. E. Skriver (85), reklamebureau Lyre (34–35) og forfatteren (59, 91, 109).

KOLLEKTIVHUSET – EN BOLIGFORMS UDVIKLING I DANSK ARKITEKTUR er skrevet af Hans Erling Langkilde og udsendt af Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige. Bogen er trykt af Skive Folkeblads Bogtryk/Offset med clicheer fra Robert W. Peyrath, København. Bogen er indbundet af Chr. Hendriksen & Søn, Skive. Teksten er sat med Intertype Baskerville. Copyright by Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige, Copenhagen 1970.